

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА МЕТОДИКИ**

ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ ТА СПОГАДІВ

Число 4

Частина 2

Київ-2000

У VI
С-71

Національна академія наук України
Інститут історії України
Відділ спеціальних історичних дисциплін

**СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ
ДИСЦИПЛІНИ:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА
МЕТОДИКИ**

Збірка наукових праць та спогадів
Число 4
Частина 2

Пам'яті відомого вченого-історика
доктора історичних наук
**ОЛЕНИ СТАНІСЛАВІВНИ
КОМΠΑН**

КИЇВ - 2000

112791

УДК 930.1/2

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України.

Збірку присвячено розробці ряду маловивчених проблем спеціальних історичних дисциплін.

Розраховано на фахівців в галузі спеціальних історичних дисциплін, архівних, бібліотечних, музейних працівників, викладачів, аспірантів, студентів вузів гуманітарного профілю.

Редакційна колегія: *М.Ф.Дмитрієнко*, (відповідальний редактор), *В.М.Даниленко*, *Я.І.Дзира*, *В.С.Коваль*, *М.Ф.Котляр*, *В.М.Литвин*, *Л.П.Маркітан*, *О.С.Маркова*, *Ю.А.Пінчук*, *О.П.Решет*, *Ю.К.Савчук* (відповідальний секретар).

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор *С.В.Віднянський*,
доктор історичних наук, професор *Н.І.Миронець*,
доктор історичних наук, професор *А.Г.Слюсаренко*.

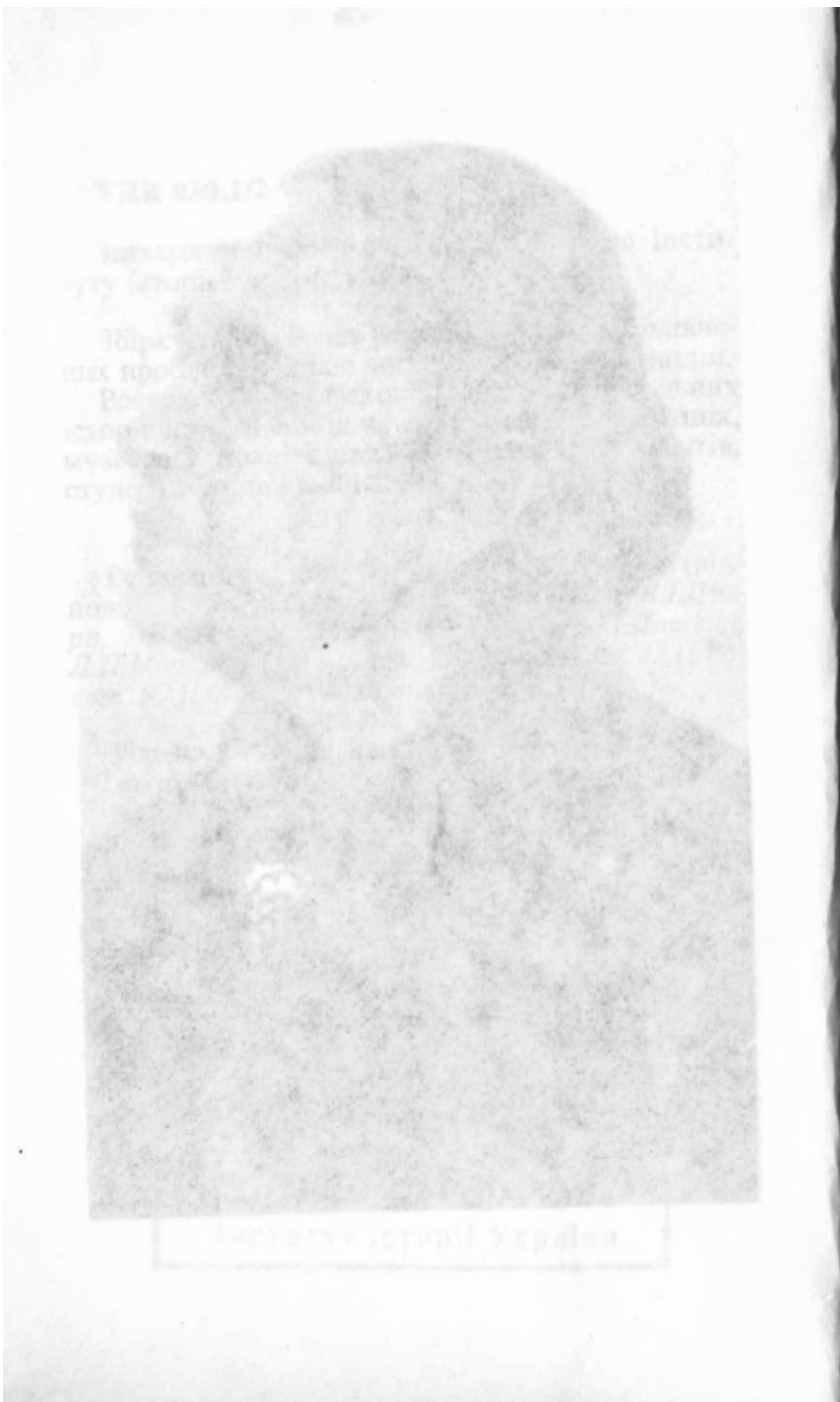
Автори вміщених матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

Упорядник: *Ю.К.Савчук*.

42391
Національна академія наук України
 ISBN 5-7702-1289-2 БІБЛІОТЕКА © автори
 Інститут історії України

Інститут історії України

Кодикологія та архівознавство

Людмила Пилипівна

КОДИКОГРАФІЯ У СИСТЕМІ
КОДИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
РУКОПИСНОЇ КНИГИ:
ДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ

Термін "кодикографія" вперше застосовується в літературі з приводом до аналізу стародавньої рукописної книги з метою визначення її структури та змісту.

КОДИКОЛОГІЯ ТА АРХІВОЗНАВСТВО

Термін "кодикографія" вперше застосовується в літературі з приводом до аналізу стародавньої рукописної книги з метою визначення її структури та змісту. Активна термінологія здійснюється в 1940-х роках XX ст. проєктом І.І. Шейнманом, який запропонував використовувати цей термін для аналізу системи формальної організації рукописів, пристосованого до загальної організації даних та автоматичних каталогів. У складі групи учасників такі відомі вчені, як А.Хрещів, Д.М.М.Харченко, Г.Фішер та ін. Хоча вперше термін організувався на міжнародній конференції, що відбулася в Москві, з'явився поняття "кодикографія" до системи методів формальної організації рукописної книги для автоматизованої організації та використання даних на першому етапі моделювання процесу архівознавства. Розробка методів формальної організації рукописів та стандартизації організації архівів.

Любов Дубровіна

**КОДИКОГРАФІЯ У СИСТЕМІ
КОДИКОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ
РУКОПИСНОЇ КНИГИ:
ДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ**

Термін "кодикографія" вперше застосовується в західноєвропейському слов'язознавстві і пов'язується з ім'ям видатного голландського кодиколога поч. ХХ ст. Б.Крюйтвахена. У період формування кодикології як спеціальної історико-книгознавчої дисципліни кодикографія виникає як комплексна система джерелознавчих методик аналізу рукописних книг з метою встановлення їх походження та атрибуції текстів. Тоді, під час становлення спеціальної науки про рукописну книгу, поняття предмета та об'єкта кодикографії носило синонімічне значення для дисципліни, що на сьогодні визнана як кодикологія, хоча запропонований термін не увійшов до наукового обігу. Активізація терміна здійснюється в 70-х роках ХХ ст. проектною групою Неймегенського католицького університету (Голландія) для визначення системи формалізованого опису рукописів, пристосованого до автоматизованої обробки даних та комп'ютерних каталогів. До складу групи увійшли такі відомі вчені, як А.Хрюйс, Дж.М.М.Херманс, У.Федер та ін.¹ Хоча автори передусім орієнтувалися на манускрипти як носії тексту, що вивчається, здійснене звуження поняття "кодикографія" до системи методик формалізованого опису рукописної книги для автоматизованої обробки та використання даних на першому етапі відіграло позитивну роль для кодикології в цілому. Розробка питань формалізації процесу описування рукописів та стандартизації опису спричинило до узгод-

ження термінологічного апарату, упорядкування структури опису кодексів, дозволило створити уніфіковані норми та формалізовані рубрики у досить складному описі.

Загальна схема опису рукописних книг розроблялася багатьма археографами й кодикологами в процесі створення каталогів та покажчиків, і завжди виникала думка про необхідність виокремлення цього специфічного опису із системи камеральної археографії. Тому правомірність використання терміна *кодикографія* для визначення самостійного напрямку та камеральної галузі кодикології не викликає сумніву. Але зміст цього терміна, запропонований голландськими вченими, вимагає подальшого розвитку.

Розуміючи кодикологію як цілісну дисципліну та всю сукупність знання про рукописну книгу необхідно враховувати три важливих аспекти цієї проблеми, що впливають на рівень знань про книгу під час емпіричної стадії аналізу даних. *Перший* - можливість отримання вагомої (чи вичерпної) поглибленої інформації про книгу. *Другий* - достовірність чи об'єктивність інформації, визначеної та узагальненої археографом чи кодикологом, можливості її інтерпретації. *Третій* - можливість оперативного пошуку та адекватного надання дослідникам необхідної інформації про походження, склад, зміст та історичну долю книги.

Сукупність методів ідентифікації та атрибуції по всіх параметрах книги як синкретичного джерела, всебічного аналізу зовнішньої й внутрішньої форми і змісту, вивчення її історії (походження, функцій та долі) - це методологічний арсенал кодикології - науки про книгу і разом з тим - основа кодикографії - науки про опис рукописних книг на всіх етапах їх існування. Кодикографію ми сприймаємо як систему методів, методик, прийомів всебічного аналізу книги, основу і, разом з тим, результат спеціального та кодикологічного вив-

чення рукописної книги і її історичного контексту.

Оскільки кодикографія є практично камеральною галуззю кодикології, вона дає змогу залучати до наукового обігу величезні масиви гуманітарної ретроспективної інформації емпіричного характеру і орієнтується на широке коло гуманітарних досліджень в області історії книжної культури суспільства.

Визначаючи взаємозв'язки кодикографії з кодикологією, необхідно застерегти від змішування цих понять, що часто сприймаються як еквіваленти. Дійсно, об'єктом кодикології і кодикографії є рукописна книга на всіх етапах її існування. Предмет кодикології - вивчення рукописної книги як факту і фактору матеріальної та духовної культури у всій сукупності зовнішньої та внутрішньої форми і змісту, а також історії, під якою мається на увазі походження, функції та доля книги. Увага до книги в цілому, у всіх її взаємозв'язках із "зовнішнім середовищем", які обумовили її появу, побутування та вплив на розвиток суспільства.

Якщо західні медієвісти (від родоначальника палеографії та кодикології Бернарда Монфокона (XVIII ст.) до її теоретиків і методологів 40-х років XX ст. Альфонса Дейна та Франсуа Мазе)² первісно визначали науку манускриптознавства рукописних книг (передусім найбільш древніх книг періоду раннього феодалізму, в основному до періоду Відродження, асоційованого з розквітом книжної культури у Візантії та Західній Європі) як кодикологію (від лат. *codex* - рукописна книга), виділивши її з палеографії, то у східнослов'янській традиції вона зародилася і довгий час існувала у надрах археографії та палеографії (хоча є думка про те, що вона існувала як галузь джерелознавства)³.

У російській історіографії латинської книги кодикологічні методи у палеографії вперше стали застосовуватися О.А. Добіаш-Рождественською у 30-х роках XX ст., а вже на початку 70-х років термін "кодикологія" став використовуватися і серед вітчизняних спе-

ціалістів з латинської книги, після чого він прижився у дослідженнях слов'янської книги. На сьогодні західна кодикологія, що увібрала в себе всі аспекти дослідження кодексу, починаючи з оправи та технології книги і закінчуючи її змістом, накопичила величезну бібліографію. Найбільші західноєвропейські історико-кодикологічні центри у Парижі, Неймегені, Римі, Фессалоніках, Празі, Лондоні спираються у своїх дослідженнях на вікові традиції вивчення книг, прийняті єдиною міжнародною школою кодикологів та палеографів, дослідження латинських, грецьких, арабомовних та інших книг, концепції яких підтримуються і російськими книгознавцями та кодикологами⁴.

Разом з тим у східнослов'янській археографічній теорії до цього часу не існує чітких науково обґрунтованих розмежувань між археографією, кодикологією та кодикографією, хоча на практиці давно прийняті різні методи пошуку, опису та публікації таких типологічних різних джерел, як *архівні документи* (насамперед, актові джерела, якщо брати до уваги історичний аспект) та *рукописні книги*. Тому, розглядаючи питання системного опису рукописних книг давньоруського і пізнішого періодів, вважаємо за доцільне дотримуватися наукового визначення всього циклу діяльності з аналітичного описування та науково-інформаційного опису рукописних книг і створенню довідників як *кодикографії*. Її предметом має стати вивчення основних закономірностей, методів і способів, типів та видів інформаційного відображення такого писемного джерела, як рукописна книга (кодекс). Тісний взаємозв'язок кодикографії з кодикологією зумовлений їх взаємодією на всіх етапах дослідження, опису та залучення до наукового обігу, а також вивченням рукописної книги як самостійного джерела у сукупності з аналізом великих масивів кодикологічної та джерелознавчої інформації для узагальнень у галузі історії книжної культури та духов-

ного життя середньовічного суспільства.

Отже, *кодикографією*, на нашу думку, може називатися спеціальна галузь кодикології і, разом з тим, окрема спеціальна історична дисципліна, яка визначає характер, методи та види описів рукописних книг як інформаційно-культурологічних систем на основі всіх складових, що відображають їх форму, зміст та долю, а також передбачає галузь науково-практичної діяльності по створенню узагальнюючих (чи універсальних) систем (каталогів, покажчиків, довідників, АІС), обліково-охоронного та науково-інформаційного описів рукописних книг.

Тим кодикографія займає своє законне місце у колі камеральних дисциплін, присвячених опису документів (разом з археографією та бібліографією). Це важливо, передусім, тому, що сучасні проблеми інформатизації суспільних процесів і розвитку теоретико-методологічних і науково-практичних підходів до бібліотечних і архівних документальних систем породили штучну проблему визначення поняття абстрактного "документа" та опису "документального джерела", яка базується на формальних методах аналізу документної спадщини.

На нашу думку, превалювання формальних методик у бібліотечному документознавстві є результатом розвитку інформатизації, яка, хоча й мала каталізує значення для розвитку як традиційних, так і автоматизованих інформаційних технологій, але внесла плутанину серед документознавців, які ніколи практично не працювали з історичними, зокрема, з писемними джерелами, понять "опис джерела інформації" і "опис документа", з одного боку, а з іншого, - ігнорувала тісний зв'язок між родо-видовою класифікацією історичних джерел та їх історично складеним змістом.

Інтеграція наукових знань про природу і властивості інформації (особливо, соціальної) додатково виявила гостру необхідність чітко визначити і розмежу-

вати предмет та функції різних наук, об'єктом яких стало документальне джерело як інформаційна система. Важливе значення не лише для теоретичних узагальнень, але і для науково-практичної діяльності має розробка понять "соціальна інформація" та "документ", як об'єктів спеціальних наук, пов'язаних з документальними системами і документальними комунікаціями найрізноманітнішого типу.

Особливий інтерес для соціальних комунікацій становить розвиток цього напрямку серед таких наук, як археографія, кодикографія, джерелознавство, дипломатика, бібліографознавство, документознавство, документалістика тощо. Вперше узагальнюючий підхід до поняття "документ" у значенні "інформаційне повідомлення" висловлений А.В.Соколовим: "Документ - матеріальний об'єкт, що призначається для використання у соціальній комунікації у вигляді завершеного інформаційного повідомлення"⁵. Вивчаючи типологію документів, А.В.Соколов порушує проблему структурних рівнів мови і дає визначення будь-якому повідомленню через поняття "текст", а документам - через поняття "документовані тексти". Серед останніх виділяються: читабельні, іконічні, ідеографічні, аудіовізуальні, документи трьох вимірів, машиночитабельні документи. Читабельні документи, у свою чергу, поділяються на "опубліковані та неопубліковані". До складу останніх включені рукописи, під якими маються на увазі усі види і типи писемної продукції⁶.

Ця метакласифікація документів як видів соціальної інформації в принципі може бути прийнята як узагальнююча.

Водночас слід особливо відзначити, що фахівці з різних наук, які оперують поняттям "документ", до цього часу не розробили чітких дефініцій, які б давали змогу з максимальною точністю дати як спеціальне (або видове), так і узагальнююче наповнення вживаному терміну, хоча його значення сприймається

більшістю дослідників на традиційно інтуїтивному рівні абсолютно однозначно - як передана в писемному, друкованому, аудіовізуальному, електронному виді і закріплена матеріальним носієм інформація. Інформаційний підхід, який знайшов своє теоретичне обґрунтування у працях А.В.Соколова, дає таку можливість.

Разом з тим подальша, більш спеціалізована інтерпретація понять "документ" і "документальна система", а також пов'язаних з цим соціальних комунікацій як об'єктів наукового дослідження суттєво відрізняється в спеціальних науках, залишаючи практично відкритим для обговорення питання про те, яка наука повинна (і чи може?) інтегрувати процес аналізу, опису, збереження і передачі документальної інформації.

Зазначена проблема знайшла свій розвиток та поширення у дослідженнях вітчизняних бібліографознавців, а відображення - у загальній теорії бібліографії. Ця теорія бере за основу тезу про загальний характер документа як об'єкта бібліографії, що охоплює писемні, друковані, фото-, аудіовізуальні та інші джерела, які здебільшого зберігаються у бібліотеках та музеях. Книгознавчий та документографічний підходи у бібліографознавстві стосовно поняття "документ" знайшли своє завершення у роботах А.І.Барсука і О.П.Коршунова, які з усією певністю відносять писемні джерела до сукупності документів як об'єктів винятково бібліографічної діяльності⁷. Погляди Н.В.Здобнова, який висловив свого часу думку про необхідність виділення рукописів з об'єкта бібліографії ігнорувалися⁸. Виходячи з принципу відмови від будь-яких обмежень документальних об'єктів бібліографічної діяльності з боку їх форми, змісту та призначення теоретики бібліографознавства підмінюють поняття "інформаційне повідомлення" більш вузьким - "бібліографічне повідомлення", а "документографування" (якщо строго дотримуватися термінології) -

"бібліографуванням". Самі бібліографознавці, розуміючи вразливість такого висновку (навіть без аналізу предмета, методів та методик, мети і завдань джерелознавства, археографії й інших спеціальних дисциплін, що вивчають історичні джерела і, зокрема, археографії, яка прямо оголошувалася частиною бібліографії), намагалися зняти протиріччя між поняттями археографічного та бібліографічного опису методами формальної логіки⁹. Ці ідеї розвиваються у працях І.Е.Баренбаума, А.І.Барсука, С.П.Омилянчука, О.А.Гречихіна, А.О.Беловицької та ін. Лише ті з бібліографів, які близько вивчали археографію як історичну дисципліну, висловлювалися не про поєднання або підкорення, а про методологічну близькість археографії та бібліографії (зокрема, таку позицію займає відомий бібліограф та історик культури, автор дослідження про бібліографічні пам'ятки Візантії Б.А.Семеновкер¹⁰.

Розвиток наукових знань, інтеграційні процеси у системі наукових досліджень досягають сьогодні надзвичайної інтенсивності. Вся система реалізації знань і розвитку наук засновується на визначенні, формуванні та передачі інформації за допомогою документальних повідомлень та документальних комунікацій. Інформаційний підхід до поняття "документ" концентрується на загальних закономірностях передачі ним як матеріальним посередником між творцем та споживачем соціальної інформації, зафіксованої на матеріальному носії у різноманітних формах.

Однак, не дивлячись на те, що сучасна наукова інформатика, документознавство, документалістика та інші соціальні науки роблять спроби на концептуальному рівні цілком правомірно об'єднати інформаційні функції документальних інформаційно-комунікаційних систем, проблема типологічної класифікації документів і методики їх аналізу та опису тісно пов'язана з процесом диференціації спеціальних джерелознавчих наук та їх функцій. Розвиток теорії й методо-

логії книгознавства на базі формально-логічного підходу - закономірний процес у формуванні дисциплін і необхідний етап пізнавальної процедури. Але історичні дослідження (в тому числі й історія книги) мають ґрунтуватися на логіко-експериментальних дослідженнях, які створюють підвалини для об'єктивного висвітлення реальних історичних процесів.

Класифікації, подібні запропонованій, не завжди відповідають природній функції різних за типом і видом документів. Непомірне розширення поняття "документ" має тенденцію, по-перше, ототожнювання з поняттям "джерело", або, якщо враховувати його соціальне походження, - "історичне джерело". Документалісти розподіляють всі джерела на дві великі групи: джерела, які створені усвідомлено (власне документи), і джерела, які були створені без усвідомленого наміру (предмети без написів, рисунків та інших знакових систем). Документ, згідно з їх уявленнями, - поліфункціональне явище, і поміж таких його функцій, як соціальна, комунікативна, культурна, управлінська, правова, облікова, історичного джерела, - називається й інформаційна¹¹. Лише останнім часом українським ученим С.Г. Кулешовим розвивається інший, більш об'єктивний підхід до поняття "документ" та "документальне джерело" як до об'єктів документології, науки, покликаної вивчати найбільш узагальнені функції та спільні якості всіх документів, залишаючи без спроб ієрархічного підпорядкування за спеціальними дисциплінами їх предметну сферу. Це цілком справедливо, оскільки предметні межі названих дисциплін, зокрема археографії, джерелознавства, кодикології, книгознавства, набагато ширші за комунікативно-інформаційний аспект поняття "документ"¹².

Разом з тим, на думку відомого дослідника актових документів С.М.Каштанова і багатьох інших джерелознавців, інформаційність джерела є його властивістю, але не функцією: "Даже источники с преднаме-

ренной информацией создаются не ради передачи информации как таковой (передача информации - не самоцель!), а для выполнения определенной функции воздействия посредством передачи информации"¹³.

Дійсно, поняття "функція" розшифровується як "засіб дійового впливу на суспільство", з чого ще раз випливає, що використання термінів не завжди супроводжується їх науковим визначенням. У нашому випадку змістове значення термінів не лише не збігається, а й знаходиться в прямому протиріччі і належить до інших класифікаційних рядів (наприклад, функції "соціальна" та "історичного джерела", "комунікативна", "облікова", "управлінська" тощо). Призначення джерела (або його соціальна мета) завжди впливає з його соціальних функцій, які, в свою чергу, обумовлюють типологію і різновиди документальних джерел. Розуміння цього є принципово важливим, тому що, як правило, в одному документі можуть бути представлені різні функції.

Крім того, слід розмежовувати сфери діяльності різних наук, що займаються вивченням первинних документів і документів вторинного рівня, які мають для джерелознавців принципові відмінності. Засоби передачі інформації не завжди можуть бути покладені в основу класифікації документів, особливо писемних, а значить, і в основу пов'язаних з ними наук, які можуть вважатися інформаційними. Проблема походження і призначення (тобто соціальних функцій) писемного джерела та проблема адекватності відображення інформації через описову статтю - головні в комунікаційному процесі історичних джерел, отже, і в камеральній археографії в цілому. Зміст і форми комунікаційних процесів, які відображають зв'язок "писемне джерело - споживач інформації", а значить, можуть бути об'єктами вивчення археографії, значно складніші, ніж визначений у бібліографії зв'язок "книга - споживач інформації", і охоплюють набагато

більшу за соціально-комунікативними функціями і розгалуженими ознаками систему.

Для більш чіткого розуміння суті проблеми необхідно окреслити весь процес створення та запровадження документа (як писемного, так і друкованого) до суспільного обігу. Він складається з декількох фаз:

- фаза визначення потреби створення документа;
- фаза реалізації потреби через безпосереднє створення документа (визначення форми та змісту документа);
- фаза реалізації змісту через способи збереження інформації та її впливу на суспільні процеси (визначення способів та методів збереження і безпосередньої чи опосередкованої передачі інформації).

Реалізація інформації породжує виникнення потреби у створенні нових документів. Комунікаційна сутність процесу безперервна, вона виражає виникнення потреби в інформації та її реалізацію через документ. Однак усі три вищенаведені фази джерелознавче чітко окреслені, тому що вони розділені різними завданнями, формами та методами діяльності і учасниками цієї діяльності. На першому етапі (протостадії створення) автор чи укладач документа аналізує потреби в інформації, на другому - він і всі останні прямі чи опосередковані учасники створюють документ, після чого починається етап його побутування. Останній етап характеризується тим, що документ відривається від своїх творців і починає жити самостійно. На першому та другому етапах автор та інші творці беруть активну участь у інформаційно-комунікаційному процесі, визначаючи методи передачі та впливу; на останньому ж етапі, як правило, включаються зовсім інші учасники комунікаційного процесу, які досліджують та інтерпретують інформаційну сутність документа і передають інформацію про його форму й зміст. На різних фазах відрізняються також комунікативні функції та взаємодії і, відповідно,

різні методи наукового аналізу.

Найскладніша область - історичні, і особливо, ретроспективні рукописні документи - є об'єктом дослідження багатьох спеціальних наук, серед яких основоположними можна назвати джерелознавство, археографію та документознавство. Ці науки істотно відрізняються від бібліографії, насамперед, тим, що досліджують інформацію про документ на перших двох стадіях: виникнення ідеї та укладення тексту документа. Науковий опис виступає в даному випадку не як інформаційне джерело, а як метод наукового пізнання.

Істотною відмінною бібліографії від археографії є те, що перша має справу з науково визначеними документальними джерелами і не знає протостадії камерального дослідження документа, включаючись до інформаційного процесу тільки на кінцевій фазі, оскільки має справу з опублікованими книгами, де визначені автор, час, тема, назва документа, його мета та зміст. Тому бібліографічний і кодикографічний описи суттєво відрізняються один від одного. Тому, наприклад, визнаючи рукописну книгу об'єктом національної ретроспективної бібліографії, ми розділяємо фазу джерелознавчого аналізу, кодикографії та бібліографії. Основна для бібліографа - комунікативна - діяльність іде слідом за джерелознавчою діяльністю (чи джерелознавчою стадією типологічного аналізу документів) археографа, кодикографа, джерелознавця.

Специфіка писемного джерела, на відміну від друкованого, змушує археографа і кодикографа володіти різноманітними спеціальними методиками джерелознавчого, палеографічного, кодикологічного, текстологічного, дипломатичного аналізу й мати широкий світогляд і глибокі знання у галузі історії та культури.

Завдання археографа і кодикографа охоплюють широке коло аспектів джерелознавчого аналізу рукописної книги: ідентифікацію рукопису (автор, назва рукопису, предмет або тема твору); його класифіка-

цію за змістом, склад (кількість частин; вторинний текст; відновлений текст, дописки); мову (основна, мова впливу, мова вторинного тексту - вставки, приписки, коментарі, доповнення та ін.); локалізацію (місце написання, країна, скрипторій); датування (дата створення рукопису, точна дата, хибна (помилкова) дата); стан (вигляд; збереженість рукопису); обсяг (кількість аркушів основного тексту, загальна кількість аркушів за формулою); розмір усіх частин; матеріал рукопису (вид матеріалу (папірус, папір, пергамен); загальну характеристику, філіграні; матеріал письма (чорнило, олівець, кіновар); організацію сторінки (розліновка рядка, колонки, поле тексту); організацію тексту (рубрикація тексту, структура, особливі види тексту (тайнопис, таблиці, каліграми, "гра текстом")); письмо (алфавіт, тип письма, кількість почерків, пунктуація, правопис); оправу (характер оправи, датування, розмір, матеріал кришок, тип покриття, матеріал покриття та колір, обріз, фурнітура, оздоблення); оздоблення рукопису (в'язь, ініціали, заставки, кінцівки, мініатюри, гравюра, малюнок, інші види оздоблення); зміст (перелік текстів, лакуни, довідкові розділи, вторинний текст (доповнення); творців кодексу (редактор, укладач, коментатор, перекладач, переписувач, ілюмінатор, палітурник, їх походження); історію побутування (замовник, власник, вкладник, читач, власницькі знаки, локалізація); мікротексти вторинного рівня (записи творців кодексу; записи, що відносяться до історії кодексу (власницькі, вкладні, купівлі-продажу, історичні, про явища природи, молитовні, фольклорні, проба пера, побутові, випадкові) тощо. Кожний з цих аспектів як окремо, так і у сукупності пов'язаний з певним аспектом соціального життя суспільства певного часу й певної культури. Рукописна книга цікава як інформаційна модель книжного рукописного джерела, як об'єкт і суб'єкт культури, вона є сховищем багатозарової, ба-

гатованої інформації, що існує у прихованому виді. Тому поява самостійної науки *кодикографії*, яка досліджує методики "розкриття" інформації і запровадження цієї інформації до наукового та культурологічного загалу, є закономірною. Кодикографія як загальнонауковий метод першої стадії аналізу (науковий опис) явища не може вважатися ані бібліографією, ані документознавством, рівно як й існувати складовою цих наук.

Археографічний опис рукописної книги відрізняється лише тим, що створюється як наслідок кодикографічного аналізу для конкретної мети - видання довідника рукописних книг. Завдання та функції камеральної (описової) археографії і кодикографії як наук джерелознавчого, книгознавчого та інформаційного циклів значно ширші від завдань та функцій бібліографії, а предмет та методи дослідження мають істотні розбіжності.

Тому визначення *інформаційних описів* як інформаційних моделей документа, серед яких може бути писемний документ, рукописна книга, архівний документ, книга, журнал або інші види друкованої продукції, - буде об'єднувати загальне його як документального джерела, але ніяким чином не буде означати тотожності і навіть схожості таких понять, як бібліографічний опис, археографічний опис, і, тим більше, кодикологічний опис рукописної книги.

ПРИМІТКИ

¹ Geurts A.J., Gruijs A., Van Krieken J., Veder W.R. Codicography and Computer // Polata knihopisnaja (Полата књигописная). Nijmegen, 1987. No 17-18. P.8-9; Hermans Jos. M.M., Huisman Gerda C. De descriptione codium Groningen: Vakgroep Mediaevistiek Rijksuniversiteit, 1979-1980. P.5-6.

² De Montfaucon B. Bibliotheca bibliothecarum manuscriptorum nova: 2 vols. Parisijs, 1739.

Delisle L. (Hoofdwerk) Le cabinet des manuscrits de la Bibliotheque Nationale. Etude sur la formation de ce depot comprenant les elements d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, de la reliure, et du commerce des livres a Paris avant l'invention de l'imprimerie. Paris, 1868-1874. 4 vol.

Traube L. Zur Paleographie und Nadschriftenkunde // Vorlesungen und Adhandlungen / Ed. F.BoU. Munchen, 1865. Vol. 1. DainA. Les Manuscrits. Paris, 1949, 1964, 1975.

Masai F. 1) Paleographie et codicologie // Scriptorium. 1950. No.IV. P.279-293; 2) La paleographie greco-latine, ses taches, ses methodes. // Scriptorium. 1956. No.X. P.281-302.

Ouy G. (Les Manuscrits in "Les bibliothèques") In: L'Histoire et ses methodes // Encyclopedie de la Pleiade. Paris, 1961. P.1061-1108, 1085.

Delaisse L.M.J. Towards a history of the medieval book. // Miscellanea Andre Combes II. Rome, 1967. P.27-39; Gruijs A. Codicologie of Boekarcheologie? Een vals dilemma. Nijmegen, 1971.

Farquhar J.D. The manuscripts as a book // Sandra Nindman & James D.Farquhar. Pen to press. Illustrated manuscripts and printed books in the first century of printing. The John Hopkins University, 1977.

³ Аласания Г.Г. Источниковедение в системе наук // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения и специальных исторических дисциплин // Тез. докл. й сообщ. V Всесоюз. конф. 30 мая - 1 июня 1990 г. К., 1990. С.39.

⁴ Киселева Л.И. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV-XV вв. Кодикологический и книговедческий аспекты. Л., 1985; Романова В.Л. Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII-XIV вв. М., 1975; Лебедева И.Н. Кодикология - наука о рукописных книгах // ВИД. 1972. Т.4. С.66-77.

⁵ Соколов А.В. Информационный подход к документальной коммуникации. Л., 1988. 42, 10-18.

⁶ Там само. С. 43-44.

⁷ Барсук А.И. Библиографоведение в системе книговедческих дисциплин. М., 1975. С. 6; Коршунов О.П. Проблемы общей теории библиографии. М., 1975. С. 21-22; Його ж. Библиографоведение. Общий курс. М., 1990. С. 10;

⁸ Здобнов Н.В. Основы краевой библиографии. М.-Л., 1931. С. 15.

⁹ Дубровіна Л.А. Кодикографія - Археографія - Кодикологія (взаємозв'язки та розмежування) // Дубровіна Л.А., Гальченко О.М. Кодикографія української та східнослов'янської рукописної книги і кодикологічна модель структури формалізованого опису рукопису. К., 1992. С. 7-31.

¹⁰ Семеновкер Б.А. Греческие списки истинных и ложных книг и их рецепция на Руси // Труды отдела древнерусской литературы. - 1985. - Т. 40. - С. 219-228; Його ж: Памятники древнегреческой библиографии // Сов. библиография. - 1983. - № 4. - С. 24-26; Його ж: Библиографический учет рукописных книг // Сов. библиогр. - 1992. - № 2. - С. 18-21; Його ж: Ретроспективная государственная библиография СССР: Справочник. - М., 1990. - С. 11-24; Його ж: Библиографические памятники Византии, Автореф. дис. . . докт. пед. наук / ГБЛ. - М., 1989. - 32 с.

¹¹ Ілюшенко М.П., Кузнецова Т.В., Лившиц Я.З. Документ в системі документації. М., 1977. С. 11-14.

¹² Кулешов Сергій. Документальні джерела наукової інформації. - С. 5-6.

¹³ Каптанов С.М. Русская дипломатика. М., 1988. С. 11-12.

Людмила Маркітан

ПРОБЛЕМИ АРХІВОЗНАВСТВА ТА ІСТОРІЯ АРХІВНОЇ СПРАВИ

XIX ст. - 1941 р.

(історико-джерелознавчий аспект)

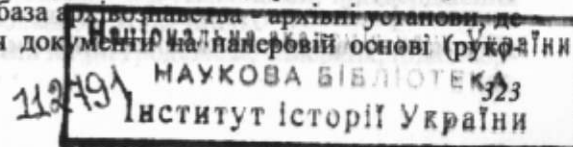
Розвиток історичної науки не можливий без залучення спеціальних історичних дисциплін, які з кожним роком розширюють свою джерельну базу, вдосконалюють теорію та методику, збільшують свій інформаційний потенціал.

До сталих галузей СІД належить і комплексна історична дисципліна - архівознавство, яке, так би мовити, "омолоджується" за рахунок появи документів не тільки на звичній паперовій основі, але й матеріалів на нових носіях. Саме розвиток науки та техніки приводить до того, що з'являються все нові й нові види документів, які поповнюють і розширюють Національний архівний фонд країни і стають об'єктом дослідження.

Архівознавство походить від лат. *archivum* - письмосховище та грец. *arxion* - присутствене місце, або урядовий будинок, а з I ст. до н. е. - місце зберігання документів. Воно вивчає та розробляє питання теорії, методики та практики архівної справи, її історію.

Архівознавство тісно пов'язане з іншими галузями СІД - такими як археографія, геральдика, джерелознавство, дипломатика, діловодство, документознавство, іконографія, кінофотодокументознавство, кодикологія історична, літописознавство, маргіналістика, метрологія, мемуаристика, неографія, палеографія, сфрагістика, фонодокументознавство, хронологія тощо.

Наукова база архівознавства - архівні установи, де зберігаються документи на паперовій основі (рукописи)

писні, машинописні, друкарські, графічні), фото-кіноплівці, магнітній або перфораційній стрічці та ін. Ці документальні матеріали входять до Національного архівного фонду (НАФ) України і становлять загальнодержавну власність.

Проблеми, які розглядає архівознавство, безпосередньо пов'язані з роботою архівних органів. Це комплектування НАФ документальними матеріалами, експертиза їх цінності, фондування (виняток складає тільки Центральний державний кінофотофоноархів України ім.Г.С.Пшеничного, де фонди відсутні), їх систематизація; забезпечення збереження архівних документів, науково-технічна їх обробка, створення системи науково-довідкового апарату; вивчення та обґрунтування питань, пов'язаних зі збереженням нових видів документів (кіно, фото, фоно, відео, різних технічних і т. ін.); участь у розробці єдиної державної системи діловодства; впровадження техніки в архівну справу та вивчення економічного архівного менеджменту; організація всебічного використання архівних матеріалів, широка їх публікація; співробітництво з закордонними архівними установами тощо. І як висновок з усього - подальша розробка теоретичних та методологічних проблем архівознавства взагалі. Таким чином, сам термін "архівознавство" уособлює в собі два компоненти знань: про архіви як наукові установи - сховища історичних документальних матеріалів та на базі роботи цих інституцій ведення архівної справи.

Архіви виникли у сиву давнину, тобто кілька тисячоліть тому. Вони існували в Древньому Вавилоні, Єгипті, Греції, Римській імперії. На території України перші архіви з'явилися у грецьких містах-колоніях - Ольвії, Тірі, Херсонесі та ін. Спочатку вони мали характер скарбниць, де поряд з коштовностями знаходилися офіційні документи та державно-правові акти, збірки законів, перші рукописні книжки, літописи то-

що. Саме збереження важливих історичних документів у давнину засвідчено літописом.

Появу архівів у Київській Русі пов'язують з розвитком писемності. Усвідомлюючи політичне значення документів, князі зберігали їх у своїх сховищах-архівах. Архіви існували при дворах Ярослава Мудрого, Святослава, Всеволода та ін.

Архіви мали й церкви, собори, монастирі, у яких відкладалися хроніки та літописи, частина з яких збереглася до наших часів. Так, сховищами письмових матеріалів та книжок були Десятинна церква, Софійський собор у Києві, Києво-Печерська лавра.

Пізніше, в добу феодальної роздробленості, архіви створювалися в кожному князівстві. В середині XIV ст. Київщина, Чернігівщина, Поділля та Волинь підпали під владу Великого князівства Литовського, які й склали Литовську метрику. Поряд з тим існували і, так звані, власні архіви, документи яких зберігалися в замках удільних князів, магнатів, резиденціях воєвод.

Після прийняття Люблінської унії 1569 р. Волинь, Поділля, Київщина опинилися під владою Речі Посполитої, тому документи українських земель почали надходити до польського державного архіву, так звану Коронну метрику.

Створення архіву Коша Війська Запорізького пов'язано з виникненням Запорізької Січі. Під час Національно-визвольної війни (1648-1657) під орудою Б. Хмельницького та Переяславської угоди архіви діяли при гетьманських і російських урядових установах. Вони були місцем зберігання офіційних документів. Це королівські та гетьманські універсали, в тому числі універсали українських гетьманів XVII - XVIII ст., царські грамоти, судові рішення, різні державні акти періоду війни, матеріали про розгром польсько-шляхетського війська під Пилявцями, підтвердження сеймом Зборовської угоди тощо.

Архіви діяли й при гродських, земських, підкомор-

ських, каптурованих судах, магістратах, ратушах. Після ліквідації міських, земських та підкоморських судів існували козацькі суди - Генеральний, полковий, сотенний, внаслідок діяльності яких накопичувалися нові документи, що зберігалися в полкових і Генеральній військовій канцеляріях.

У зв'язку з розширенням мережі адміністративних, військових, культурних установ у XVII - XVIII ст. почали з'являтися нові документальні матеріали. В кінці XVIII ст. в Україні налагоджували роботу відомчі архіви намісництва, а згодом губерній. Таким чином, різні установи накопичували цінні документи, які висвітлювали різні аспекти життя українського народу.

Розвиток науки та культури посилив інтерес до архівів, звернув увагу на наукову цінність документальних матеріалів як історичного джерела. Архівознавство як галузь СІД почало формуватися в Україні в другій половині XIX ст. і тісно пов'язане з діяльністю Київської археографічної комісії для розбору давніх актів (1843 р.)¹ та заснуванням центральних архівів давніх актів у Києві 1852 р. при університеті св. Володимира² та історичного в м. Харкові у 1880 р. при Харківському університеті³. В цих архівах сконцентрувалися унікальні матеріали з історії України. Зараз Центральний історичний архів України (остаточна організація була завершена в березні 1944 р.)⁴ став правонаступником фондів Центрального архіву давніх актів (згодом Всеукраїнський архів давніх актів) та інших архівних установ і зберігає у своїх сховищах такі фонди, як фонд Коша Нової Запорізької Січі, Генеральної військової канцелярії, полкових і сотенних канцелярій, Генерального опису Лівобережної України, Канцелярії військового скарбу, Генеральної лічильної комісії, Генерального військового суду, полкових канцелярій Слобідської України та багато інших, документи яких й сьогодні є національним надбанням українського народу і мають неминущу цінність.

Київська археографічна комісія для розгляду давніх актів відіграла велику роль у збереженні та публікації архівних матеріалів. Так, протягом 1859-1914 рр. вона видала збірки-серії історичних документів і літературних пам'яток Правобережної та Західної України XIV - XVIII ст. у 35 томах, об'єднаних під назвою "Архів Юго-Западной России". Кожна серія мала вісім тематичних частин. Друкувалися матеріали з фондів Центрального архіву давніх актів та акти приватних осіб. Перша частина (12 тт.) охоплює документи з історії православної церкви та її боротьби з католицькою. Тут королівські накази, жалувані грамоти, папські булли, патріарші грамоти, акти уніатських та православних соборів, церков і монастирів, документи про підпорядкування київського митрополита московському патріархові, про запровадження унії тощо.

Друга частина (3 тт.) містять матеріали за 1596-1726 рр.

Документи про Національно-визвольну війну українського народу, антифеодальний, козацький, селянський і гайдамацький рухи (1500-1789 рр.), дипломатичні зносини гетьманського уряду з Росією, Польщею, Швецією та ін. країнами (1649-1716 рр.) знайшли відображення в третій частині (6 тт.).

Четверта частина (1 т.) присвячена походженню шляхетських родів (1443-1780 рр.).

Історію міст (1432-1798 рр.) висвітлює п'ята частина (2 тт.). Подаються відомості про історію Києва, Волині, Поділля та становлення єврейського населення (1765-1791 рр.).

Шоста частина (2 тт.) з додатком окремого тому дає можливість ознайомитися з економічним і правовим становищем селян в Україні (1478-1795 рр.).

Документи останніх двох частин (сьомої - 3 тт. та восьмої - 6 тт.) розповідають про колонізацію Правобережної України (1336-1668 рр.), про заснування Лубен, Переяслава, Пирятина тощо, про розвиток місце-

вого управління, землеволодіння, судочинства і т. ін. Пам'ятки з історії України широко друкувалися й в збірках документів, що виходили в Петербурзі. Це - "Акты Западной России" (повна назва - "Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею") (тт. I-XV, 1846-1853 рр.), укладачем і редактором якої був член комісії І. Григорович.

Документи охоплювали період з 1340 по 1699 рр. і містили цінні відомості про землеволодіння в т.ч. й монастирське, історію братств, Берестейську церковну унію, розвиток українських міст тощо.

Другим значним виданням було "Акты Южной и Западной России" ("Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею") (тт. I-XV, 1861-1892 рр.), що вийшли за редакцією М. Костомарова (тт. I-IX, XI, XIII) та Г. Карпова (тт. X, XIII, XIV, XVI).

Тут документи, що належали до XIV - XVIII ст., висвітлюють окремі моменти з історії українських і білоруських земель, Національно-визвольної війни під орудою Б. Хмельницького, Руїни і т. ін.

У Москві значного розголосся серед наукової громадськості набуло періодичне видання "Чтения Московского общества истории и древностей российских", що виходило протягом 72-х років, починаючи з 1846 р. Публікувалися пам'ятки давньоруської та української писемності, історико-етнографічні документи, архівні матеріали, літописи, акти тощо. Найбільшого розмаху джерелознавча робота набула з 40-х рр. XIX ст., коли її очолив відомий історик, письменник, філолог-славист О. Бодянский.

Не стояло остеронь від публікації цінних документів й Одеське товариство історії та старожитностей (1839-1922 рр.). За 1844-1919 рр. вийшло у світ 33 томи "Записок", в яких зібрано інколи унікальні пам'ятки з історії заселення й освоєння південно-україн-

ських земель, заснування таких міст як Миколаїв, Херсон, Севастополь та ін., архівні матеріали колишніх фортець св. Дмитрія Ростовського й св. Єлисавети, Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, похідної канцелярії Потьомкіна-Таврійського, що зберігалися в містечку Решетилівка на Полтавщині тощо.

Вперше побачили світ пам'ятки молдово-валахської та єврейської писемності, ярлики кримських ханів XIV та XVI ст., тарханні ярлики Гіреїв, фірмани трьох турецьких султанів, грецькі манускрипти, юридичні пам'ятки генуезьких колоній в Криму і т. ін.

Подавалася інформація про археологічні знахідки Півдня України.

Фактичний матеріал всіх цих видань не втратив наукового значення для висвітлення історії України й досі.

Подальшому розвитку архівної справи в Україні сприяла діяльність губернських вчених архівних комісій, які займалися відбором документів і створювали на їх базі історичні архіви. На кінець XIX - початок XX ст. на території України діяли Катеринославська, Київська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська та Чернігівська комісії⁵, більшість з яких видавала "Труды", де друкувалося багато історичних документів та дослідів на підставі архівних матеріалів. Так, виходили "Труды" в Полтаві (ред. - І. Павловський), Катеринославі (ред. А. Синявський і В. Біднов), Чернігові (ред. - В. Модзалевський)⁶. І хоча губернські комісії були напівофіційними архівними установами, мали правові обмеження, скрутні матеріальні умови, їх діяльність відіграла позитивну роль в справі збирання та забезпечення збереження архівних документів.

1914 р. у Москві відбувся з'їзд діячів губернських архівних комісій, на якому розглядалися реформи архівної справи в Росії, що торкалися й становища архі-

вів України⁷. Але Перша світова війна перешкодила впровадженню цих планів у життя.

Історичні документи з історії Галичини зберігалися спочатку в архівах Австро-Угорщини, а потім з утворенням Польської держави - в архівних установах Польщі. Перший архів було засновано у Львові ще 1785 р.⁸

У Північній Буковині крайовий архів розпочав свою роботу у 1906-1907 рр.⁹ Архівні матеріали впорядковувалися за основними правилами, виданими австрійською владою ще 1895 р. Пізніше, 1925 р., на підставі закону про організацію державних архівів Румунії в Чернівцях починає працювати окремий дирекція державних архівів Буковини¹⁰.

Що стосується архівної справи в Закарпатті, то один з найдавніших архівів - Ужанська жупа (управління) існував ще в XV ст.¹¹

Якщо аналізувати стан архівної справи в Україні взагалі (до утворення національної держави в 1917 р.), то для неї характерною була децентралізація, повне відмежування відомчих і приватних архівів від державних архівів та наукових установ. Це створювало серйозні перешкоди для збереження та повного використання документів. Та й історична доля України склалася так, що феодальні міжусобиці, литовсько-польська експансія, пошматування території, російське панування, Громадянська війна та пограбування церковних архівів у радянські часи не могли не позначитися на долі найдавніших і найцінніших документів. Частина з них загинула, частина потрапила до архівосховищ Москви, Петербурга, Варшави, Відня, Кракова та ін., але ті, що збереглися, складають золотий фонд для вивчення історії нашої країни.

Розвитку національного архівознавства та архівної справи в Україні сприяло утворення самостійної держави, коли при Головному управлінні в справі

містечтв і національної культури при Генеральному секретареві освітніх справ Української Центральної Ради у вересні 1917 р. було організовано Архівно-бібліотечний відділ¹². Він, як писав від 18 жовтня 1919 р. (ст. ст.) голова цього відділу В. Модзалевський "...мало різні назви і в кінці кінців стало Головним архівним управлінням, мало майже виключно своїм завданням - врятування архівів, що гинули масою в часи розрух і приведення в порядок того, що вдалося врятувати. Тому робота Архівного управління розділилася на дві частини: боротьба за цілісність архівів і організаційну, що мала кінцеву мету проведення широкої архівної реформи на Україні". І далі продовжує автор: "Можна сперечатися звичайно, наскільки вірно розуміло свої завдання Архівне управління, чи вірні були покладені в основу його роботи думки, чи достатньо воно вміло відділяти головне від другорядного і т. д., але воно безсумнівно - *Архівне управління мало на меті лише архівні цілі*"¹³ (підкреслено авт.).

За реформою, розробленою В. Модзалевським, окрім збереження документів науково-історичної цінності та загальнодержавного значення передбачалося заснувати в Києві Всеукраїнський національний архів, який сконцентрував би частину матеріалів з Центрального історичного архіву, а саме фонди Гетьманської держави, а також організацію низки губернських архівів, куди мали надходити документальні матеріали колишніх і майбутніх центральних та місцевих установ України. Останні повинні були поповнюватися в основному за рахунок фондів місцевих губернських архівів та матеріалів ліквідованих державних установ. На базі Київської археографічної комісії проектувалося створення Української археографічної комісії, а на основі губернських архівних комісій мали створюватися місцеві архівні органи¹⁴. Але історичні події в країні скла-

лися так, що ці плани не були реалізовані.

Історія архівної справи радянської доби розпочалася з організації при Всеукраїнському комітеті охорони пам'яток мистецтва та старовини (ВУКОП-МИС) Наркомосвіти УСРР та його губернських комітетів (губкопмиси) архівних секцій¹⁵. Поряд з ними діяла започаткована при Всеукраїнському ревкомі Особлива всеукраїнська архівна комісія (ОВАК)¹⁶.

А перший закон про архівне будівництво був прийнятий 20 квітня 1920 р., коли Раднарком України видав постанову про націоналізацію та централізацію архівної справи в країні та утворення Єдиного державного архівного фонду (ЄДАФ)¹⁷. Згідно з цією постановою всі архіви та приватні збірки документів, що зберігалися на терені України, оголошувалися загальнодержавною власністю, не підлягали знищенню без дозволу і відома архівних органів. Але брак паперу поставив архіви під загрозу передачі документальних матеріалів на сировину для паперових фабрик. Тому розпочалася боротьба за цілісність як окремих фондів, так й окремих документів. При архівних секціях ВУКОПМИСУ налагоджувалася робота експертних комісій, які мали відокремлювати цінні документи з тих матеріалів, що самі установи призначали для знищення.

У вересні 1921 р. архівна комісія ВУКОПМИС реорганізована у Головне управління архівами (Головархів), яке очолював академік Д. Багалій, а комісії - у губархи¹⁸.

31 жовтня 1922 р. Раднарком УСРР ухвалює постанову "Про охорону архівів"¹⁹. В зв'язку з тим, що ця постанова заклала основи архівного будівництва країни, зупинимось на декількох її положеннях:

"1) всі закінчені справи, документи та листування ліквідованих і чинних державних і громадських установ незалежно від того, чи переховуються вони

в архівосховищах архівних органів, чи ні, становлять Єдиний державний архівний фонд УСРР, 2) термін переховування при установах закінчених справ не повинен перевищувати 3-х років з часу їх закінчення; після 3-річного терміну ці справи передаються до архівосховища Головархіву..., 3) установи не мають права продавати, передавати..., а також вивозити їх за межі УСРР; питання, що стосуються до архівної справи, розв'язує Головархів та його архівні органи, 4) установи мають переховувати матеріали в повній недоторканості..., 5) архівні органи мають керувати постановленням архівної справи по всіх установах, 6) порядок знищення непотрібних архівних матеріалів установлюють архівні органи..., 7) особи, винні в порушенні цієї постанови, притягаються до карної відповідальності"²⁰. Таким чином, основні принципи архівного будівництва в країні було закладено.

Наступного року були проведені заходи з організаційного зміцнення архівної справи. Так, 3 січня 1923 р. ВУЦИК затвердив "Положення про Центральне архівне управління", в якому, зокрема, відзначалося: "1. Головне архівне управління при Наркомосвіти (Головпрофосі) реорганізується в Центральне українське архівне управління (Укрцентрархів), що є при ВУЦИКу. 2. В завдання Центрального архівного управління входить: а) загальне завідування всією архівною справою на Україні; б) централізація архівних матеріалів в установах Центрального архівного управління;... г) наукова класифікація архівних матеріалів... 7) При Центральному архівному управлінні є центральні історичні архіви в Харкові і Києві і Центральний архів революції у Харкові"²¹.

Адміністративно-територіальна реформа 1923-1925 рр. в Україні привела до значних змін у структурі та мережі архівних органів. Замість 9 губархів

було організовано по всіх округах 40 окрархів з архівосховищами до них та Головархів АМСРР.

Окрархи поділялися на 2-і категорії. За положенням на окрархи 1-ої категорії покладалося: наглядати за архівами в межах округів, провадити облік і реєстрацію документів, вживати заходи по їх охороні, приймати матеріали на зберігання від установ, провадити науково-дослідну роботу. Окрархи 2-ої категорії не мали права займатися науково-дослідною роботою та вилучати матеріали для утилізації. Таке положення було закріплено постановою РНК УСРР від 10 червня 1925 р.²²

Реформа внесла зміни і в структуру керівних архівних органів. Так, 4 лютого 1925 р. було прийняте нове положення "Про Центральне архівне управління УСРР та його місцеві органи", що його ухвалив ВУЦВК та Раднарком²³. У Харкові заснований Центральний архів праці, а в Києві - відділ Центрального історичного архіву з підвідділами: Архів стародавніх актів та Історичний архів²⁴.

З метою узагальнення досвіду архівного будівництва в країні, накреслення планів подальшої роботи архівних установ 8-13 травня 1926 р. у Харкові відбувся перший всеукраїнський з'їзд архівних працівників. Серед важливих питань, що розглядалися на з'їзді були такі: "розподіл та концентрація архівних матеріалів і схема архівосховищ, підготовка кадрів архівних робітників, видавнича робота ЦАУ, науково-технічні умови переховування архівних матеріалів, принципи архівного описування, методи та форми інструкторської роботи окрархівів, утворення мережі архівних кореспондентів тощо"²⁵. Найважливішим підсумком роботи з'їзду було рішення про створення міжокружних (крайових) історичних архівів у містах Дніпропетровську, Одесі, Полтаві, Харкові та Чернігові. З 1 жовтня того ж року крайові архіви розпочали свою діяльність²⁶.

Важливе значення для становлення архівної справи в Україні мали постанови законодавчих органів "Про єдиний державний фонд УСРР" (ЄДАФ). Перші постанови про ЄДАФ були видані ще 1920 р.²⁷, 1922 р.²⁸ та 1923 р.²⁹, коли архівознавство робило ще перші кроки, коли ще не було конкретно означено коло документів, що підлягають надходженню до архівосховищ. А постанови від 16 грудня 1925 р.³⁰ та 5 квітня 1930 р.³¹ розширювали базу історичних джерел, уточнювали склад та категорії документів залежно від їх цінності. Тут подавався докладний перелік документальних матеріалів державних, громадських, кооперативних організацій, промислових, кредитних, торговельних підприємств, приватних осіб, що повинні входити до складу фонду. За постановою 1930 р. oprіч документів на паперовій основі вперше до ЄДАФу включалися "негативи фотознімків і кінофільмів дореволюційного і післяреволюційного періодів, що відклалися на терені УСРР і мали історико-революційне значення"³². Урядові постанови обумовлювали права й обов'язки архівних органів, встановлювали відповідний порядок передачі архівних матеріалів із діючих установ на державне зберігання, вирішували питання їх використання в практичних, наукових та довідкових цілях.

Так, на початок 1935 р. документальна база архівосховищ налічувала 23 тис. фондів, з яких було цілком впорядковано 52,8%, розібрано тільки 18,9%, не впорядковано зовсім 28,3%. Це не заважало, однак, дослідникам широко використовувати архіви в науковій роботі. За 1927-1930 рр. в читальних залах архівних установ працювало 3.267 науковців, які вивчали понад 1000000 справ з історії Жовтня, Громадянської війни, історії партії, економіки України³³. Віддаючи данину офіційній політичній кон'юктурі, великодержавній ідеології, історична

тематика звужувалась саме до цих проблем, виконуючи соціальне замовлення командної системи, що почала утверджуватися.

Змінюється й характер діяльності архівних установ. Поряд з упорядкуванням фондів провадиться виявлення архівних матеріалів у народно-господарських цілях, чільне місце посідає й агітаційно-пропагандистська робота: публікація документів, організація тематичних виставок, екскурсій, читання доповідей в установах, виступи в пресі, по радіо тощо. На другому з'їзді архівних співробітників, що відбувся в Харкові 29 листопада - 4 грудня 1930 р., окремо підкреслювалося досягнення українських архівістів у пропагандистській роботі³⁴. З'їзд визначив першочергові завдання архівного будівництва в Україні: подальша архівно-технічна обробка документальних матеріалів, науковий опис архівних справ, наближення архівознавства до вимог життя країни. Він накреслив також широку програму публікації архівних джерел з метою створення друкованої джерельної бази для наукових досліджень.

Скасування округів привело до зміни архівних установ. Замість 40 округів утворилося 28 місцевих архівних управлінь. Зазнала змін й система центральних архівосховищ. За постановою ВУЦВК і Раднаркому від 13 серпня 1930 р. у Харкові створено Всеукраїнський центральний державний архів, де повинні були зберігатися документи центральних державних та громадських установ, починаючи з 1922 р., тобто з часу закінчення Громадянської війни³⁵.

З ліквідацією округів і створенням областей організуються 7 архівних управлінь та державних історичних архівів у Харкові, Києві, Вінниці, Дніпропетровську, Донецьку, Чернігові та Одесі. Одночасно проходила реорганізація міських і районних державних архівів. Перебудова архівних органів була затверджена постановою ВУЦВК і Раднаркому

УСРР від 20 червня 1932 р. "Про Центральне архівне управління УСРР, його місцеві органи і установи, що знаходяться при ньому"³⁶. У підпорядкуванні ЦАУ залишилося 6 центральних архівів: у Харкові - Всеукраїнський центральний архів революції, Всеукраїнський центральний архів праці та Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів; у Києві - Всеукраїнський центральний архів стародавніх актів, шойно створений Всеукраїнський фотокіноархів та державні історичні архіви Донбасу в містах Артемівську, Донецьку, Луганську та Маріуполі.

Відтепер основними архівними установами стали обласні архівні органи, а ЦАУ - центром науково-методичного керівництва в галузі архівного будівництва.

За рішенням ВУЦВК і РНК УСРР у Києві засновано Всеукраїнський військово-історичний архів (1934 р.)³⁷.

1938 р. Уряд СРСР постановив передати управління архівами і мережу установ до Наркомату внутрішніх справ Союзу РСР. З березня 1939 р. архівні установи України підпорядковувалися НКВС³⁸. В зв'язку з цим змінилися не тільки тематика досліджень, але й спрямованість роботи архівних органів. Обмежувався допуск вчених до архівних матеріалів та видача документів, створювалися так звані "спецхрані", доходило й до того, що окремі документи навіть знищувалися.

Аналізуючи досить великий обсяг літератури з історії та організації архівної справи в республіці, автор так і не знайшов відповіді на те як саме така "перебудова" відбилася на діяльності архівних установ. Навпаки, підкреслювалося, що напередодні війни створювалася широка джерельна база для наукових досліджень в галузі історії України.

Після воз'єднання західних областей та Північної Буковини з Україною на цих теренах розгорнулося

архівне будівництво. В листопаді 1939 р. у Львові, Луцьку, Станіславі та Тернополі, а згодом в Дрогобичі та Рівному архівні органи розпочали роботу по створенню та комплектуванню обласних історичних архівів. Влітку 1940 р. архівні відділи приступили до організації архівів в Ізмаїльській та Чернівецькій областях³⁹.

З важливих постанов в галузі архівної справи слід окремо зупинитися на затвердженні РНК СРСР 29 березня 1941 р. положення про ДАФ Союзу РСР та мережі державних архівів СРСР⁴⁰. ДАФ визначався як сукупність документів, що мали наукове, політичне та практичне значення незалежно від часу їх походження. Архівні матеріали поділялися на 3 категорії. До 1-ої належали джерела з історії радянського суспільства та будівництва радянської держави, тобто матеріали вищих органів державної влади та управління СРСР і союзних республік, громадських організацій і підприємств. До 2-ої - документи центральних та місцевих органів влади і державного управління, що існували до утворення Російської імперії на території, яка входила до складу СРСР. Архіви установ, організацій, підприємств Російської імперії та Тимчасового уряду, а також інших установ до встановлення радянської влади відносилися до 3-ої категорії. До ДАФ включалися письмові пам'ятки історії, права, мистецтва, літератури та побуту народів СРСР, кіно, фото, фоно, ілюстративні та інші матеріали. Положення про ДАФ законодавчо закріпило практику визначення порядку концентрації, систематизації, зберігання та науково-технічне упорядкування документів у державних архівах.

Розвитку архівної справи в Україні сприяла й видавнича діяльність архівних установ. На сторінках періодичних друкованих органів поряд з публікацією історичних документів знаходили місце й окремі

матеріали, які висвітлювали важливі проблеми архівного будівництва в країні. Саме з метою розробки питань архівознавства з 1925 р. почав виходити науково-популярний журнал "Архівна справа" (1925-1931, №1-15). Як додаток до нього - "Червоний архів" - спеціальна науково-дослідна збірка, де публікувалися цікаві документи, такі, наприклад, як "Про підроблення "Положення" про селянську волю" (Арх. спр. №2-3); "Історія заслання П. Чубинського" (Арх. спр. №4).

З 1927 по 1932 рр. (№№ 1-78) побачив світ "Бюлетень Центрального архівного управління УСРР" - офіційно-інформаційний довідник з питань практичної роботи архівних установ. Тут вміщувалися директивні матеріали влади та керівництва архівних органів (постанови, розпорядження та інструкції ЦАУ), повідомлення про новини архівного життя, про поточну роботу, про нову архівознавчу літературу тощо.

З січня 1930 р. замість "Архівної справи" виходить журнал "Радянський архів" (№№ 16-21), на який було покладено завдання популяризувати документи, більшість з яких стосувалася історії Жовтня та Громадянської війни.

За рішенням другого з'їзду архівних працівників в 1932 р. створюється новий журнал "Архів Радянської України" на базі "Бюлетеня ЦАУ УСРР" та "Радянського архіву". Це було історико-архівознавче видання, що стало єдиним органом наукової публікації документів і статей з теорії та практики архівної справи. В розділі: "Теорія та практика архівного будівництва" знаходимо такі статті як, наприклад, Юрченко А. "До дальших перемог у справі соціалістичної реконструкції архівної роботи", Шаботина І. "По новому поставити питання описування архіваріалів" (Арх. Радянської України. 1932. №4-5), Веретенникова В. "Основні моменти тематично-

го описання", Тищенко "До історії концентрації архівних матеріалів" ("Румянцевская опись") (Арх. Радянської України. 1933. кн. 7-8) та ін.

Але початок публікаторської роботи архівістів було покладено виданням збірок статей та документів: "Рух декабристів на Україні" (Харків, 1925), "Повстання декабристів на Україні" (Харків, 1926). Крім того, у Харкові стали виходити в світ "Збірник узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі" Вип. 1. (1926), вип. 11 (1928), у Києві в 1929 р. - збірки статей "Центральний архів давніх актів" тощо.

У 40-ві роки архівні установи продовжували видавати збірки документальних матеріалів, серед яких: "Збірник чинних узаконень, розпоряджень і інструкцій в архівній справі". Вип. III (Харків, 1931), "Архів Запорозької Січі" (К., 1931), "Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робочих, селянських та червоноармійських депутатів" (Харків, 1933), "Історія заводу імені Січневого повстання в Одесі" (Одеса, 1932), "Повстання селян у селі Турбях 1789-1793" (Центрархів, 1932), "Німецько-австрійська інтервенція на Україні" (Харків, 1933), "Матеріали до історії селянських революційних рухів на Чигиринщині (1875-1879)" (Харків, 1934) та ін.

Як позитивний фактор для розвитку архівної справи слід відзначити появу двох збірок: "Архівознавчий науково-інформаційний збірник" (К., 1937) та "Архівознавчий збірник" (К., 1938).

Таким чином, у цей період постала і почала працювати розгалужена мережа державних архівних органів, діяльність яких була тісно пов'язана зі становленням архівної справи в країні.

ПРИМІТКИ

¹ Центральний архів стародавніх актів у Києві. 36. ст. 340

- К., 1929. С. 15.
- ² Джерелознавство історії України. Довідник. К., 1998. С. 13.
- ³ Архівознавство. Харків, 1932. Ч. I. С. 25.
- ⁴ Государственные архивы Украинской ССР. Справочник. К., 1988. С. 70-71.
- ⁵ Мітюков О. Архівна справа на Україні // Державні архіви Української РСР. К., 1972. С. 9.
- ⁶ ЕУ. Заг. част. Перевид. К., 1995. Т. 3. С. 1017.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Джерелознавство... С. 13.
- ⁹ Державні архіви Української РСР. К., 1972. С. 164.
- ¹⁰ З історії архівного будівництва на Україні. Харків, 1958. С. 7.
- ¹¹ Там само. С. 89.
- ¹² ЕУ. Заг. част. Перевид... С. 1017.
- ¹³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського НАН України. Ф. XXIX. Спр. 1823. Арк. 3.
- ¹⁴ Архівознавство... С. 34.
- ¹⁵ З історії архівного будівництва... С. 8.
- ¹⁶ Мітюков О.Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917-1973. С. 32.
- ¹⁷ АУ. 1970. № 2. С. 78.
- ¹⁸ Архівознавство... С. 35.
- ¹⁹ ЗУРПСУУ. 1922. №46. Ст. 681.
- ²⁰ Архівознавство... С. 35.
- ²¹ ЗУРПСУУ. Перший відділ. 1923. №1. Ст. 7.
- ²² Там само. 1925. №31. Ст. 243.
- ²³ Архівознавство... С. 36-37.
- ²⁴ Державні архіви... С. 15.
- ²⁵ Архівознавство... С. 37.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ АУ. Там само.
- ²⁸ ЗУРПСУУ. 1922. №46. Ст. 681.
- ²⁹ Архівознавство... С. 36.
- ³⁰ ЗУРПСУУ. 1925. №101. Ст. 556.
- ³¹ Там само. 1930. №10. Ст. 105.

- 32 Там само.
 33 Архівознавство... С. 30.
 34 Там само. С. 40.
 35 УДРСУУ. Перевидання 1910 №11. С. 172.
 36 Там само. 1932 №17-18. С. 122.
 37 Там само. 1934 №31. С. 258.
 38 Миткевич О. І. Радянські архіви будівництва. К., 1978. С. 125, 126.
 39 Державні архіви... С. 18.
 40 Стор. арх. 1978. №2. С. 7.

МІСТА
 УКРАЇНИ
 Історія архітектури
 ПАМ'ЯТКИ

Валерій Степанков

УЧАСТЬ МІЩАН ПОДІЛЛЯ Й ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ВОЛИНИ У РЕВОЛЮЦІЙНИХ ПОДІЯХ 1648 РОКУ

Проблема участі міського населення у бурхливих подіях першого року Національної революції (1648-1676 рр.) не залишалася осторонь наукових студій вітчизняних дослідників 50-90-х рр. ХХ ст. Дякуючи творчому доробку О.Апанович, О.Барановича, В.Борисенка, Г.Гербільського, В.Голобуцького, В.Грабовецького, І.Гриценка, О.Касименка, Я.Кіся, М.Ковальського, О.Компан, І.Крип'якевича, В.Льогкого, П.Михайлини, О.Михайлюка, Ю.Мицика, В.Смоля, Ф.Шевченка, В.Цибульського, Н.Яковенко й інших вчених, з'ясовані соціально-економічне становище міщан напередодні революції та окремі сторони їх боротьби проти соціального й національно-релігійного гніту. Відсутність робіт присвячених висвітленню дискримінації міщан-українців у сферах конфесійного, економічного, громадського й культурного життя міст, характеру їх взаємин з поляками, євреями і представниками інших національностей не дозволяє уявити масштаби суперечностей, що роздирали міські громади на 1648 рік. У зв'язку з чим зображувана картина участі міщан у подіях першого року революції характеризується певним схематизмом і спрощеністю (зокрема, перебільшена роль міської бідноти й класової боротьби; трагічні аспекти боротьби або замовчувалися, або висувалися на чільне місце та ін.). Тому дослідження ролі міщан у революції продовжує залишатися актуальною науковою проблемою.

Міста Поділля й південно-західної Волині, як і інших регіонів України, напередодні революції перет-

ворилися на центри національно-конфесійного протистояння. Насамперед воно було породжене постійними релігійними утисками, національними упослідженнями, перешкодами у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею, обмеженням участі в органах самоврядування православних українців з боку польських властей, польської та єврейської общин, українців-католиків, католицького духовенства, власників міст і містечок. Якщо в історичній літературі причини їхньої ненависті до польських поневолювачів, католицького духовенства, українських панів та українців-ренегатів називалися, то щодо євреїв або обходилися мовчанкою, або зводилися (переважно в єврейській історіографії) до прояву українського антисемітизму. Вона зумовлювалася не національно-релігійною відчуженістю, яка справді мала місце, а по-перше, безжальним економічним визиском міщан і селян євреями-орендарями й лихварями. Маємо визнання єврейського хроніста, сина рабина з м. Ізяслава (південно-східна Волинь), Натана Ганновера, що єврей Захарій Собиленко орендував Чигирин "подібно до всіх євреїв у Русі, які таким чином стали там повсемісно управляючими і господарями. Це і стало причиною страшного лиха..."¹

По-друге, єврейська верхівка брала участь в національно-релігійних утисках українців. "Православний народ, - читаємо в Н. Ганновера, - все більше впадав у злидні, зробився зневаженим і нищим, і перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть - окремо скажемо - у євреїв...І так вони були принижені (українці - Авт.), що майже всі народи, і навіть цей народ, що стоїть нижче всіх (себто єврейський - Авт.), панували над ними"². У деяких джерелах є відомості про факти передачі церков в оренду євреям й визиск останніми платні за проведення служби й виконання обрядів³.

І, нарешті, по-третє, у боротьбі українців проти польського панування, що розгоралася у першій по-

ловині XVII ст., єврейські кагали підтримували не українців, а панівний польський режим. За словами Н. Ганновера, "В усіх православних поселеннях у євреїв були також свої шпигуни, і євреї повідомляли панам, своїм володарям, всі зібрані відомості. З однієї общини в іншу з кінними гінцями посилалися щоденно листи, в яких повідомлялися новини, які інтересували євреїв і панів. Тому пани дуже зблизилися з євреями і вони - пани і євреї - стали начебто один союз, одна душа..."⁴

Після здобутих перемог над польськими військами під Жовтими Водами і Корсуном у другій половині травня 1648 р. гетьман Б. Хмельницький почав розсилати до українців-міщан різних регіонів, включаючи Поділля і Волинь, універсали із закликами "не зраджувати справи релігії і свободи" й готуватися до боротьби⁵. Водночас туди направлялися розвідники й підрозділи. Першим у південно-східне Поділля прибув загін під проводом полковника Івана Ганжі, дії якого знайшли підтримку з боку міщан Умані. Їх масове покозачення зіграло важливу роль у формуванні уманського козацького полку. Другий великий загін повстанців створює міщанин Усть-Бершаді Трифон. Вони об'єдналися й до середини червня зайняли Бершадь, Верхівку, Олександрівку, Ладижин та інші міста й попрямували до Тульчина⁶. Повстання у південно-східній Брацлавщині набрало великого розмаху. "Хлопське свавілля,- повідомляв у кінці червня ротмістр Северин Калінський подільському судді,- почавши від Умані, таку гору взяло, наче друге військо Хмельницького"⁷. Описуючи настрої міщан Поділля й Волині, шляхтич Громкович зазначав: "Якби сам пан Бог своєю найвищою силою не затримав Хмелька, то напевне тепер міг уже бути біля самого Володимира. Позабирав би міста, в яких така є охота і так на нього очікують, як інші й батька не приймають з більшою охотою і вдячністю"⁸.

На початку червня взялися за зброю міщани північно-східної Брацлавщини, чому сприяла поява тут 600 козаків наказного гетьмана Максима Кривоноса. Першими повстали під проводом війта і священників міщани Погребищ, котрі відчинили брами козакам і разом з ними оволоділи містом і розправилися з шляхтою, католиками та євреями⁹. Відгукуючись на універсал Б. Хмельницького, українська громада м. Немирова, очолювана війтом, 10 червня допомогла М. Кривоносу зламати спротив залоги, шляхти і євреїв та зайняти місто і замок¹⁰. Частина міщан Немирова, як і Погребищ, вступила до лав полку М. Кривоноса, котрий подався до Тульчина, де зачинилося багато подільської шляхти, жовнірів та євреїв. Внаслідок штурму об'єднаних сил наказного гетьмана, І. Ганжі й Трифона 21-22 червня, місто і замок впали, а поляки, шляхтичі, євреї й католицьке духовенство майже всі були знищені¹¹. Відбулося повстання міщан Животова¹². Зайнявши у кінці червня Вінницю¹³, М. Кривонос зайнявся формуванням повстанської армії.

Вже перші тижні розвитку революційної боротьби окреслили її прикметні риси: по-перше, дуже активна участь у ній міщан, котрі прагнули ліквідувати польський режим і все, що було з ним пов'язане; по-друге, намагання значної частини міщан стати козаками; по-третє, вкрай жорстокий характер боротьби, в ході якої знищувалися шляхтичі (незалежно від національного походження й віросповідання), католики, католицьке духовенство, поляки і євреї. Дана позиція подільських міщан надзвичайно стурбувала польських вояначальників, урядників та шляхту, оскільки унеможлилювала оборону міст. Барський підстароста Курдвановський підкреслював: "Вже Тульчин взятий! Покотом по Сян підуть і Бар не встоїть. Найгірше, це зрада цієї проступної Русі"¹⁴. Йому вторив коронний хорунжий Александр Конєцпольський: "під Баром не залишилося ні душі, все, що живе, втікає. Бар

залишений...русини не бажають ставати на захист"¹⁵. Піднімаються на боротьбу міщани Летичівського повіту Подільського воєводства. Одним з її центрів стає м. Шаргород¹⁶.

У кінці червня покатоличений український князь Ієремія Вишневецький на чолі 6 тис. війська вторгнувся у північно-східне Поділля й зробив спробу "вогнем і мечем" придушити повстання. За свідченням одного з його офіцерів, у Погребищах "зрадникам відтинають руки, на палі саджають, рубаять..."¹⁷ Коли посланих князем близько 600 жовнірів на чолі з брацлавським стольником Яном Барановським з'явилися до Немирова, то міщани й козаки відмовилися відчинити брами, гордо заявивши, що тут "не має нічого ляцького і вже визнаємо Хмельницького володарем своїм і тому йдуть собі далі". Однак, корогви штурмом оволоділи містом і вчинили розправу над захопленими козаками і міщанами. На палі було посаджено священників, а також погребищинського і немирівського війтів¹⁸. Через кілька днів І. Вишневецький для збору продовольства й фуражу послав до міста 200 жовнірів, котрі розташувалися у замку. Міщани запросили допомоги у козаків і разом з ними після кількадечної облоги штурмом захопили замок¹⁹.

Успішно працювали агенти Б. Хмельницького у справі підготовки повстань міщан. За визнанням одного з них Яреми Конєвича, у Новому Костянтиніві міщанин Гарко пообіцяв запалити місто, коли в нього увійдуть польські підрозділи. Мешканець Сенявки (мабуть Нової Синяви) Яцько зобов'язався вивести з ладу міські гармати, "так що жодна нічим вам не зашкодить". Засвідчили про готовність надати козакам допомогу жителі Ставицьків, Лисянки, Недобнека, Володарки, Маначина, Волочиська й інших подільських і волинських містечок²⁰.

У другій декаді липня військо М. Кривоноса пе-

рейшло у наступ і, переслідуючи І. Вишневецького, розпочало визволення південно-східної Волині. 20 липня воно підійшло до надзвичайно міцно укріпленого міста-фортеці Полонного. Наступного дня українські міщани відчинили брами і разом з повстанцями розпочали штурм замку. Схиливши на свій бік українських жовнірів, котрі перебували в складі залоги, 22 червня оволоділи твердинею. Шляхтичі, євреї, католики й католицьке духовенство впали жертвою вчиненої розправи²¹. Українці Ізяслава, Межиріччя й Острога також надали допомогу підрозділам М. Кривоноса у захопленні міст²². Пізніше підчасий коронний Миколай Остророг, дізнавшись про невдалу спробу жовнірів оволодіти Острогом, зауважив, що важко щось вдіяти місту, яке тримається за козаків²³. Під час боїв 26-28 липня війська М. Кривоноса з армією І. Вишневецького під Старокостянтинівим мешканці міста, "радіючи з прибуття козаків", привезли до їх табору продовольство і порох, за що князь наказав стратити 40 старокостянтинівців²⁴ (відомо також, що в ніч з 14 на 15 вересня більшість городян разом з козаками Данила Нечая відступила до табору Б. Хмельницького)²⁵. Після здобутої перемоги під Старокостянтинівим М. Кривоніс був відкликаний Б. Хмельницьким до табору головних сил українського війська.

Успішні дії наказного гетьмана сприяли стрімкому розвитку революційної боротьби, що протягом останньої декади липня - серпня охопила південно-східну Волинь і Подільське воеводство. За свідченням краківського райці Марціна Голінського, "міста козакам добровільно піддавалися і самі до них приєднувалися"²⁶. Маємо красномовне визнання 31 липня шляхтича Шорнеля: "вся шляхта втікає поголовно, міста їм (козакам - Авт.) піддаються і брами відчиняють. Боюсь за Тернопіль, який зичливих людей до оборони не має і певно вчинить за прикладом інших міст, бо

вже і тепер у місті проявляється зрада, хоча ворог далеко. Що ж буде, коли підступить близько? І сама рада міська боїться. Послушенства з боку поспільства вже і на половину не має. Уряд весь хоче втікати..."²⁷

За сприяння жителів були опановані Гоща, Корець й інші волинські міста. В листі брацлавського воєводи Адама Кисіля від 27 серпня до Б. Хмельницького знаходимо інформацію про осквернення (без вказівки назви поселення) повстанцями не лише католицьких, але й православних храмів²⁸. Оскільки аналіз виявлених джерел надалі більше не засвідчує таких дій з боку повстанців, маємо підстави стверджувати, що якщо вони і траплялися, то дуже рідко, чого не можна сказати про католицькі та єврейські храми, які піддавалися руйнуванням. Звертає увагу на себе організаторська діяльність міщан у формуванні за козацьким зразком великих загонів. Наприклад, гощинський вїйт Іван Куковський створив з міщан Гощі й селян Воскодавів, Красносілки, Мнішина, Чудниці й інших сіл повстанський полк. Міщани Яруні стали ядром загону, до складу якого входили селяни Филиповичів, Великого Молодкова, Підгасць, Багатого й Молодкова. Зв'ягельський міщанин Михайло Гиша сформував полк з міщан навколишніх сіл і захопив Клевань, Олику й Луцьк²⁹.

На терені Подільського воеводства найбільшими містами-фортецями виступали Кам'янець-Подільський, Бар і Меджибіж. На початку другої декади липня в облогу від місцевих повстанців потрапляє Меджибіж. Незабаром сюди прибули загоны волинських повстанців. Почалися його штурми. За таких обставин міщани Меджибожа послали до Б. Хмельницького попа з проханням надіслати "своїх приставів", щоб "ніхто з козаків не чинив кривди або спустошень". Гетьман "з великою охотою" направив Якименком з п'ятьма козаками свій універсал. В ньому під страхом "суворого суду військової ради" наказу-

вав, аби "жоден не наважувався наступати, аби всі села й пасіки залишалися вільними і недоторканими", а якщо "щось було взято з бидла, стад, пасік чи інших речей, щоб все це повернули". Дане розпорядження було виконане й вдячні міщани надіслали до табору Б. Хмельницького по два караваї хліба з кожного будинку³⁰. За даними хорунжого брацлавського Яна Дзика, "Меджибіж вчинився у гультяйській адміністрації, як у діничній маєтності і то за приязню самих меджибізьких міщан, які намислили послати намісника свого до Хмельницького, добровільно йому піддалися"³¹. Гетьман задовольнив також прохання міщан Костянтинова (мабуть Нового Костянтинова) повернути захоплених у них коней³².

Слід зауважити, що Б. Хмельницький виступав противником масових розправ над католиками, шляхтичами, поляками та євреями. В листі до польських комісарів від 19 серпня повідомляв: "ми не дозволимо йому (М. Кривоносу - Авт.) ніякого свавілля чинити, міста палити й руйнувати... жоден з панів поляків, хто потрапив до наших гетьманських рук, не замордований, і всі живі, як старі, так і молоді, і ті, кого я тепер у полках застав..."³³. І саме тому, що М. Кривоніс допустив у захоплених містах кровопролиття, наказного гетьмана і його полковників було покарано прикуттям до гармати, а полонених шляхтичів і поляків звільнено³⁴.

Інакше, ніж у Меджибожі, розгорталися події у Барі. В кінці липня в його околицях почали збиратися полки подільських повстанців під проводом брацлавського попа Якуша, Кошки з Ямполья та інших полковників³⁵. Бої за місто розпочалися 4 серпня. В наступні дні підійшли полки Брацлавця й Габача надіслані раніше М. Кривоносом. 7 серпня вони пішли на штурм під час якого міщани допомогли зайняти місто, а ранком 10 серпня - замок. Як і в інших містах, у ньому відбулося винищення шляхти, поляків, євреїв й католицького духовенства. В одному з джерел є згадка, що було вчине-

но розправу і над частиною українців. Якщо ця подія справді мала місце, то нам невідома її причина³⁶. Сучасники одностайно підкреслювали той факт, що місто й замок впали внаслідок "зради людей грецької віри"³⁷. На цей час під проводом зінківського міщанина Григорія формується полк повстанців з міщан Зінкова й мешканців навколишніх сіл. Міщани Зінківців, взявшись за зброю, викинули з склепів прах панів Заміховського й Чермінського, промовляючи при цьому: "ляхи збиткувалися над нами живими, а ми тепер будемо (збиткуватися) над вашими кістками і дітьми"³⁸.

Частина повстанців з-під Бара попрямувала до Кам'янця-Подільського. Туди ж вирушили загопи опришків (левенців) під проводом Станіслава Мрозовицького, Вовка, Коломеди й інших ватажків. З другої половини липня серед шляхти й польської общини міста зростало побоювання повстання православних українців. У листах шляхти й представників адміністрації знаходимо скарги на велику кількість українців (близько 5 тисяч осіб), котрим не довіряли і яких боялися³⁹. Тим паче, що православні священики прагнули зв'язатися з Б. Хмельницьким, обіцяючи надати допомогу у захопленні міста. Кам'янецький каштелян Станіслав Лянцкоронський наполягав на вигнанні усіх православних українців з Кам'янця, але власті з-за страху перед повстанням на це не пішли⁴⁰. У третій декаді серпня близько 10 тис. опришків взяли місто в облогу, що тривала до початку грудня. Протягом цього часу існувала постійна небезпека виступу українців. Як повідомляв з Кам'янця 27 жовтня подільський суддя Лукаш М'яковський, у ньому "повно зради" і навіть вірмени-католики бунтують внаслідок утисків жовнірів⁴¹. Лише наявність сильної залози утримала українську общину від повстання. Не без сприяння міщан загопи опришків у вересні захопили Сатанів, Городок, Гусятин, Червоноград й інші міста й містечка⁴².

У звільнених містах створювалися власні органи са-

моврядування. Як відзначав князь Владислав Заславський, повстанці "заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши"⁴³. Водночас у містах відбувалося становлення органів влади Української держави, зокрема полкової і сотенної адміністрації. На теренах Поділля й південно-східної Волині в другій половині 1648 - взимку 1649 рр. сформувалися Брацлавський, Кальницький, Уманський, Подільський, Зв'ягельський, Любартівський, Миропільський і Остропільський полки як адміністративно-територіальні одиниці національної держави.

Аналіз участі українських міщан у революційних подіях 1648 року дозволяє зробити такі висновки. По-перше, вона відзначалася винятковою масовістю, дякуючи якій протягом літа - осені всі міста Поділля й південно-східної Волині (за винятком Кам'янець-Подільського) перейшли до рук повсталих українців і в них розпочалося становлення органів самоврядування й державної влади. По-друге, боротьба міщан носила яскраво виражений національно-релігійний характер (навіть соціальна боротьба часто набирала національно-релігійного забарвлення) і в ній взяли активну участь різні групи міського населення (джерела не підтверджують висловленої радянською історіографією думки про вирішальне значення у боротьбі плебсу). По-третє, саме міщани відігравали роль організаційного ядра формування найбільших загонів повстанців - полків. По-четверте, спресована ненависть українських міщан до колоніального режиму, національно-релігійного гноблення й соціального визиску обернулася великою трагедією для поляків, католицького духовенства, євреїв, українських католиків і українських шляхтичів.

ПРИМІТКИ

¹ Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха "хмельниччины"). М.- Иерусалим, 1997. С. 90.

² Там само. С. 85.

³ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. (далі - ДОВ). К., 1965. С. 9; Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т.VIII. Ч.2. С. 120-128; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. Львів, 1990. Вид. друге, випр. і доп. С. 35-36; Józefowicz J.T. Kronika miasta Lwowa...(1634 - 1690). Lwów, 1854. S. 83.

⁴ Еврейские хроники... С. 97.

⁵ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі - ВУР). М., 1953. Т.2. С. 29; Rudawski J. Historia Polska od śmierci Władysława IV aż do pokoju Oliwskiego. Petersburg-Mohylew, 1855. T.1. S. 12.

⁶ Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаніка (далі - ЛНБ). ВР. Ф.5. Спр. Оссолінських №225/11. Арк.87; Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. 1980. №1. С. 126.

⁷ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолінських №225/11. Арк.87.

⁸ Бібліотека музею Чарторійських (далі - БЧ) (Краків). ВР. №142. Арк.146; Бібліотека Національна (далі - БН) (Варшава). ВМФ. №6713.

⁹ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолінських №1847/1. Арк.17; Легкий В.И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. Л., 1959. С. 77; Kojalowicz W. De rebus Anno 1648 et 1649 contra zaporovios cosacos gestis. Vilnue, 1651. p. 57.

¹⁰ ЛНБ. ВР. Фонд мікрофільмів (далі - ФМФ). №2. Арк.123; Еврейские хроники...С. 98-100; Kojalowicz W. Op. cit. p. 58.

¹¹ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолінських №225/11. Арк.87-87¹; Еврейские хроники...С. 100-103; Кушевич С. Назв. праця. С. 126.

¹² ЛНБ. ВР. ФМФ. №2. Арк.123.

¹³ Кушевич С. Назв. праця. №2. С. 131.

¹⁴ Цит. за: Липинський В. Твори. Архів. Студії. Філадельфія, Пенсильванія, 1980. Т. 2. С. 127.

¹⁵ Цит. за: Ковальський Н.П., Мьцьк Ю.А. Анализ архивных источников по истории Украины XVI-XVII вв.

Днепропетровск, 1984. С. 44.

¹⁶ ДОВ. С. 74-75.

¹⁷ Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДА України) у м. Києві. Ф.1230. Оп.1. Спр.254. Арк.3.

¹⁸ Бібліотека Польської академії наук (Краків). ВР. №1062. Арк.268¹; БН. ВМФ. №41744; Twardowski S. Wojna domowa z kozaki, tatar, moskwa, szwedami i węgry. Calissu, 1681. Cz. 1. S. 17.

¹⁹ Pamiętniki Samuela i Bogusława Kazimierza Maskiewiczów (Wiek XVII). Wrocław, 1961. S. 247-248; Twardowski S. Op. cit. Cz. 1. S. 18.

²⁰ ВУР. Т.2. С. 70-71.

²¹ БЧ. ВР. №142. Арк.595; №379. Арк.49; БН. ВМФ. №18568; Еврейские хроники... С. 105-106.

²² Еврейские хроники... С. 106-109.

²³ Michałowski J. Księga pamiętnicza. Kraków, 1864. S. 181.

²⁴ Pamiętniki... S. 252.

²⁵ Кушевич С. Назв. праця. №3. С. 102.

²⁶ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолинських №189/11. Арк.111.

²⁷ Бібліотека Ягеллонського університету (Краків). ВР. №90. Арк.8-8¹; БН. ВМФ. №12475.

²⁸ Michałowski J. Op. cit. S. 165.

²⁹ Архив Юго-Западной России. К., 1914. Т. IV. Ч. III. С. 191-192, 394-395, 553-555, 569-571; Кушевич С. Назв. Праця. №3. С. 100.

³⁰ Мыцык Ю.А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Днепропетровск, 1980. С. 180-181.

³¹ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолинських №225/11. Арк.125.

³² Там само. Арк.121¹.

³³ Документи Богдана Хмельницького (1648 – 1657). К., 1961. С. 67.

³⁴ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолинських №225/11. Арк.121¹; ЦДА України. Ф.1230. Оп.1. Спр.50. Арк.36.

³⁵ Степанков В.С. Розвиток подій Національно-визвольної війни на території Поділля влітку 1648 року // Подільська старовина. Наук. зб. На пошану вченого і краєзнавця В.Д. Отамановського. Вінниця, 1993. С. 158.

³⁶ ЦДА України. Ф.1230. Оп.1. Спр.7. Арк.1-3; Еврейские хроники... С. 113; Twardowski S. Op. cit. Cz.1. S. 24.

³⁷ Михайлина П.В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569 – 1654 рр.). К., 1975. С. 148-149.

³⁸ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолинських №225/11. Арк.124, 130; ЦДА України. Ф.1230. Оп.1. Спр.7. Арк.3.

³⁹ ЛНБ. ВР. Ф.5. Спр. Оссолинських №225/11. Арк.124; ЦДА України. Ф.1230. Оп.1. Спр.7. Арк.3.

⁴⁰ ДОВ. С. 108-109.

⁴¹ Michałowski J. Op. cit. S. 160.

⁴² Степанков В.С. Назв. праця. С. 160.

⁴³ Цит. за: Липинський В. Назв. праця. Т.2. С. 57.

*Петро Тронько
Ярослава Верменич*

ІСТОРИЧНІ МІСТА В СИСТЕМІ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА РЕГІОНАЛЬНО-ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Міста, як і люди, мають свою "біографію". Є серед них свої довгожителі, свої герої. Історія місто будівництва і співжиття людей у містах - чи не найяскравіша грань людської цивілізації. Водночас ця історія - невичерпне джерело знань про спосіб господарювання, культуру, побут населення країн і регіонів, найбільш вдача для дослідження суспільних процесів. Зрештою і економічна, і політична історія -

це переважно історія внутрішньоміського життя і між-міських стосунків.

За словами одного із засновників міського краєзнавства в Росії і творця "екскурсійного" методу вивчення історії І.М. Гревса, "міста - це і лабораторії, і спадкоємці, хранителі культури, і найвищі мірила цивілізованості. У них відбувається згущення культурних процесів, насичення їх результатів... Місто - водночас центр культурного притягання і променевипромінювання, найяскравіший і наочний показник рівня культури, а історія міста - найкращий путівник її ходи і долі". Вивчення історії міст, зауважував Гревс, є складовою частиною "реального і монументального історичного батьківщинознавства"¹.

У наших міст своя, дуже давня історія, далеко не завжди щаслива доля. Людність, що заселяла територію Середнього Подніпров'я і Прикарпаття, ще у IV - III тисячоліттях до н.е. виявила схильність до життя у великих поселеннях, які можна розглядати як протоміста. Особливістю однієї з основних давньоземлеробських культур мідного віку - трипільської - були концентричні поселення з кількома овалами забудови, площа яких нерідко обчислювалася тисячами гектарів. Двоповерхові чи одноповерхові споруди в центральній частині таких протоміст утворювали вулиці і квартали. Як свідчать археологічні знахідки, насамперед орнаментальні композиції на стінках глиняного посуду, у таких протомістах було вже власне духовне середовище, свій комплекс уявлень про світобудову. Жіночі статуетки символізують культ богині-матері, матері-землі.

З плином часу система містобудівництва удосконалювалася і ускладнювалася. Потребами оборони були покликані до життя скіфо-сарматські укріплені городища, захищені могутніми валами. Залишки їх і сьогодні вражають монументальністю - на Більському і Немирівському городищах висота земляних валів сягає 8 м, а ширина - 30.

Пам'ятками "великої грецької колонізації" і майже тисячолітнього існування на території Північного Причорномор'я античних рабовласницьких держав є залишки міст-полісів у південних областях України. Вони не тільки дають уявлення про політичне життя, торговельні зв'язки, культуру цих своєрідних колоній давньої Греції та Риму, але й допомагають збагнути складну систему взаємовпливів різних культур. Саме тут, у північнопонтійських містах-державах простежуються в середині I тисячоліття н. е. перші паростки християнства.

Союзи слов'янських племен, які почали у той час формуватися, покликали до життя нові великі міста, що відігравали насамперед роль укріплених поселень, торгово-ремісничих і культових центрів. Доба Київської Русі - час перетворення ранньофеодальних міст у політичні центри князівств. Землі-уділи з часом дедалі більше відокремлювалися одна від одної, внаслідок чого утворювалися самостійні регіональні організми.

З часу Ярослава Мудрого міста Русі були своєрідною "візитною карткою" держави, демонструючи її міць і велич. Велетенські земляні вали з високими дубовими стінами й баштами, величезні храми і монастирі, пишні князівські палаци, ошатні тереми знаті, гамірні ринки вражали уяву численних мандрівників і купців. У містах вирували багатолюдні віча, тут зароджувалися цехові об'єднання ремісників, виникали школи і бібліотеки. Про рівень культури Давньої Русі красномовно свідчать архітектурні споруди, що дійшли до нашого часу, мозаїки і фресковий живопис, високохудожні літературні пам'ятки.

До нас не дійшла більша частина міської спадщини Давньої Русі, втрачена ще в часи середньовіччя. Під час навали орд Батия (1239-1242 рр.) у вогні пожеж назавжди зникли цілі міста, перетворилися на руїни палаци і храми. Знадобилося кілька століть, щоб знову вдихнути життя у спустошені міста, що стали об'єктом експан-

сії з боку сусідів. Надалі їхня доля була тісно пов'язана із зусиллями українського козацтва, а також православного духовенства, відродити традиції Русі, утвердити власну державність. Під час української національної революції середини XVII ст. міста знову стали політичними і духовними центрами; запроваджений Б. Хмельницьким новий адміністративний устрій базувався на ідеї перетворення міст у центри 16 полків, які були і територіальними, і військовими одиницями. Піднесенню ролі міст у чималій мірі сприяли традиції міського самоврядування, що зміцнилися на ґрунті запровадження у більшості українських міст магдебурзького права.

Втім, війни і революції, незалежно від мотивів, в ім'я яких вони ведуться, завжди обертаються для міст спустошеннями і руйнуваннями. Доба Руїни, що настала після смерті Хмельницького, перетворила у пустку всю подніпровську правобережну смугу. Козацький літописець Самійло Величко зафіксував сумний факт: на величезному просторі від Білої Церкви до Волині можна було бачити лише руїни замків і оборонних валів, у яких кубилися дикі звірі.

І все ж життя брало своє. Міста відроджувалися, а на раніше незаселених землях Лівобережжя і Слобожанщини виникло чимало нових. Нині всі ті міста, яким понад 300 років, відносяться до категорії історичних. Запровадження такого поняття було спричинене насамперед інтересами охорони їхньої історико-культурної спадщини, необхідністю збереження для нащадків їх неповторного вигляду. Але не менш вагомим аргументом на користь виділення цих міст в особливу категорію стали нагальні завдання їх дослідження з археологічної, архітектурної, естетичної, соціально-культурної точок зору.

Зрозуміло, що з проблемами охорони та збереження історико-культурної та архітектурної спадщини міст стикається не лише Україна. Усвідомлення того, що це

проблема загальносвітова, прийшло ще в кінці XIX століття, у зв'язку з посиленням міжнародних конфліктів. На Гаазькій конференції миру, що відбулася у 1899 р., вперше виникло питання про необхідність розробки правових норм щодо охорони культурних цінностей. Друга Гаазька конференція (1907) прийняла Конвенцію про закони і звичаї ведення сухопутної війни, яка містила спеціальні застереження щодо охорони історичних і культурних об'єктів.

Палким поборником ідеї міжнародного захисту культурних цінностей в умовах збройних конфліктів виступав відомий російський художник М.К. Реріх. Він запропонував піднімати "Прапор миру" над пам'ятками культури - як застережний знак і символ гуманізму. Ідеї Реріха надихали американських діячів культури, які у 1935 р. підписали Вашингтонський пакт. У ньому вже спеціально йшлося про привілеї нейтралітету для історичних пам'яток, наукових і освітніх закладів тощо, які можуть опинитися у зоні воєнних дій. Над ними мав майорити розпізнавальний прапор: на білому фоні червоне коло з трьома меншими всередині².

Друга світова війна, у полум'ї якої загнули безцінні скарби історії і культури, змусила міжнародну громадськість приділити значно більше уваги виробленню правових засад захисту історико-культурних цінностей. У 1954 р. в Гаазі представники 56 держав (у тому числі СРСР і Української РСР) підписали Міжнародну конвенцію про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту. Знищення пам'яток будь-якого народу розглядалося в ній як злочиння, спрямоване проти культурної спадщини всього людства. Згідно з цією конвенцією об'єктами міжнародної охорони є пам'ятки архітектури, мистецтва, історії, археології, давні рукописи й книги, будови, в яких зберігаються чи експонуються історико-культурні об'єкти, а також окремі центри зосередження культурних цінностей.

Проблема збереження історичних міст гостро стоя-

ла на II Міжнародному конгресі архітекторів і технічних спеціалістів з проблем збереження історичних пам'яток, який відбувся у Венеції в 1964 р. На ньому було прийнято Міжнародну Хартію по консервації та реставрації пам'яток і визначних місць ("Венеціанська Хартія"). У цьому документі визначалися принципи відбору історичних пам'яток, розглядалися питання їх консервації і збереження. Хартія чітко визначила зміст категорії "історична пам'ятка". "Поняття історичної пам'ятки, - зазначалося в ній, - включає в себе як окремий архітектурний твір, так і міське чи сільське середовище, що мають характерні властивості певної цивілізації, особливого шляху розвитку, або ж історичної події"³. Отже, в контекст історичного пам'яткознавства була введена і історія міст.

Завдань охорони історико-культурної спадщини міст безпосередньо стосуються цілий ряд міжнародних угод, прийнятих за ініціативою ЮНЕСКО - Організації об'єднаних націй з питань освіти, науки і культури. Найважливішими серед них є рекомендації, що визначають принципи міжнародної регламентації археологічних розкопів (1956), Конвенція про охорону всесвітньої і природної спадщини (1972), Рекомендація про збереження і сучасну роль історичних ансамблів (1976)⁴. Значення цих документів не лише суто практичне. Вони визначають загально визнані міжнародною спільнотою методологічні принципи пам'яткоохоронної діяльності, чітко визначають поняття "історико-культурна спадщина", "історичний або традиційний ансамбль" тощо. Завдання охорони у цих міжнародно-правових документах також чітко регламентуються. "Під охороною розуміється виявлення, захист, збереження, реставрація, відновлення, утримання в належному стані та відродження до життя історичних чи традиційних ансамблів та навколишнього середовища". При цьому особлива увага приділяється регламентації нового будівництва, широкій пропаганді спадщини, залу-

ченню до пам'яткоохоронної роботи не тільки фахівців різного профілю, але й широкої громадськості⁵.

З ЮНЕСКО тісно співпрацює Міжнародна рада з питань пам'яток та визначних місць (ІКОМОС), створена 1965 р. як неурядова організація, покликана сприяти збереженню нерухомих пам'яток. Нині до її складу входить 70 національних комітетів, які охоплюють 88 країн. Серед ухвалених з її ініціативи документів - Міжнародна хартія по охороні історичних міст, прийнята у Вашингтоні у 1987 р. Вона по суті є доповненням до Венеціанської хартії 1964 р. і визначає принципи, завдання і практичні механізми охорони культурної спадщини історичних міст. "Ця Хартія, - зазначається у ній, - конкретно стосується історичних міст, великих і малих, історичних центрів і кварталів з їх природним чи створеним людиною оточенням, котрі, крім власних якостей історичного документа, уособлюють цінності, властиві традиційним міським цивілізаціям". Наголос у Хартії зроблено на тому, що непоправні втрати культурного, соціального і навіть економічного характеру спричинені поміж іншим урбанізацією, "притаманною сьогодні всім суспільствам".

Щоб охорона історичних міст і кварталів була дійовою, підкреслюється у цьому документі, вона мусить стати невід'ємною частиною єдиної політики економічного і соціального розвитку і враховуватись у територіальних і містобудівних планах на всіх рівнях. "Під охороною історичних міст розуміються заходи, необхідні як для захисту, консервації і реставрації цих міст, так і для їх безперервного розвитку і гармонійного пристосування до сучасного життя". Кожне втручання в історичний квартал чи місто має бути обережним, методичним і точним. Як найважливіша цінність, що підлягає охороні, названий історичний характер міста та сукупність матеріальних і духовних складових, які виражають його образ. Звертається увага на конфігурацію планувальної структури, просторові співвідношення, фор-

му і вигляд споруд, зв'язки міста з навколишнім середовищем, тощо, причому підкреслюється, що "будь-який замах на ці скарби загрожуватиме автентичності історичного міста".

Пропонуючи докладний комплекс методів і засобів вирішення проблем історичних містобудівних утворень, Хартія наголошує на необхідності сприяти підвищенню знань про минуле історичних міст, заохочувати дослідження їх археології і належний показ знахідок. Щоб залучити до справи охорони всіх жителів міста, слід налагодити дійову програму інформації, починаючи з шкільного віку. Особлива увага звертається на підготовку фахівців, причетних до охорони, заохочення діяльності пам'яткоохоронних організацій⁶.

Всі документи ЮНЕСКО, про які йшла мова вище, мають рекомендаційний характер. Держави, які згодні з цими рекомендаціями, мають вводити у своє правове поле відповідні ухвали і створювати власні центри охорони історико-культурної спадщини. У нашій державі з 1992 р. функціонує Український національний комітет ІКОМОСУ. Україна співробітничала також із Міжнародною радою музеїв (ІКОМ), створеною у 1964 р., а також з Міжнародним центром досліджень у галузі консервації та реставрації культурних цінностей (ІКК-РОМ, або т. зв. Римський центр), який функціонує з 1960 р. Із багатьма державами Україна підписала угоди про охорону і збереження культурної спадщини. Поняттям "культурна спадщина" у підписаній у березні 1994 р. угоді між урядами України і США охоплюються культові заклади, місця історичного значення, пам'ятники, кладовища та меморіали загиблим, а також архівні матеріали, які мають до цього відношення⁷.

Важливим кроком на шляху охорони історико-культурних цінностей, зосереджених у найдавніших містах України, стала постанова Ради Міністрів УРСР від 24 листопада 1976 р., якою було затверджено перелік 39 старовинних малих і середніх міст і сіл республіки, що

мали унікальні пам'ятки історії, археології, містобудівництва і архітектури. До реєстру потрапили міста Володимир-Волинський, Коростень, Овруч, Радомишль, Мукачево, Коломия, Біла Церква, Богуслав, Васильків, Вишгород, Переяслав-Хмельницький, Керч, Белз, Білгород-Дністровський, Лубни, Лохвиця, Дубно, Острог, Глухів, Путивль, Ромни, Збараж, Кременець, Ізяслав, Кам'янець-Подільський, Канів, Корсунь-Шевченківський, Чигирин, Хотин, Козелець, Любеч, Ніжин, Новгород-Сіверський, Остер, Прилуки. Кожне з них являло собою своєрідний реліктовий комплекс, музей просто неба з величезною кількістю різноманітних історичних пам'яток.

Постанова передбачала визначення у вказаних містах і селах охоронних зон, регулювання забудови, розробку проектів впорядкування цих зон. Планувалося також здійснити заходи по встановленню у зазначених населених пунктах пам'ятних знаків на відзнаку найбільш важливих історичних подій.

Могутнім стимулом для дослідження величезного історико-культурного потенціалу міст України стала робота над багатотомною історією міст і сіл України, яка тривала протягом 60-70-х років. Свою "наукову біографію" в ній отримали понад 1300 міст і сіл України; особливо ретельно і глибоко вивчалася історія міст із давньою, глибоко закоріненою у віках, історією. В процесі цієї великої роботи вироблялися методологічні принципи і критерії віднесення тих чи інших населених пунктів до категорії "історичних міст", "історичних сіл". У наступні роки ці критерії неодноразово уточнювалися. Нині прийнято до категорії історичних відносити всі міста, історія яких налічує понад 300 років, а також всі обласні центри України як такі, що несуть у собі великий культурний потенціал. Зберігається і принцип індивідуального підходу до визначення статусу історичного міста. На сьогодні налічується понад 800 міст і селищ міського типу, які мають статус історич-

них.

Важливим кроком у справі освоєння Україною міжнародного досвіду охорони історико-культурної спадщини стало створення Ліги історичних міст України. Основною метою її діяльності є співпраця у збереженні історико-культурної спадщини і обличчя історичних міст, поширення впливу історичних міст на духовне життя народу, відновлення його історичної пам'яті, консолідація української нації. У Статуті Ліги історичних міст записано, що головною метою її діяльності є сприяння розвитку та зміцненню економічних і культурних зв'язків між історичними містами України, обмін досвідом і взаємодопомога у справі охорони, збереження і реставрації пам'яток історії та культури, розвиток індустрії туризму, включення інтелектуально-творчого потенціалу історичних міст до процесу національного відродження українського народу, встановлення постійних зв'язків з Лігою історичних міст світу, захист інтересів її членів.

Кожне з історичних міст своєрідне і неповторне, кожне має свій образ і свій духовний клімат. Історичні міста - найбільші за розмірами об'єкти історико-культурної спадщини. Від інших міст вони відрізняються насамперед особливостями забудови, а саме - поділом на стару і нову частини. Наявність старої частини, яка концентрує у собі напластування багатьох епох - основна типова ознака історичного міста. А найбільш відчутну містоформує роль у ньому відіграє саме історико-культурна спадщина. Особливе значення мають при цьому не лише особливості планувальної організації, архітектурного обличчя і не тільки кількість пам'яток, а саме категорія їхньої цінності. Найцінніші пам'ятки, такі як Софійський собор і Києво-Печерська Лавра, центральна частина Львова внесені до списку всесвітньої спадщини і перебувають під охороною ЮНЕСКО.

Не можна не визнати, що для України завдання охорони історико-культурної спадщини міст і її наукового

вивчення стоять гостріше, ніж для більшості європейських країн. Причиною цього є трагічна доля України, яка внаслідок свого географічного становища "між двома світами" була ареною численних війн, в тому числі чи не найактивніших бойових дій у двох світових війнах. Чимало історичних пам'яток культового призначення було зруйновано під виглядом боротьби з релігією. Трагічна доля Михайлівського Золотоверхого монастиря, знищеного у 1934 році - промовистий символ історичного безпам'ятства. Маючи лише ефемерну державність у складі СРСР, Україна не в змозі була опиратися ні винищенню, ні переміщенню у столицю країни величезних культурних надбань. Так сталося, що цілі століття в історії України, як, приміром, XIV, внаслідок майже повної відсутності історичних пам'яток випадають з суспільної пам'яті.

Якоюсь мірою такі прогалини у суспільній свідомості компенсуються неабияким розмахом пам'яткоохоронної діяльності, підвалини якої були закладені ще в XIX столітті. Праці Д. Журавського, М. Мурзакевича, М. Берлінського, М. Максимовича, Л. Похилевича, Ю. Сіцинського, В. Антоновича, М. Грушевського та десятків інших ентузіастів заклали міцний фундамент для дослідження історико-культурної спадщини, проклали шлях до появи наукового місто- і регіонознавства. Традиції історичних наукових товариств, що діяли у Києві, Одесі, Харкові, Львові та інших містах України, гідно продовжили наукові і краєзнавчі установи, що діяли у радянський час. Досить згадати тут хоча б створені М. Грушевським комісії порайонного вивчення України і Комісію краєзнавства при ВУАН, очолювану А. Лободою. Утворений на I краєзнавчій нараді в травні 1925 року Український комітет краєзнавства вже на кінець 20-х років об'єднав 51 краєзнавче товариство, 657 краєзнавчих гуртків в 32 округах⁸. В фокусі його уваги незмінно перебували проблеми історії найдавніших міст. Незважаючи на край несприятливі умови і хро-

нічний брак коштів, у 20-30-х рр. побачили світ праці з історії Вишгорода, Решетилівки, Батурина, Канева, Лубен, Умані, Борисполя і багатьох інших міст.

На жаль, зоряний час українського краєзнавства минув швидко. Наляканий його помітним впливом на суспільну свідомість, сталінський режим зруйнував вибудовану ним систему історико-регіональних досліджень і жорстоко розправився з ентузіастами-пам'яткоохоронцями. Але невдовзі після закінчення Великої Вітчизняної війни проблеми краєзнавства знову опинилися у фокусі суспільної уваги. Йшлося про збереження і наукове дослідження того, що вціліло у полум'ї війни, про реєстри втраченого, про повернення в Україну вивезених культурних цінностей.

Нині в Україні функціонує розгалужена мережа історичних і пам'яткоохоронних закладів, у центрі уваги яких перебувають завдання охорони і наукового дослідження історико-культурної спадщини міст. Робиться багато для того, щоб об'єднаними зусиллями академічної науки і громадськості виробити сучасні наукові підходи до визначення категорії пам'яток і забезпечення їх охорони, відновлення історико-культурного міського середовища, для науково-методичного забезпечення діяльності національних заповідників і заказників, туризму тощо.

Зрозуміло, що зусиль одних лише істориків і пам'яткоохоронців тут недосить. Щоб охорона історичних міст і наукове дослідження зосередженої в них історико-культурної спадщини були дійовими, турбота про історичні міста мусить стати невід'ємною складовою частиною регіональної політики і сучасного містобудування. Спорудженню будь-яких об'єктів у містах має обов'язково передувати аналіз даних різнофахових досліджень: археологічних, історичних, архітектурних, технічних і т. ін. Найголовнішим пріоритетом при цьому має бути збереження гармонійного поєднання історичних осередків із сучасною забудовою.

Поки що доводиться говорити про те, що втрата традицій і навичок проектування стала істотною перешкодою до збереження нашої історико-містобудівної спадщини. Під впливом нової забудови деякі міста втрачають той індивідуальний стиль, що склався історично. Бездумна реконструкція загрожує навіть історичному центру столиці, не кажучи вже про інші міста. Стала очевидною необхідність розробки комплексних програм регенерації історичного містобудівного середовища з попередньою розробкою проектів нових систем охорони пам'яток. Особлива увага при цьому має звертатися на те, щоб дух старовини був присутній не лише в окремих будівлях, а у цілих кварталах, вулицях, комплексах, у тому числі й тих, що споруджуються на околицях. Тільки в такий спосіб можна продовжити "біографію" міста у часі і в просторі, зберегти історичну насаженість у забудові.

Державна опіка - найважливіша умова дальшого розвитку історичних міст. У зв'язку з цим особливого значення набуває чітке визначення статусу історичного міста і затвердження на урядовому рівні повного їх реєстру. У Статуті Ліги історичних міст варто було б закріпити норму про затвердження статусу кожного історичного міста урядовим актом і про фінансування витрат на їхній розвиток, охорону та реставрацію пам'яток історії та культури з республіканського (або обласного) бюджету. Історичні міста мають бути республіканського або обласного підпорядкування. Визначаючи статус історичних міст, важливо передбачити відповідальність міністерств і відомств, місцевої влади за розвиток містобудування, реставрацію пам'яток історії і культури, закладів культури, освіти тощо. Варто уважно вивчити питання про пільги для історичних міст, зокрема податкові. Заслуговує на увагу пропозиція про створення спеціального фонду розвитку міста. Кожне історичне місто обов'язково повинне мати свою символіку.

Чимало належить зробити і для наукового осмис-

лення проблематики історичних міст та для популяризації наукових знань про історичне міське середовище. Не можна не визнати, що наукові межі історичного краєзнавства лишаються розмитими, а співвідношення регіонально-історичних і краєзнавчих досліджень поки що взагалі не було предметом наукового осмислення. Щодо історичних міст, то насамперед потрібен ґрунтовний довідник, в якому кожен зміг би знайти необхідні відомості з історії містобудування, суспільного життя в місті, перелік найважливіших історичних пам'яток.

Щоб зберегти своєрідність і багате культурне надбання історичних міст, необхідно максимально врахувати їхню специфіку і забезпечити оптимальні умови для їх подальшого існування і розвитку. Їх належить уважно вивчати і на цій основі розробляти науково обґрунтовані програми їхньої реконструкції та регенерації давніх частин. Ця робота в Україні проводиться, хоч не можна не бачити того, що хронічне безгрошів'я останніх років, а подекуди і прояви недбайливого, варварського ставлення до історико-культурної спадщини роблять проблему збереження історичних міст надто гострою і болючою.

Особливу увагу слід звернути на необхідність ширшого застосування в регіонально-історичних дослідженнях, у тому числі і в працях з історії міст, специфічних методик, що їх пропонують спеціальні історичні дисципліни. Йдеться, зокрема, про більш повне використання можливостей історичної бібліографії та інформатики, про ширше залучення етнографічних та археологічних джерел, здобутків соціолінгвістики, історичної географії, генеалогії, геральдики, нумізматики тощо.

Історичні міста - своєрідні згустки позитивної енергії, залишені нам у спадок нашими пращурами. В них закодовані секрети оптимальної взаємодії людини і довкілля, нев'янучої у віках краси. Турбота про істо-

ричні міста - це турбота про вічність і продовження нашого буття в ній.

ПРИМІТКИ

¹ Гревс И.М. Монументальный город и исторические экскурсии // Экскурсионное дело. Петроград, 1921. С.21-27.

² Докладніше про це див.: Прибега Я.В. Міжнародна охорона історико-культурної спадщини // Праці Центру пам'яткознавства. К., 1992. Вип.І. С.53.

³ Текст Хартії див. у додатку до вказаної статті Л.В. Прибеги. // Праці Центру пам'яткознавства. Вип.І. С.53.

⁴ Конвенции и рекомендации ЮНЕСКО по вопросам охраны культурного наследия. Сборник документов. М., 1990. С.34-35; 42-43; 99.

⁵ Тронько П.Т. До питання про статус історичного міста // Історія України: маловідомі імена, події, факти (збірник статей). К., 1996. С.5-7.

⁶ Міжнародна Хартія по охороні історичних міст // Праці Центру пам'яткознавства. Вип.І. С.60-62.

⁷ Див.: Заремба С.З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність. К., 1996. С.425-426.

⁸ Докладніше див.: Тронько П.Т. Краєзнавство у відродженні духовності та культури. К., 1994. С.55.

Наталія Шевченко

МІСТА УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ 60-70 РР. XVIII СТ.

/за матеріалами Законодавчої комісії 1767-1774 рр./

Останнім часом у зв'язку з утвердженням незалежної України і проведенням широкого спектру реформ

економічного і політичного характеру доволі актуальною стала проблема науково-політичного осмислення непокликаного потенціалу українського державотворення, включаючи й багатий історичний досвід міського самоврядування. Про це свідчить заснування "Фонду сприяння становленню і розвитку місцевого і регіонального самоврядування", "Асоціації міст України", "Української асоціації місцевих і регіональних влад", "Асоціації демократичного розвитку і самоврядування України", що за підтримкою конгресу місцевих і регіональних влад Європи у 1995 р. провели міжнародну науково-практичну конференцію "Європейський досвід місцевого самоврядування". Вже започатковано видання щорічника "Місьцеве та регіональне самоврядування України", на сторінках якого знаходимо і публікації з історії міст з магдебурзьким правом.¹ Усвідомлюється необхідність теоретичного історико-політологічного осмислення традицій самоврядування з огляду на потребу вироблення оптимальної моделі сучасного суспільно-політичного розвитку України, яка враховувала б вітчизняний історичний досвід і ментально-психологічні орієнтації її народу². Зазначимо, що науковцями визнана наявність в українській ментальності стійких самоврядних потенцій, поміж основних складників генетичного коду українського народу³. І сучасна академічна мідієвістика започаткувала розробку зазначеної наукової проблеми українського менталітету як категорії національно-історичної, звернувшись до аналізу переломної епохи в житті українства кінця XVI-XVII ст., котра цілком слушно визнається рубежем формування новаційних стерсотипів на ментальному рівні⁴. Саме в цей період в українському суспільстві спостерігаються пошуки альтернативного кріпосницькому суспільству ідеалу соціальної гармонії, справедливого розв'язання земельного питання, що у ході Визвольної війни XVII ст. матеріалізувався у вигляді козацького ідеалу з культом особистої свободи, грома-

дянських цінностей індивіда, господарської самостійності, прагненням до національного і державного самовизначення⁵.

Цей ідеал був сприйнятий українським селянством, міщанами, нижчим духівництвом і в XVIII ст. став народним ідеалом демократичного громадського ладу - "Правди", "золотими вільностями", здобутими у боротьбі в часи Хмельниччини⁶.

Вважаємо, що не буде перебільшенням визнати 60-70 рр. XVIII ст. рубежом у формуванні політичної культури українства, коли цей ідеал громадського демократичного ладу та козацька держава вимагали від усіх станів Гетьманщини і Слобожанщини практичних дій у справі захисту їхніх соціально-політичних цінностей та власної держави. Маємо на увазі виборчу кампанію до Законодавчої комісії 1767 - 1774 рр., скликану Катериною II з метою перегляду застарілого російського законодавства.

Як відомо, зі своїм приходом до влади Катерина II ініціювала проведення політики освіченого монарха, водночас зробивши ставку на ліквідацію політичних автономій у складі Російської імперії. Розпочавши з ліквідації гетьманства (1764) і реформ Лівобережної України під орудою президента Другої Малоросійської колегії П.О.Румянцева, скасування козацького устрою Слобідської України і введення там кріпосницьких порядків (1765), Катерина II мала намір перетворити українські терени на звичайні провінції Російської імперії. До того ж, у 1764 р. спеціальним указом було створено Новоросійську губернію, до якої, порушивши територіальну цілісність Гетьманщини, було віднесено 10 сотень Полтавського і 2 сотні Миргородського полків. Урядовий план заселення Новоросії передбачав залучення значної кількості іноземних поселенців, причому суттєво обмежувались природна для Півдня українська колонізація: селянська і козацька. Згаданий план зачіпав інтереси й Запоріжжя, оскільки частина

його земель відводилася для іноземних переселенців. Катерина II вирішила скористатися станом-представницьким характером Законодавчої комісії 1767-1774 рр. і залучила до процесу виборів Україну, щоб надати реформам по її інкорпорації в Росію легітимного характеру.

Події 1767 р. засвідчили наявність у Гетьманщині й Слобожанщині гострих соціальних протиріч: між козацькою старшиною, яка перетворилася на нове панство, відреклась від ідеалів свободи і соціальної гармонії, і домагалася юридичного визнання за собою дворянських прав, утвердження кріпосницьких порядків, та всіма непривілейованими станами, що захищали інтереси дрібного виробника, які вимагали збереження особистої свободи і господарської самостійності. Фактично, у ході виборчої кампанії 1767 р. в Гетьманщині відкрито зіткнулися дві сили, що мали свої соціально-політичні програми реформ українського суспільства: елітарна /шляхетська/ та народна /егалітарна/⁷

При цьому українське шляхетство (козацька старшина) намагалось виступати у ролі захисника інтересів всіх верств українського суспільства з тим, щоб згуртувати їх у справі захисту "малоросійських вільностей". Однак його дії по створенню широкої опозиції намірам самодержавства ліквідувати Гетьманщину не були послідовними. Можна визнати, що зі своєю роллю політичного лідера шляхетство не справилося. Зіткнувшись з прямим опором представника царської адміністрації П.О.Румянцева намірам українського шляхетства врятувати автономію краю, побоюючись конфронтації з самодержавством у справі включення шляхетства у "герольдію" і визнання за ним земель, захоплених у козацтва, українська еліта залишається у полоні традиційної компромісної тактики: прихованої опозиції. Так, 1768 р. у чолобитній, поданій від імені усіх українських депутатів на ім'я Катерини II, вони обмежуються побажанням включен-

ня у новий кодекс законів Російської імперії спеціального розділу, де були б закріплені принципи автономії Гетьманщини⁸.

Організація виборів у Гетьманщині і Слобожанщині 1767 р, включаючи й міські вибори, у науковій літературі детально з'ясована⁹, що позбавляє автора статті зупинятись на цих сюжетах. Натомість є потреба зосередитись на з'ясуванні причин визнаної дослідниками політичної інертності міських виборців у справі захисту "малоросійських вільностей". Як не намагалось українське шляхетство Гетьманщини повернути на свою сторону козацьких і міських виборців, опускаючи в наказах колишні пропозиції про заборону селянських переходів та оформлення своєї станової замкненості, підтримуючи вимогу гарантувати чинність магдебурзького права, факт протистояння соціальних інтересів козацької і шляхетської України був очевидним. Це проявилось в час засідань Законодавчої комісії при обговоренні селянського питання та проекту "прав благородним"¹⁰.

Звертаючись до теми виборів 1767 р. у Гетьманщині, З. Когут доходить висновку, що козацтво, міщани і нижче духовництво захищали переважно свої станові права, вбачає головну причину їхньої політичної байдужості у тому, що згадані верстви навряд чи були обізнані з політичною кризою, яка загрожувала самому існуванню держави¹¹. Автор солідаризується з оцінками представників дожовтневої історіографії, що програма козацтва значною мірою була результатом діяльності шляхетства, яке активно редагувало козацькі накази¹². Вважаємо, що редакторську правку старшинською верхівкою козацьких наказів не слід перебільшувати. Аналіз згаданих наказів переконує, що козацтво мало не тільки власну соціальну, а й політичну програму реформ¹³. Про це свідчить його незгода з тактикою бойкоту виборів, яку на перших порах відстоювало шляхетство. Крім того, у тих полках, де козацькі вибо-

ри не зазнали безпосередньої агітації шляхти /Київський полк/, поруч з критикою соціальної політики гетьманського уряду і самодержавства, зустрічаємо вимогу відновлення практики виборів гетьмана "вільними голосами". А той факт, що 1767 р. українська політична опозиція самодержавним планам інкорпорації Гетьманщини у склад Російської імперії не склалася, пояснюється тим соціальним протистоянням, яке мало місце між шляхетством і усіма іншими станами /козацтвом, селянством, міщанами/ ¹⁴.

Причина зазначеного антагонізму до гетьманської адміністрації, що його продемонстрували міста у час виборчої кампанії 1767 р., криється у соціальній політиці адміністрації, яка вже з кінця 50-х років XVII ст., всупереч юридичним гарантіям щодо автономії Лівобережної України, практикувала втручання в міське самоуправління, потурала захопленню міських ґрунтів козацькою старшиною, примушувала міщан виконувати державні повинності. Міста, не будучи представлені в Генеральній раді, були виключені з активного політичного життя Гетьманщини і мусили вдаватися до заступництва російських воєвод, що з військовими гарнізонами були у більшості міст Лівобережної України. Останні, будучи зацікавлені в обмеженні української політичної автономії, охоче виступали у ролі арбітра в протистоянні міських урядів з гетьманською адміністрацією, як правило, демонструючи свій захист інтересів міст. Ця недалекоглядна політика українських властей, які орієнтувалися в своїй політиці на козацькі та старшинські пріоритети і тим штовхали міста в обійми російських воєвод, була вкрай небезпечною в умовах політичної кризи Гетьманщини 60-х років XVIII ст, оскільки позбавляла її політичну еліту підтримки з боку міщан у захисті автономії краю ¹⁵.

Цю опозиційність і проросійські симпатії міст Лівобережної України намагався усунути останній гетьман К. Розумовський, ініціювавши широкий спектр ре-

форм з метою збереження й розширення політичної автономії Гетьманщини, коли, поруч із законодавчою та судовою реформами, передбачав і низку економічних перетворень, у здійсненні яких були зацікавлені й жителі міст. Зокрема, передбачалося впорядкувати податкову систему, уладнати проблему постоїв російських військ у містах. Підтримку міст отримало скасування внутрішніх мит і системи відкупів ¹⁶.

Однак поза увагою гетьмана-реформатора залишилися судові позови міщан на незаконне привласнення козацькою старшиною міських земель, порушення муніципальних прав. К. Розумовський ще більше загострив відносини з міськими властями Києва, коли у 1751 р. повернув його під егіду Гетьманщини. Хоча твердість гетьмана у цій справі відповідала політичним інтересам України, однак його ставка на війта, що був за обмеження магдебурзького права, була програшною. У 1764 р. м. Київ за підтримки Катерини II домігся підтвердження магдебургії і вийшов з-під гетьманської юрисдикції ¹⁷. Тому новому генерал-губернатору Лівобережної України П. О. Румянцеву досить легко вдалося знайти підтримку у міст у проведенні реформ після швидкого розгляду судових позовів міст на козацьку старшину. Цьому сприяла створена ним спеціальна комісія "магистратских обид"; а також заборона полковим і сотенним адміністраціям затверджувати купчі на магистратські землі і втручатися у справи міського врядування ¹⁸. Водночас Румянцев збирав інформацію про сутність протистояння міст і гетьманської адміністрації і в своїй доповіді на ім'я Катерини II (1765) пропонував імператриці підтримати його заходи повернення магистратських земель, підтвердження прав міського самоуправління, а також рекомендував надалі посилити російський контроль над містами. Він вважав за доцільне видавати посвідчення для членів цеху, а також ввести 30% податок з їх майна, регламентувати кількість учнів у цехах ¹⁹. Зазначимо, що все це

знайшло підтримку Катерини II, як і практика соціального маневрування, до якої він вдався в час проведення виборів до Законодавчої комісії 1767-1774 рр., звинувачуючи в усіх негараздах Гетьманщини колишнього гетьмана К. Розумовського і його уряд. Усе це разом з маніфестом Катерини II про скликання Законодавчої комісії та зверненням генерал-губернатора до українських виборців, в якому наголошувалося, що ліквідація гетьманства має на меті проведення суспільних перетворень у Гетьманщині в ім'я "загального благоденства", викликали у міщан і козаків певні надії щодо реалізації їх соціальних прагнень.

Хоча шляхетство Гетьманщини й намагалося контролювати виборчу кампанію 1767 р., спрямовуючи її в русло опозиційності реформам по ліквідації української автономії, йому це вдалося лише частково. Найменшою мірою ці дії знаходили відгук у міських виборців. Окрім вище згаданих суперечностей, солідарність шляхетства з міщанами унеможливилася і тією обставиною, що шляхта йшла лише на незначні поступки містам (підтвердження магдебурзького права, дозвіл на шинкування, звільнення від безоплатних державних робіт). Проте не підтримувалися вимоги міст про повернення забраних від них земель, заборону козакам і шляхті займатися торгівлею та промислами у містах без сплати податків магістратові. Слід погодитися з дослідниками, що у наказах міст Гетьманщини, переважали соціальні проблеми. Той факт, що міщани Гетьманщини, вибори яких, як і козацькі, контролювало шляхетство, що проживало у містах, оминули у своїх наказах гострі політичні проблеми; свідчать не про їх аполітичність, а про антагонізм у стосунках зі шляхетством. Тому у більшості наказів міст домінувала критика на адресу соціальної політики гетьманської адміністрації, а звернення до традиційних "малоросійських вільностей" переслідувало мету захисту їх вузькостанових інтересів.

Згадані документи мали виразну антишляхетську спрямованість й у своїй більшості містили протести проти практики захоплення феодалами міських земель, проти втручання козацької адміністрації у самоврядування міст /м. Погар, Стародуб, Полтава, Чернігів, Глухів/²⁰, і пропонували у Новому Уложенні передбачити підтвердження принципів міського самоуправління, повернення містам втрачених земель. При цьому міста, що зберегли магдебурзький статус (Ніжин, Погар, Стародуб, Чернігів), чекали від царизму нового його підтвердження, а ті, що вже його втратили або ніколи й не мали, домагалися його надання²¹. Останнє найбільшою мірою було властиве містечкам щойно заснованої /1764/ Новоросійської губернії: "быть купеческим правлениям в кои определяют из купцов в магистраты попеременно" /м. Орел, Архангельск, Миргород, Крилов, Крюків, Мишурін Ріг, Бахмут, Кременчук, фортеця св. Єлизавети/²².

У наказах містечок Слобожанщини зустрічаємо аналогічну вимогу, яка обґрунтовувалася безпекою для них потрапити у "приватне володіння" козацької старшини, що за реформою адміністративного і військового устрою /1765/ урівнювалася у правах з російським дворянством і намагалася утримати за собою раніше захоплені міські землі²³.

Детальний виклад наслідків втрати земельного фонду, що тягло за собою загрозу для міщан стати кріпаками шляхетства, зустрічаємо у відповідях на анкету спеціальної міської комісії, яка була утворена в ході роботи Законодавчих зборів у 1768 році. Так, виявлені нами в архіві давніх актів Росії анкети з 27 пунктів, заповнені депутатами міст Полтави, Ізюма, Богодухова²⁴ /додаток №1/, одностайно вимагали заборонити на всеросійському рівні купівлю феодалами міських земель, а вже придбані чи незаконно привласнені негайно повернути у ведення магістратів, що матиме наслідком "процветание в торгах, рукоделиях и промыслах"²⁵.

Зазначимо, що соціальна програма українських міст збігалася з програмою міст Росії. У середині XVIII ст. у Російській імперії загострилися соціальні суперечності, пов'язані з формуванням буржуазії і пролетаріату. Жителі міст домагалися ліквідації всіляких обмежень у зайняттях торгівлею і промислами, вимагали від уряду усунути конкуренцію з боку інших станів, особливо дворян-підприємців і збагатілих селян²⁶. Окрім селянського питання, що стало головним у роботі Законодавчої комісії 1767-1768 рр., гостра полеміка розгорнулася навколо прав "другого роду людей" (міщан). Зокрема, на 33 засіданнях комісії депутати від купецтва, ремісників і дрібних торговців захищали проект оформлення їх монополії на торгівлю і промисли, необхідність запису в посад всіх селян і козаків, що займалися торгово-ремісничою діяльністю²⁷. Зазначимо, що міські накази Гетьманщини, Слобожанщини і Новоросійської губернії висловлювали аналогічні прагнення. Зокрема, в них доволі багато місця займали описи збитків міських платників податків через селян і ремісників, що "живут за ними (помещиками. - Авт.), владея при этом гражданскими домами, а от гражданских повинностей укрываются... от чего в цехах сделался крайний беспорядок"²⁸. Отож, міські виборці Гетьманщини намагалися позбутися конкуренції з боку селян, козаків і шляхти, аби вони, як висловилися виборці м. Погара, "из рук мещан торговых корыстей не вырвали и к себе не привлекали..."²⁹

У новому зводі законів вони, як і міщани Росії, пропонували чітко визначити статус міського жителя, гарантувавши йому особисту свободу, право обрання членів магістрату, право власності на рухоме і нерухоме майно, виключне право займатися торгівлею³⁰.

Позиція купецтва була добре відома дворянській еліті, оскільки з 1760 р. в Росії працювала спеціальна комісія "о коммерции". Окрім прагнення визнання монополії купецтва на торгівлю і промисли, його верхівка

намагалася пристосуватися до кріпосницьких порядків, що стримували її ініціативу, домагалася поширення на неї дворянських привілеїв - володіння кріпосними, звільнення від рекрутської повинності і подушного податку, право носити шаблю³¹. Слід зазначити, що аналогічні вимоги містили й окремі накази міст Гетьманщини. Зокрема, заможна верхівка м. Погара і Полтави, посилаючись на єдність свого походження зі шляхетством, домагалися визнання за ними шляхетських привілеїв. Депутатів від цих міст обурило факт віднесення їх до категорії "среднего рода людей", що вони розцінили як фактичне зрівняння в правах з "мужиком"³². Не бажаючи бути "в равенстве со всякими подданными", вони наполягали на поширенні на них привілеїв шляхетного стану³³. Зміст цих привілеїв виразив депутат м. Полтави у відповіді на останній пункт анкети, спеціальної комісії про міста, яка діяла у рамках Законодавчої комісії 1767-1768 рр., пропонуючи звільнити "знатное купечество" від податків і повинностей³⁴. В той же час як більшість козаків від міст Гетьманщини визнавала правомірність оподаткування міщан та виконання ними загальнодержавних повинностей.

Дворянська Росія неоднозначно ставилася до ідеї монополії купецтва, міщан, на торгівлю і промисли, однак одностайно відкидала їхні дворянські амбіції. Більшість поміщиків, що традиційно вели своє господарство, виступала за різке обмеження селянської торгівлі. Вони погоджувалися з вимогами купецтва про дозвіл дрібної селянської торгівлі, як правило, тільки сільськогосподарською продукцією³⁵. В той же час дворянство, втягнуте у торговельно-промислову діяльність і зацікавлене у вільному відході селян на заробітки, захищало право вільної селянської торгівлі і підприємництва. Їхні депутати критикували вузьку становість вимог купецтва, наголошуючи на економічній невідгоді для держави примусових заходів заборони селянської торгівлі³⁶.

Шляхетство Гетьманщини, Слобожанщини та Новоросії, що активно практикувало торговельно-промисло-ву діяльність, як в наказах, так і у виступах на засіданнях Законодавчої комісії 1767-1768 рр., також підтримувало тезу про необхідність узаконення вільної торгівлі і ліквідації митних зборів (з торгівлі сіллю, винокуріння), надання пільг у справі експорту сільськогосподарської продукції, заснування спеціального банку для дворян. Депутати від шляхетства Гетьманщини захищали право селянської торгівлі, чумацтво³⁷. Поміщики Новоросії, підтримуючи ідею вільної торгівлі на Півдні України, негативно ставилися до торгівлі купецтва сільськогосподарською продукцією³⁸.

Найбільшою активністю у захисті прав купецтва Новоросійської губернії відзначився депутат фортеці св. Єлизавети (нині м. Кіровоград) Михайло Белезлий. Він доводив правомірність існування великих земельних господарств купецтва у південному регіоні і пропонував урядові збільшити йому земельні наділи, визначені згідно з "Планом о заселении Новороссийской губернии" 1764 р. за рахунок зменшення наділів поміщикам і військовослужбовцям³⁹. Щоб зменшити селянську конкуренцію купецтву в торгівлі, пропонувалося збільшити наділи у Новоросії селянам "дабы они не вступали в торг". Згаданий депутат зарекомендував себе активним членом комісії "о среднем роде людей", що діяла в рамках Законодавчої комісії. Він підготував проєкт, що мав на меті економічний розвиток краю, де передбачалося звільнити міщан від постойв військ, будівництва фортець, скасувати численні митні збори, заснувати ремісничі цехи⁴⁰.

М. Белезлий відстоював ідею розмежування прав кожного стану, заборону селянам займатися торговельно-промисловою діяльністю. Його підтримав депутат м. Бахмута В. Селіванов⁴¹, а опонентами виступали депутати від державних селян і однодвірців Новоросії /М. Моренець, С. Бельченко, С. Мороз/.

Однак засідання комісії продемонструвало й факти солідарності українських депутатів у підходах до зовнішньої торгівлі. Коли депутат від Комерц-колегії С. Меженінов на засіданні комісії порушив питання про зосередження всієї зовнішньої торгівлі Росії у Санкт-Петербурзі для її централізації та державним контролем, всі депутати від українських міст одностайно заперечили доцільність такого кроку. Заборона торгівлі через кордони Гетьманщини трактувалася ними як порушення "малоросійських вільностей", що спричинить невинуваті економічні збитки, бо ліквідує традиційні сухопутні торговельні шляхи до західноєвропейських міст. Натомість їхні пропозиції зводилися до заснування у Новоросії порту і розширення торгівлі з Туреччиною, Молдавією та Кримським ханством⁴². Симптоматично, що у цьому питанні міських депутатів підтримали представники шляхетства Гетьманщини, Новоросії, Слобожанщини⁴³.

Залежне селянство України не отримало виборчого права на представництво у Законодавчій комісії 1767-1774 рр, однак його соціальні прагнення частково знайшли вираз у наказах козацьких та військових обивателів, міщан. Згадані категорії населення обмежились у наказах вимогами вузькостановими і не торкалися одної з найбільш гострих проблем суспільного життя Російської імперії, включаючи й Україну, - селянської⁴⁴. Так, у наказах козаків Гетьманщини зустрічаємо тільки вимогу про відновлення прав козацьких для тих, хто потрапив в особисту залежність до старшини. У наказах військових обивателів /колишніх козаків/ Слобожанщини селянське питання також не обговорювалося. Однак це не може служити аргументом на користь того, що для козацтва Гетьманщини і Слобожанщини, яке у середині XVIII ст. масово розорювалося і потрапляло в особисту залежність до козацької старшини, доля кріпосних селян не цікавила. Радше, це результат тиску на виборців з боку козацької адміністрації, що не бажа-

ла обговорення на всеросійському рівні її соціальної політики. Підтвердженням цього можуть слугувати відповіді на анкету міської комісії депутата м. Ізюма, де прямо засуджується соціальна політика самодержавства не тільки стосовно купецтва, а й селян. Згаданий депутат звертається до Катерини II з пропозицією зберегти у Слобідській Україні перехід для селян (скасований у 1765 р.), а також не перешкоджати поверненню українських поселенців зі слобід поміщиків Воронежської і Білгородської губерній, що у масовому порядку переводились у розряд кріпосних⁴⁵. Ці пропозиції не відповідали урядовим планам розв'язання селянського питання, представленим комісії генерал-губернатором Слобожанщини Є. Щербініним. Вони передбачали заборону селянських переходів, перепис усіх військових обивателів та обмеження їх переходів з провінції в провінцію, а також застосування насильницьких методів боротьби з втікачами (заслання, примусовий запис за поміщиками)⁴⁶.

З боку козацьких виборців Гетьманщини видима байдужість до селянського питання цілком слушно пов'язується дослідниками не тільки з контролем за ходом виборів зі сторони шляхетства, а й з побоюванням, що критика соціальної політики гетьманської адміністрації, включаючи сферу селянського питання, сприятиме царизмові у проведенні реформ і поширенні на українські землі російського законодавства⁴⁷. Тому і в час дискусії з селянського питання в Законодавчій комісії українські депутати, включаючи й представників козацтва і міщан, усунулися від участі у ній, що свідчить про досягнення компромісу зі шляхетством в ім'я захисту автономії Гетьманщини.

Тому у дискусії з селянського питання взяли участь тільки окремі депутати від міст Слобідської України і Новоросійської губернії. Зокрема, депутат м. Охтирки І. Дзюбін при обговоренні причини селянських втеч відкинув тезу дворянських депутатів про те, що вона

полягає у лінощах, і спрямовував дискусію у нове русло - з'ясування соціальних наслідків кріпосництва. Посилаючись на практику господарювання слобідської старшини, що збільшила побори з посполитих і вдалася до розорення і закабалення козаків, він кваліфікував ці дії, як такі, що сприяють економічному занепаду краю, включаючи й міста⁴⁸. У подальших своїх виступах І. Дзюбін навів численні факти утиску старшинською адміністрацією міщан Слобожанщини /обтяження їх незаконними повинностями, захоплення землі/. Він пропонував передбачити у новому кодексі законів юридичні гарантії недоторканності земельної власності козаків і міщан, механізм повернення цих земель з грошовою компенсацією їх власникам⁴⁹.

У тому, що колишні козаки Слобожанщини, включаючи й тих, що проживали у містах, не мали ілюзій відносно політики самодержавства, і прагнули скасувати чинність указу 1765 р. та відновити у всій повноті козацький статус з його гарантією особистої свободи, права на землю, вільного заняття торгівлею і промислами, свідчать відповіді на згадану міську анкету. Так, найбільш повно депутати відповіли на 27 пункт анкети: "какая есть гражданству вообщем тягость и что напротив того к облегчению и к приведению города в цветущее состояние служить может?"⁵⁰ Таку "тягость" вони вбачали у реформі 1765р. і зверталися до Катерини II з проханням відновити попередній козацький устрій Слобожанщини, оскільки її поселенці - козаки і селяни "испод польской области званы и вышли в государственную полковую службу, а не за помещиков в подданство"⁵¹.

Таким чином, вибори депутатів до Законодавчої комісії 1767-1764 рр. від українських міст та дані їм накази засвідчили поміркованість соціальної програми, орієнтованої на захист станових прав, переважно економічного характеру. Вона передбачала підтвердження самоврядування міст Гетьманщини, включаючи магде-

бурзьке право, а також поширення цього права на міста Слобожанщини і Новоросійської губернії; закріплення виключного права міщан на торгівлю і промисли, ліквідацію всіх митних зборів у Новоросії; протекціоністську політику у зовнішній торгівлі, яка включала б відкриття банку і заснування причорноморських портів, активізацію торгівлі з Кримом і Туреччиною.

Політична пасивність міщан Гетьманщини, продемонстрована ними в ході виборів, які проходили в критичний для української держави час, свідчили не про байдужість до її долі, а радше про протистояння з гетьманським урядом у питаннях здійснення соціальної політики у містах. Згубність такої політичної інертності і конфронтації в соціально-економічних питаннях з шляхетством і козацтвом була усвідомлена депутатами від міст Гетьманщини під час засідань Законодавчої комісії 1767-1768 рр. у Москві та Санкт-Петербурзі, коли вони узгодивши свої накази, подали спільно з депутатами від шляхти і козаків петицію на ім'я Катерини II з проханням підтвердити традиційні малоросійські вільності, включаючи політичну автономію козацької держави.

Виявлене в час засідань Законодавчої комісії збирання міських вимог Лівобережної, Слобідської України і Новоросійської губернії з соціальною програмою міст Росії, а також виразна антишляхетська спрямованість наказів та царистські ілюзії депутатів, дали підстави Катерині II дійти висновку про можливість швидкої інтеграції українських міст до структури імперії і поширити на українські міста чинність всеросійської грамоти 1785 р.

ПРИМІТКИ

¹ Місцеве та регіональне самоврядування України. К., 1995. Вип. 1-2.

² Горбатенко В. П. Місцеве самоврядування в Україні:

політологічний аналіз концепцій і сучасність: Автореф. дис....канд. пол. наук. К., 1995; Горбачов В. П. Місце самоврядування в Україні (за реформою 1870 р.): Автореф. дис....канд. ю. н. Х., 1995; Делімарський Р. Магдебурзьке право у Києві. К., 1996; Делімарський Р. Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30 - 60 р. XVIII ст. //Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали третіх всеукраїнських читань. К. - Черкаси, 1993. С.201-205; Його ж: До питання прав про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва. //УДЖ. 1997. № 4.

³ Горбатенко В. П. Місцеве самоврядування... С. 15-16.

⁴ Сас П. М. Політична культура українського суспільства кінця XVI- середини XVII ст. К., 1998; Національно-Визвольна війна українського народу середини XVII ст.: політика, ідеологія, військово мистецтво. К., 1998.

⁵ Смолій В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України у ході класової боротьби. Друга половина XVII -XVIII ст. К., 1998; Матях В. Вплив Визвольної війни на суспільну свідомість українського етносу (у пошуках нових підходів до висвітлення історичних реалій.) //Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст... С. 207 - 227; Сас П. Ціннісні орієнтації запорозького козацтва до Визвольної війни: "права", "свободи", "вольності". // Там само. С. 46 - 53.

⁶ Сисін Ф. Хмельниччина та її роль в утвердженні модерної української нації. //УДЖ. 1995. № 4. С. 67 - 77; Шевченко Н. В. Соціальний ідеал селянсько - козацьких мас України у XVIII ст. і Г. С. Сковорода (історико- порівняльний аспект) //Історичні дослідження. Вітчизняна історія. К., 1989. Вип. 15. С. 63-69; Шевченко Н. В. Політична спадщина Богдана Хмельницького у суспільно-політичній думці України XVIII ст.// Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченій 400 - річчю від дня народження великого Гетьмана. К., 1996. С. 210 - 217; Його ж: До питання про соціальний ідеал селянства та козацтва України другої половини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та

шляхи історичного розвитку... С.150-157.

⁷ Шевченко Н. В. Общественно-политическое движение на Украине в 60-70 гг. XVIII века: Автореферат дис... канд. ист. н. К., 1991. С.10-13.

⁸ Шевченко Н. В. Соціально-політичні вимоги козацтва Лівобережної України у наказах до Законодавчої комісії 1767-1774 рр. // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. К., 1991. С.149-157; Ї ж: До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: Витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали V Всеукраїнських читань. - К. - Черкаси, 1994. С.66-70; Смолій В. А., Степанков В. С. Українська державна ідея XVII - XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. К., 1997. С.297-298.

⁹ Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч. I; Авсєнко В. Г. Малороссия в 1767 г. К., 1864; Теличенко И. В. Основные нужды и желания малороссии в эпоху Екатерининской комиссии. К., 1891; Фавіцька М. М. Селянське цитання на Лівобережній Україні в матеріалах Законодавчої комісії в 1767 1774 рр. // УДЖ. 1969. №5. С.82-89; Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. № 7. С.71-77; Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). К., 1996. С.65-89.

¹⁰ Сб. РИО. Т.36. С.355-356; Т.32. С.496-500.

¹¹ Когут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини (1760-1830). К., 1996. С.261.

¹² Максимович Г. А. Выборы и наказы в Малороссии... С.312.

¹³ Шевченко Н. В. До питання про еволюцію державного устрою Гетьманщини XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Четвертих Всеукраїнських історичних читань). К. - Черкаси, 1994. С. 69.

¹⁴ Сб. РИО. Т.144. С.8, 21-22, 116-117; Наказы... С.73,

79; Путро О. І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України в другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. №7. С.73.

¹⁵ Компан О. Міста України другої половини XVII ст. К., 1963;

Дядиченко В.А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII ст.- початку XVIII ст. К., 1959;

Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII века. К., 1986. С. 104 -107;

Яковлева Т. Гетьманщина у другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни. К., 1998. С. 63; Путро О.І. Деякі питання соціально-економічної і політичної історії Лівобережної України у другій половині XVIII ст. // УДЖ. 1985. №7. С. 71-73.

¹⁶ Коваленко О. Б. "Освічений гетьманат" Кирила Розумовського (до постановки проблеми) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (матеріали четвертих Всеукраїнських українських читань). К. - Черкаси, 1994. С.186-192; Путро О. І. Останній гетьман України Кирило Розумовський // Українське козацтво... Вип I. С.143-145.

Панашенко В.В. Кирило Розумовський. // Володарі гетьманської булави. К., 1995. С.537-538.

¹⁷ Делімарський Р. Боротьба Київського магістрату з гетьманським урядом за свою автономію у 30-60 рр. XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку... С. 201-205; Климовський О. І. До питання про "обмеженість" магдебурзького права середньовічного Києва // УДЖ. 1997. № 4. С. 76-81.

¹⁸ Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин., 1913. Т.1. С.28-30; Його ж: Выборы и наказы Малороссии в Законодательную комиссию 1767 г. Нежин, 1917. Ч.1. С. 58-65.

Струкевич О. К. Україна - Гетьманщина та Російська імперія протягом 50 - 80 років XVIII ст. (політико- адміністра-

ивний аспект проблеми). К., 1996. С. 56-57.

- 19 Сб. РИО. Т.10. С. 11-12.
- 20 Накази... С.72, 86-87
- 21 Накази... С.73-76, 86-87, 92-93, 101-109, 114, 120-121.
- 22 Сб. РИО. Т.144. С.85-93.
- 23 Накази... С.81-82, 102-103, 116-119.
- 24 ЦДАДА Росії. Ф.327. Спр.126. Арк 32-33.(зв).
- 25 ЦДАДА Росії. Ф.327. Спр.227. Арк 4.
- 26 Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов // Россия в XVIII веке. Сб. ст. М., 1982. С.205-211; Шмидт С.О. Внутренняя политика России середины XVIII века // Вопросы истории. 1987. №3. С.45-58.
- 27 Сб. РИО. Т.8. С.41-42, 56-99, 147-160, 215-227.
- 28 Накази... С.73, 103, 109.
- 29 Накази... С.96.
- 30 Накази... С.94-101; Сб. РИО. Т.144. С.3-7, 20, 35, 42 - 43, 52.
- 31 Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII века. //Россия в XVIII веке. Сб ст. М., 1982. С.204-207.
- 32 Накази... С.99, 100, 117-118.
- 33 Накази... С.99, 100.
- 34 ЦДА України. Ф. 223. Сп.1. Спр.227. Арк.5.
- 35 Троицкий С. М. Дворянские проекты о создании третьего чина. //Россия в XVIII веке. Сб.ст. М., 1982. С.192-204; Троицкий С. М. Обсуждение вопроса о крестьянской торговле в комиссии о коммерции в середине 60-х годов XVIII в. // Там само... С.204-217.
- 36 Сб РИО. Т.8. С.110, 134, 219.
- 37 Сб. РИО. Т.68. С.139, 158, 168, 194, 238-240, 252, 280 - 282, 303.
- 38 Сб РИО. Т.93. 30, 34, 74; Т.8. С. 208-210.
- 39 Сб. РИО. Т. 8. С. 119-120.
- 40 Сб. РИО. Т.8. С.120-122.
- 41 Сб. РИО. Т.8. С. 211
- 42 Сб. РИО. Т.8. С.87-88, 116, 133-134.

43 Сб. РИО. Т.8. С.52-54.

44 Смолий В. А. Формування соціальної свідомості народних мас України у ході класової боротьби (друга половина XVII - XVIII ст.). К., 1985. С.198-199; Фавицкая М. Н. Крестьянский вопрос на Левобережной Украине в документах Екатерининской комиссии о составлении нового Уложения. //Ученые записки Московского обл. пед. института. М., 1963. Т.127. С.59-86.

45 ЦДАДА Росії. Ф.327, спр. 227.ЧІ. Арк. 90 (зв), 111 (зв.).

46 Флоровський А.В. Из материалов по истории прикрепления крестьян в Южной России. Одесса, 1911. С.11.

47 Авсеенко В. Малороссия в 1764 г. Эпизод из истории 18 века по неизданным источникам. К., 1867; Фавицька М. Н. Назв. праця. С.65; Когут З. Російський централізм і Українська автономія ... С.155-156.

48 Сб. РИО. Т.32. С.360-363.

49 Сб. РИО. Т.32. С.381

50 ЦДАДА Росії, Ф.327, Спр.227. Ч.І. Арк. 90-90 (зв.), 111- 111(зв.), Спр.126. ч.І. Арк.33.

51 ЦДАДА Росії. Ф.327, Спр.227. Ч.І. Арк. 90,111.

Додаток №1

Анкета міської комісії, що діяла у складі
Законодавчої комісії 1764-1774 рр., надіслана
містам 2 вересня 1768 р.

//ЦДАДА Росії. Ф.342. Оп.1. Спр.126. Ч.1. Арк.32-33/зв.//

1. О положении города /какая земля, есть ли выгон для скота, производится ли для продажи хлеб?
2. Какая река в городе или озеро?
3. Расстояние от Москвы и Петербурга и от других провинциальных городов?
4. Сколько положенных в подушный оклад мужского пола/купцов и цеховых и разночинцев/ порозно?

51. Сколько иностранных купцов, художников, ремесленников? Какие капиталы купцы имеют?
52. В чем торг главный и промыслы?
53. Годовые ярмарки, торги.
54. Фабрики и заводы в городе ли имеются или за городом / и какое расстояние/?
55. Откуда на них материалы получают.
56. Куда бывает отпуск в продаже сделанных вещей на фабриках?
57. Имеются ли мельницы городские или помещиковы?
58. Есть ли городская рыбная ловля?
59. Мосты, перевозки и на какие средства содержатся?
60. Откуда получают пищу? Каковы ремесла и рукоделие города?
61. Что заимствует город из других городов?
62. Каким порядком собираются казенные подати и поборы, какая раскладка на жителей?
63. Каким порядком исполняются казенные службы города и сколько людей в них принимает участие?
64. Есть ли заграничная торговля и чем?
65. Есть ли кирпичные заводы?
66. Имеет ли город от государей жалованные грамоты, привилегии /сообщить точные списки/.
67. Известие о основании города.
68. Какой город /пограничный то в каком расстоянии от рубежа/
69. Есть ли училища, богодельни и иные публичные строения? И на каком содержании?
70. Есть ли аптека, доктор или лекарь и на каком содержании?
71. Имеет ли город особой герб городской и когда и кем пожалован?
72. Какая есть гражданству во общем тягость и что на против того к облегчению и приведению города в цветущее состояние служить может?

Відповідь депутата м. Полтави на анкету
міської комісії /1768 р./ (Витяг)

ЦДІА України. Ф.223. Оп.1. Спр. 327. Арк 1-5.

п.1 "...а с другой стороны простиралась земля даже до украинской линии от шестидесяти восьминадцати верств на которой здешних граждан деревни и хутора и в них хлебопашество и скотоводство, и тою землею владели восемь пять от разных обывателей по свободе в силе малороссийских прав... в оной земле за состоянием

От новороссийской губернии Екатерининской провинции штата, однак канцелярія заняла в назначенные сороко верств ниже так много, что затем нет к городу остается земель толко от пятиосьми верств... если эти земли отобраны будут, то здешние гражданские лица от них могут протерпеть крайнее несостояние.

п.4. "дачь чужестранных, и купцов, художников и ремесленных людей не имеется. Здешние же купцы на гильдии не разделяются поелику между ними бывают в их промыслах перемены. Что часто приходят одни в лучшее состояние, а другие бывшие в состоянии получают утрату в худшее состояние...

п.5. Торгуют вывозным товаром из Гданска, Шлезвиг, Цариграда и других турецких области городов, також российскими знатнейшими и мелочными товарами. Промысел имеют солью, маслом.

п.6. В год 4 ярмарки /9 мая, июля 20, 4 сентября/. Торги раз в неделю. Никаких сборов с торговли нет.

п.7. Фабрик, заводов нет.

п.14. Для содержания жители получают со своих экономий...

п.14. Производят ремесла по цехам: сапожные, кожаные, партияжное, кузнецы, серебрянных, дел, живописцы. Плотяние и стельмахи...

п.15. Промыслы: деготь, горячее вино, конотопленое масло, холст, канаты. Вожжи, разводят скот / лошади, овцы/.

п.19. Заграничные торги купцы имеют в Шлезвиге и Гданске. Торгуют быками, лошадьми разными закупленными товарами. А в Турции - маслом, холстом. Канатами, железными товарами.

п.24. Училищ особливых нет кроме, что в школах при церквах обучаются дети русской грамоты. При церквах не имеются богодельни по здешнему.

п.25. Аптека есть партикулярная, которую содержит отставной лекарь. И имеется определенный городской, лекарь на жалованных в год по 20 рублям с магистратских доходов.

п.27. Судимая своим правом называем магдебургским, а в земских делах теми же правами, что и шляхетство, почему и почитаются они отличными от прочих нижнего рода людей как то посполитыя владельческия... Следовательно они заслуживают отмены вольности и свободу в дачах и повинностей таковых и принадлежат оставлены нижнего рода людям, напротив сего сии граждане никакого отличия в службе не имеют, но равно поставляемые бывают с теми нижнего рода людьми податями и работами, а будучи гораздо повсему качеством отличного достоинства от нижнего рода людей чувствовать тем самым нужду, а в купеческих заграничных торгах, рукоделиях и промыслах препятствия помешательство. В сем городе к благосостоянию онаго вышен описанным обстоятельствам - людей в воинском многие владельцы протекцией под разными видами захватили в таком вольном городе. Имеют владельческих подданных кои совсем не числятся совсем гражданами, находятся с их семействами свободны от гражданских прав и узаконений, а прежде в данных городах Полтаве никогда не было владельческих подданных а население жили одни вольные люди...".

Світлана Богатчук

ФОРМУВАННЯ КАДРІВ ЗАЛІЗНИЧНИКІВ В УКРАЇНІ

Соціально-економічні перетворення в Росії в другій половині XIX ст. (реформа 1861 р. та швидкий розвиток капіталістичних відносин у промисловості й сільському господарстві) сприяли виникненню в Україні великої кількості вільної робочої сили. Вона складалася із найбіднішої частини селянства, що була змушена найматися на поденні роботи до поміщиків або, шукаючи роботу, йти з села. За підрахунками Лаврова Ю.П., у 80-х рр. XIX ст. з Воронежської, Курської, Орловської, Київської, Волинської, Подільської, Харківської і Чернігівської губерній щороку виходило на заробітки 1423854 чоловік [1]. У 1889 р. лише з Київської губернії (шести її повітів) пішло на заробітки 34380 чоловік, 17730 з них (51,6%) працевлаштувалися на польові роботи, а 16750 (48,4%) - у промисловість, на залізниці та інші виробництва [2]. Тільки у 1891 р. на заробітки з села вийшло: з Київської губернії - 191,5 тис. чол., Полтавської - 173 тис.чол., Харківської - 164,2 тис.чол., Чернігівської - 134,2 тис.чол., Подільської - 108 тис. чол., а всього - 771,2 тис. чол.[3]. Велика маса обезземелених селян почала працювати на фабрично-заводських підприємствах, у цукровій промисловості, кам'яновугільній і металургійній промисловостях Донбасу.

Будівництво залізниць, що розпочалося в другій половині XIX ст., поглинуло близько 600 тис. робітників, які раніше працювали в сільському господарстві [4]. На будівництво залізниць наймалися поодинокі, групами, цілими селами. В основному це були зубожілі селяни, які ще певною мірою, підтримували зв'язок і з сільським господарством. Вони працювали на спорудженні

Києво-Балтської, Лозово-Севастопольської залізниць та інших. На окремих будівельних ділянках Лозово-Севастопольської залізниці було зайнято до 5 тис. робітників із селян, яких підрядчики наймали за контрактами строком на один рік, враховуючи сезонність сільськогосподарських робіт [5].

Широкий розмах залізничного будівництва в Росії вимагав великої кількості робочої сили, адже найбільша частина його будівельних процесів виконувалася вручну. Залізничний транспорт з його глибоким поділом праці, відносно високим технічним рівнем породив значну професійну розмежованість залізничників і виникнення таких спеціальностей, які знаходилися на межі між робітниками і службовцями.

Частина кадрів залізничників утворювалася внаслідок безпосереднього найму на роботу в залізничні майстерні і депо. Вони склали більше третини усього персоналу залізниць. Це, зокрема, майстри, тобто кваліфіковані кадрові робітники. Наприкінці XIX - на початку XX ст. поповнення кадрів залізничників значною мірою відбувалося за рахунок їх сімей. Одночасно власники прагнули залучати до складу робітників місцевих зuboжілих селян, які були менш вимогливими щодо умов праці та її оплати. Деякі великі залізничні вузли (Козятин, Жмеринка) наймали стрілочниками, ремонтниками, вугільниками, кондукторами виключно мешканців навколишніх сіл [6].

Часто йшли працювати на залізницю колишні солдати. В 1890 р. на Південно-Західній, Катерининській, Курсько-Харківсько-Миколаївській, Фастівській залізницях їх працювало 4,4 тис. чоловік (із загальної кількості 15,6 тис.) [7].

Інтенсивне залізничне будівництво з часом не могло вже використовувати малокваліфіковану робочу силу. Збільшення залізничної мережі та кількості залізничних робітників примусило уряд звернути увагу на підготовку спеціалістів у цій галузі. Саме тому ви-

никає потреба у навчальних закладах, які готували б висококваліфіковані залізничні кадри. До 70-х рр. країна не мала технічних училищ, які б спеціально готували кадри робітників для залізниць. В 1869 р. під керівництвом головного інспектора залізниць Дельвіга була створена комісія для розгляду питання про підвищення технічного і професійного рівня залізничників. Комісія розробила ряд пропозицій, зокрема, про набір і підготовку кваліфікованих техніків і машиністів з числа досвідчених фабрично-заводських робітників, обізнаних з технікою.

Для надання вищої технічної освіти 28 липня 1864 р. був заснований Інститут інженерів шляхів сполучення у Петербурзі, який готував інженерів-спеціалістів залізничного транспорту, куди приймали переважно дітей дворян. Із стін цього інституту вийшла велика плеяда вчених-інженерів, що піднімали залізничну справу в Україні, як Ю.В. Ломоносов, Г.Д. Дубелір, О.П. Бородин та інші [8].

Одночасно виникає питання щодо утворення та фінансування технічних залізничних училищ. У 1870 р. Міністерство шляхів сполучення спільно з Міністерством фінансів прийняло угоду, яка набрала чинності для більшості приватних залізничних товариств і казенних залізниць, відраховувати з валового прибутку залізниць 15 карбованців з версти експлуатованих доріг на розвиток технічних учбових закладів [9].

Незважаючи на певні фінансові труднощі, в 70-х рр. XIX ст. в Росії починають відкриватися технічні залізничні училища. Вони лише частково задовольняли потреби залізниць у кваліфікованих робітниках, спочатку надаючи перевагу підготовці машиністів паровозів, їх помічників та шляхових майстрів.

В Україні першим училищем подібного типу було Харківське технічне училище, яке почало працювати з 1870 р. До цього училища приймали осіб віком від 13 до 19 років. Крім загальноосвітніх, викладались

обов'язкові технічні дисципліни: будова локомотива та догляд за ним; загальні відомості щодо будівництва залізниць та телеграфної служби. Училище готувало спеціалістів для служби тяги та ремонту шляхів. У ньому навчалось 100 учнів.

З будівництвом Києво-Одеської залізниці (1870-1871р.) подібні технічні училища було відкрито у Києві, Одесі. Програма навчання передбачала готувати кваліфікованих робітників різних спеціальностей для обслуговування залізниці [10].

У 1873 р. на станції Ольвіопіль Херсонської губернії було відкрите залізничне училище для підготовки майстрів залізничного шляху [11]. З 1 січня 1874 р. на його базі почало працювати технічне залізничне училище, випускники якого після трьохрічного теоретичного курсу повинні були два роки працювати на залізниці і лише тоді отримували свідоцтво про освіту [12].

В училищах навчалися діти із різних соціальних верств і груп. Так, у 1877 р. у Харківському, Одеському й Ольвіопільському технічних залізничних училищах набували спеціальність 238 учнів. За соціальним станом вони поділялися: 103 - із дворян, духовенства й купців, із міщан - 97 учнів, із селян - 14, із колишніх солдат - 8. Інші 16 учнів - діти іноземців [13]. Недивлячись на те, що такі училища створювалися безпосередньо для дітей залізничників та службовців, кількість останніх не переважала серед учнів.

За ініціативою викладачів залізничних училищ Міністерство шляхів сполучення скликало в 1878 р. з'їзд представників залізничних товариств та викладачів, на якому розглядалися найважливіші питання та проблеми учбових закладів та були затверджені нормативи кількості учбових годин, розподілу учбових предметів. У серпні 1879 р. ці програми були затверджені міністром та вводилися в усіх залізничних училищах Росії [14].

В Україні продовжували відкриватися нові заліз-

ничні училища, оскільки попит на кваліфікованих робітників не задовольнявся існуючими закладами.

Так, у 1878 р. таке училище почало працювати в Кременчуці Полтавської губернії [15]. В 1881 р. почало підготовку та перепідготовку технічного персоналу для залізниць Донецьке технічне залізничне училище у Луганську Катеринославської губернії [16].

У Міністерстві шляхів сполучення продовжувалася робота по дальшому удосконаленню технічної освіти. З 1881 до 1886 рр. у Міністерстві розглядався проект "Положення про технічні залізничні училища", який згодом був затверджений Державною Радою. З 1887 р. всі училища Росії почали працювати згідно з новим положенням, за яким на утримання кожного технічного закладу на території України щорічно виділялось 13200 карбованців. У технічні залізничні училища, згідно з цим положенням, приймали лише громадян Російської імперії віком від 14 до 17 років. Обов'язковою умовою щодо зарахування до учбового закладу було закінчення міського училища або гімназії. Вступники складали іспити з математики та російської мови. Термін навчання в таких училищах тривав п'ять років. Після закінчення курсу трирічного навчання учні технічного залізничного училища одержували свідоцтва і направлялися на дворічну практику, під час якої набували відповідну спеціалізацію. Так, у 1901р. з 179 практикантів залізничних училищ на чотирьох залізницях України (Південно-Західній, Курсько-Харківсько-Севастопольській, Катерининській та Харківсько-Миколаївській) по службі тяги спеціалізувалося 124 чоловіка (70%), по службі ремонту шляхів і споруд - 23 (12%) та 32 чоловіка (18%) - по інших залізничних службах [17].

У 1890 р. на Курсько-Київській залізниці в м. Конопті було відкрито технічне училище. Рівень викладання в даному закладі був досить високим. Викладати спеціальні технічні предмети мали право тільки спеціалісти з вищою технічною освітою, в тому числі інжене-

ри й залізничні службовці. Про це свідчить відсоток успішності, що досягав до 95%, на відміну від інших училищ, де він тримався на рівні 30-50% [18].

За клопотанням правління товариства Лозово-Севастопольської залізниці для підвищення рівня кваліфікації кадрів було відкрите залізничне училище в Севастополі шляхом переведення в 1896 р. аналогічного училища із Варшави. Його випускники отримували спеціальність залізничних техніків-будівельників [19].

Таким чином, за період з 1870 до 1896 рр. в Україні було відкрито 9 технічних залізничних училищ, тоді як у Росії їх налічувалося 33 [20]. Кількість учнів постійно збільшувалася. Якщо в 1888 р. в усіх училищах України навчалосся 1443 учні, то вже в 1898 р. - 2825 учнів [21].

Сприятливим фактором для збільшення кількості учнів у технічних училищах було відкриття в кінці 90-х років XIX ст. гуртожитків, адже більшість батьків не могли утримувати своїх дітей на приватних квартирах через матеріальну скруту. В такому випадку залізничні товариства йшли назустріч бажаним вчитися.

І все ж, відкриття технічних залізничних училищ не давало можливості забезпечити залізниці висококваліфікованими кадрами сповна.

Вищу інженерну освіту, як уже зазначалося, надавав Петербурзький інститут інженерів шляхів сполучення. Один з його випускників О.Є. Бетулінський працював в управлінні Київського округу шляхів сполучення. З 1877 р., обіймаючи спочатку посаду головного інженера та заступника управляючого Києво-Харківсько-Азовської залізниці, він домігся покращання стану залізничних ліній та зменшення витрат на її експлуатацію. На будівництві Курсько-Харківсько-Азовської (1866-1870) та Лозово-Севастопольської (1872-1874) залізниць працював випускник цього вузу О.Ф.Стемпинський, докладаючи всіх зусиль для покращання стану справ на цій залізничній мережі [22].

Високі темпи розвитку промисловості на Півдні Росії в другій половині XIX ст. та поширення залізничного будівництва виявили необхідність утворення вищих технічних учбових закладів в Україні. 14 березня 1897 р. цар видав наказ про відкриття у Києві політехнічного інституту. До вступних іспитів допускалися ті, хто мав атестат про закінчення гімназій та інших середніх учбових закладів.

На інженерно-будівельному і механічному відділеннях інституту з перших років його існування працювали видатний фахівець у галузі паровозобудування професор Ю.В. Ломоносов та Г.Д. Дубелір - визначний фахівець у галузі шляхового будівництва і теорії електротранспорту.

Термін навчання в Київському політехнічному інституті складав 4 роки. У підготовці висококваліфікованих інженерів велику роль відігравала робота науково-технічних гуртків, де студенти розширювали свої знання, знайомилися з тогочасними досягненнями у промисловості. Першим утворився інженерний гурток (січень 1902 р.), у роботі якого взяли участь професори Г.Д. Дубелір, Є.О. Патон та інші. Під керівництвом професора О.О. Радціга почав працювати механічний гурток. На засіданнях цих гуртків заслуховували і обговорювали доповіді професорів і студентів про досягнення науки і техніки [23]. З 1908 р. в інституті почав працювати кабінет залізниць, до складу якого входила велика бібліотека з питань будівництва та експлуатації залізничних мереж.

З метою наближення навчання до практики протягом року для студентів організовувалися екскурсії на залізниці. Професор Ю.В. Ломоносов знайомив слухачів механічного відділення з Харківськими, Конотопськими та Полтавськими механічними майстернями. В 1902 р. він організував проходження практики студентами на Східно-Китайській залізниці.

За соціальним походженням студентство було неод-

норідним. За підрахунками Степанович С.П. найбільше студентів було із дворян, як і в інших вищих навчальних закладах (у 1898р. - 47,7% усієї кількості студентів, у 1913р. - 36,2%). Вихідців з міщан навчалось в 1898р. 34,6%, а в 1913р. - 27,0%. Найменше було студентів з козацьких сімей - відповідно 1,2% та 2,8% [24].

Для найбідніших студентів, матеріально-побутові умови яких були важкими (висока оплата за навчання -100 крб. щорічно, непомірна плата за квартиру, харчування), членом комісії з питань вищих технічних закладів Д.І.Менделєєвим було внесено пункт про право ради інституту звільняти від оплати за навчання близько половини студентів, які цього потребували. Це положення було використано першим ректором Київського політехнічного інституту В.Л. Кирпичовим у 1903 р., який утворив в інституті товариство допомоги студентам. Викладачі та професори щорічно допомагали грошима малозабезпеченим студентам. Приміром, у 1903 р. ця допомога складала 5112 крб., у 1911 р. - вже 6245 крб. [25].

На початок ХХ ст. Київський політехнічний інститут був єдиним вищим учбовим закладом в Україні, який готував спеціалістів для шляхів сполучення. За період з 1903 по 1912 рр. інститут випустив 549 інженерів-механіків [26]. Незважаючи на збільшення кількості спеціалістів, яких готував цей інститут, у транспорті їх не вистачало, що негативно відбивалося на діяльності і дальшому розвитку цієї галузі народного господарства.

Поряд з технічними училищами та вищими учбовими закладами відкривалися спеціальні школи-училища для підготовки нижчого обслуговуючого персоналу залізниць. 12 серпня 1876 р. наказом управляючого Києво-Балтської залізниці прийнято рішення про відкриття шкіл для дітей нижчих службовців у Києві, Козятині, Здолбунові. Навчання в цих школах проводилося безкоштовно, лише за книги учні плати-

ли по 25 коп. Така школа була відкрита у Києві на зразок дво-класного міського училища. Якщо в 1884 р. у ній навчалось 108 учнів, то вже в 1902-1903 н.р. - 398 хлопчиків та дівчаток, які здобували спеціальну початкову освіту. Такого ж типу школа відкрилася в 1877 р. у Здолбунові. Якщо на початок її відкриття навчалось лише 60 дітей, то вже в 1890 р. їх налічувалося 190 [27].

У 1890 р. у м. Жмеринці Товариство Південно-Західних залізниць відкрило двокласне залізничне училище. У Фастові подібне училище було відкрито 28 березня 1898 р. За програмою цих навчальних закладів учні вивчали Закон Божий, математику, літературу як у початковій школі. Подібні училища відкривалися на ст. Ківерці (1899), на ст. Корсунь (1898), на ст. Вапнярка Південно-Західних залізниць. Ці училища утворювалися спеціально для дітей службовців за кошти залізниці [28].

До 1900 р. на Південно-Західних залізницях було відкрито 31 училище, де діставали освіту діти службовців. Малолітніх навчали основам грамоти, арифметики, а молодь готували до роботи на залізничному транспорті. Подібні училища засновувалися в Катеринославі, Полтаві, Кременчуці, Попасній та інших містах у районі Катерининської та інших залізниць [29].

До 1902 р. на Південно-Західних залізницях також практикувалися набори слухачів на вечірні курси без екзаменів. Але надалі виявилось, що значна кількість слухачів не знає основ математики, граматики, тому було прийнято рішення приймати без вступних іспитів лише тих, хто закінчив гімназію. Протягом двох років слухачі вивчали історію, російську літературу, комерційну справу, географію, бухгалтерський облік на залізниці, залізничне право, математику, статистику, механіку та інші предмети, з яких по закінченню складали іспити [30].

Одночасно машиністів та їх помічників готували

при залізничних майстернях. Щоб стати паровозним машиністом або його помічником, робітники складали спеціальні іспити. До випробувань допускали лише тих, хто був добре обізнаний зі слюсарною справою, токарним та ковальським ремеслом, а також працював на ремонті паровозів не менше року та шість місяців у залізничних майстернях або в депо залізниці.

Водночас, на залізницях утворювалися технічні бібліотеки, які надавали можливість робітникам слідкувати за новими технічними досягненнями в залізничній справі. Користування такою бібліотекою для службовців залізниці було безкоштовним [31].

Таким чином, на початок ХХ ст. за професійним рівнем залізничники посідали третє місце по Україні - 55,6% грамотних серед робітників усіх галузей промисловості (після металургів - 59,9% та спеціалістів по дереву - 58,0%) [32]. Для підготовки та перепідготовки кадрів залізниці в Україні існувала досить велика кількість навчальних закладів, починаючи від Київського політехнічного інституту, технічних залізничних училищ та шкіл і закінчуючи вечірніми курсами підготовки при залізничних майстернях.

1. Лавров Ю.П. Склад робітників металургійної промисловості України наприкінці ХІХ- на початку ХХ ст. // Український історичний журнал.-1965.-№7.-С.44.

2. Лугова О.І. Про становище України в період капіталізму // Український історичний журнал.-1967.-№3.-С.25.

3. Лось Ф.Е. Формирование рабочего класса на Украине.-К.,1955.-С.65.

4. Белінський Е.Ф. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині ХІХ ст. В кн.: З історії соціально-економічного розвитку та класової боротьби на Україні ХУІ-початку ХХ ст.-К.,1960.-С.44.

5. Рабочее движение в России в XIX в. Сборник документов и материалов. Под ред. А.М.Панкратовой.-М.,1963.-С.416.

6. Железнодорожное дело.-1890.-№4.-С.353.

7. ЦДІА України.-Ф.442. Опис 596. Спр.50. Арк.17.

8. Создатели новой техники в Украинской ССР.-К.,1991.-С.153-164.

9. Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства Путей Сообщения.-СПб, 1900.-С.32.

10. Пузанов М.Ф., Терещенко Г.И. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР.-К.,1980.-С.17-18.

11. ЦДІА України.-Ф.707. Опис 225. Спр.196. Арк.13.

12. Вестник Юго-Западных железных дорог.-1906.-№25.-С.213.

13. Министерство Путей Сообщения.-1878.-Т.1.-Кн.2.-С.108.

14. Труды организационного комитета съезда русских деятелей по техническому и профессиональному образованию в России.-5 секция. Средние и низшие технические училища Министерства Путей Сообщения.-СПб, 1890.-С.9.

15. ЦДІА України.-Ф.730. Опис 1. Спр.205. Арк.12-16.

16. История рабочих Донбасса. В 2-х т.-Т.1.-К.,1981.-С.130.

17. Кізченко В.І. Культурно-освітній рівень робітничого класу напередодні революції 1905-1907рр.-К.,1972.-С.52.

18. ЦДІА України.-Ф.707. Опис 227. Спр.14. Арк.355.

19. Краткий исторический очерк учебных заведений ведомства Путей сообщения.-СПб, 1900.-С.49.

20. Веселов А.Н. Профессионально-техническое образование в СССР. Очерки по истории среднего и

- нижшого профтехобразования.-М.,1961.-С.35.
21. Луценко Е.М. Развитие среднего специального образования на Украине во второй половине XIX ст. Автореферат на соиск. ученой степени канд. ист. наук.-К.,1991.-С.15.
 22. Кізченко В.І. Зазначена праця. - С.108.
 23. Київський політехнічний інститут. Нарис історії (Г.Ф.Беляков, Є.С.Василенко та ін.). - К.,1995.-С.16-25.
 24. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX-начало XX в.).-К.,1991.-С.59.
 25. Там само.-С.62.
 26. Лейкина-Свирская В.Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века.-М.,1971.-С.13.
 27. Вестник Юго-Западных железных дорог.-1903.-№40.-С.10.
 28. ЦДІА України.-Ф.707. Опис 221. Спр.97. Арк.2-7; Спр.60. Арк.1-5; Опис 221. Спр.97. Арк.1-14.
 29. Вестник Екатерининской железной дороги.-1914.-№341.-С.10.
 30. Вестник Юго-Западных железных дорог.-1903.-№33.-С.14.
 31. Там само.-1906.-№25.-С.108.
 32. Лавров Ю.П. Металурги України в авангарді революційної боротьби (1895-1904).-К.,1970.-С.35.

ПРОБЛЕМИ УКРАЇНСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ: ДЖЕРЕЛА

Валерій Шевчук

"ЕПІЦЕДІОН" НЕВІДОМОГО АВТОРА ВІД 1585 РОКУ

"Епіцедіон"¹ належить до творів, які в традиції давньої української літератури відкривають її положеномний пласт, що певною мірою свідчить: українська шляхта, здобувши польську освіченість, почала цією освіченістю користуватися, і це не обов'язково було зв'язано з конфесійністю, адже рід Вишневецьких, одному з представників якого й присвячено "Епіцедіона", ще твердо сповідував православ'я, а до звісного ренегата Єремії Вишневецького був одним із найстійкіших щодо своєї конфесії, через що згодом, у 1628 році, тобто вже в XVII столітті, Ісаї Копинському довелося писати до Єремії-відступника пристрасне взивання до сумління: "Великий жаль, милостивий княже, серця усіх нас обіймає, духовних і все православне християнство, що не наслідують старожитної релігії грецьких предків і батьків своїх, не менше плаче й лементує церква божа, матір наша, що нею ваша княжа милість зволиш погорджувати"². Не зайве згадати, що рід Вишневецьких було вписано в число патронів та фундаторів Києво-Печерського монастиря, про що вістить А. Кальнофойський у своїй "Тератургемі" (1638), але коли проглянемо хоч би документи Густинського монастиря, фундаторами якого також були Вишневецькі, побачимо, що їх писано книжною українською мовою, але підписано Вишневецьким вже польською мовою.

"Епіцедіон" присвячено Михайлові Вишневецькому (до речі, Михайло було традиційним ім'ям у цьому роді), братові знаменитого Байди-Вишневецького, організатора Запорозького козацтва, одного з героїв української історії, і вже це примушує нас поставитися

до пам'ятки з особливою увагою, бо вона, зрештою, того заслуговує. Твір надруковано в незначній кількості примірників у Кракові, в 1585 році, і він започаткував у нас жанр тренів чи ляментів, тобто віршів на смерть (правда, і до цього маємо своєрідне використання цього жанру у Григорія Чуя, русина із Самбора); особливо цей жанр став популярний у першій половині XVII століття, з чого знаємо "Тренос або лямент" М. Смотрицького і його ж "Лямент на смерть Л. Карповича", знамениті "Вірші на жалісний погреб П. Конашевича-Сагайдачного" К. Саковича, "Лямент по святобливо вмертїм І. Василевичу" Д. Андреевича та інші. "Епіцедіон" же тлумачиться автором, як "вірш жалобний про благородного й вічної пам'яті гідного князя Михайла Вишневецького, каштеляна київського, канівського, любецького старости", котрий помер 1584 року, тобто назва "лямент" чи "трен" тут ще не означається. Загалом же перед нами різновид посмертного панегірика (як і в Григорія Чуя), бо поетика плачу тут використовується тільки на початку викладової частини. М. Вишневецький помер 15 жовтня, а 1 січня наступного 1585 року автор завершив роботу над своїм "віршем жалобним", приклавши присвяту дружині вмерлого Гальщці Зеновичівні з висловленням їй подяки "за добродіяння, якими в домі вашої милості й понині втішається" поет - звістка має значення, бо свідчить: автор був придворним Вишневецьких. Писано твір у селі Нижні Білці на Кременеччині, тобто неподалік гнізда князівського Вишневеця. Ще одну варту уваги рід з'являє поет у дедикації своїй патронці: "То ж бо не Гомеровим чи Вергілієвим віршем, а з простої гадки своєї" він пише, тобто подається ніби вибачення, що про такі високі речі, як пам'ять про князя, автор пише не латинським віршем, а його опрощення (зведення від високої мови, книжної, до живої, в даному разі польської) приписує простоті свого розуму; можливо, латинською мовою

на високому рівні не володів. Але не був і поляком, як побачимо далі, бо йому властивий виразний український патріотизм. Отже, польською мовою автор пише твір не тому, що хоче, кажучи по-сучасному, вписатись у контекст польської літератури, а тому, що це була мова тих, до кого своїм віршем звертався і кому хотів донести свої думки - великому українському магнатству. Окрім того, практики писання подібних творів книжною українською мовою чи словенською не було, хоча першу спробу дедикації до князя здійснив уже Герасим Смотрицький у вірші, що стала заповітом до Біблії, виданої в Острозі в 1581 році. Але видання Біблії зумовлювало словенську мову; в "Епіцедіоні" ж ідеться про речі виключно світські.

Композиційно твір побудовано вельми просто: починається з передмови "До читача", після того йде дедикація Гальщці Зеновичівні, а за тим основна викладова частина, яка завершується знову-таки зверненням "До ласкавого читача", і, насамкінець, "Замкнення тих віршів". Що ж бажає розповісти читачеві автор? У передмовному вірші поет зазначає, що "тільки ширю правду тут чесно написали". Він не відносить свого твору до високої поезії: "Як Марон (тобто Вергілій - В.Ш.) розкошувать, те не всім дається", але до поважної. Легше лаяти вістить він, не хвалити, отож похвальні вірші можуть бути не всім до вподоби" (як на мене, тут натяк, що думки, висловлені автором, не всім можуть сподобатися). Водночас, автор певний, що поети, які славлять "подвиги великі вірних краєві синів, а не злісно лають", житимуть вовіки, бо "необхідно правду дати нинішньому віку", адже "брехня світ весь заливає", після чого йде звеличення правди. Оце наголошення на правді має особливе значення (згадати б, як широко розробить значно пізніше цей постулат Семен Климовський) - воно ніби готує читача до сприймання подальшого тексту. Друге звернення до читача, в кінці твору, є похвалою роду Вишне-

вещьких, про нього скажемо далі, - естетичних викладок там нема.

Початок викладової частини це збагачений ренесансними образами трен: хай затихне Аполлонова люття, струни Амфіона та "мила цитра", у вірші авторовому вмістився жаль. Власне, це тема про життя та смерть із алюзіями відомого фабла про рицаря та смерть - це фабла пізніше, на початку XVII століття, буде в нас завіршоване; зрештою, саме цей мотив прийме за основний у своїх "Віршах" К. Сакович³. Від цього загального мотиву автор переходить до розповіді про кончину князя Михайла Вишневецького, котрий був "щиросердний чоловік", "не паном був - вітцем, до усіх привітним", а окрім того "рицарем звитяжним". Він - сенатор Речі Посполитої, але головне - захисник від ординців України - здається, вперше в нашій поезії наша земля тут твердо зветься Україна:

Він надійним був щитом цілій Україні,
Пам'ятає силу ту бусурман донині,-

саме на цій темі автор зупиняється найдокладніше: головне діло життя князя - берегти кордони України від турків і татар. Після того іде виклад про рід Вишневецьких: вони були вихідці із Литовського князівства, з-поміж них - Корибут (князь новгород-сіверський до 1393 року), король чеський (Сигизмунд, в 20-х роках XV століття), про якого поет розповідає докладніше. Інша лінія - рід магнатів Збараських. Оповідається й про предків дружини князя Зеновичів. Служив же Михайло Речі Посполитій, не шкодуючи сили. Після того йде серія описів битв - цікаві зразки батальної поезії, починаючи із битви із татарами Шаткурєя, при цьому подаються паралелі до античної історії (ренесансна поетика). Введено поміж описи й таку цікаву фразу:

Добрих гетьманів таких Україна мала,
Гетьманів з чужих країв не потребувала,-

визначення увіч свідчить: автор бачив Україну, як окрему соціумну структуру. Більше того, свідчиться, що при магнатських дворах створювалися школи рицарства, де рицарі навчалися бойовому ремеслу, відтак складались у рицарство України - еліту-воївника, яке при військовій потребі безвідмовно поставало на бойовий чин:

У навчаннях нелегких бойовому ділу,
На Вкраїні піднялось рицарство уміле...

Докладно розказується про битву князів Романа Сангушка, Михайла Вишневецького та Євстафія Ружинського супроти татар - цей опис один із кращих в українській героїчній поезії. Оповідається й про участь князя у війні з лівонцями, але підкреслюється: головна його справа таки захист України.

Добрий старостою став там, на Україні,
Де до моря Бористен плине по рівнині:
Мужнім рицарям завжди Україна рада,
Бо щороку від татар - підступи і зрада,
Не допустить добрий син землю плондрувати,
Буде власними грудьми матір заступати,-

отже знову маємо вельми цікаве підкреслення: князь - син України, вона для нього матір - виразне засвідчення національної самосвідомості. І знову опис битви з татарами експресивний, повен фактологічних деталей. Звертає на себе увагу й таке: М. Вишневецький твердо називається гетьманом. Звісно, це не був офіційний чин, як у пізніші часи, а лише загальна назва верховного воєначальника, адже й у та-

тар -гетьман (С. 180), і в Картагені Ганібал - гетьман, але нам здається, що саме в тому часі почало встановлюватися поняття "гетьман" як не тільки воєначальника, а й голови краю (про це свідчать і проєкти Йосипа Верещинського, які було складено невдовзі по написанні цих віршів⁴). Автор не заперечує, навіть підкреслює, що Річ Посполита - це та держава, яку захищав М.Вишневецький і за яку воював, але окрім того визначає й інше поняття: "отча сторона", "рідний край" і вже це - Україна. Отже захищаючи кордони Речі Посполитої, князь захищав Україну (як рідний край і отчу сторону, в яку входило й Поділля, не тільки Київське воєводство (С. 181). Зрештою саме це вітчизна князя. Є в поемі й поняття "князівська Русь".

Ось як благородний син за вітчизну дбає,
Татарву од рідних піль мужньо одбиває,
Для вітчизни жертвує статками, здоров'ям,
Хай лиш слава на весь світ лине з Подніпров'я,-

виразний означник, що вітчизна М.Вишневецького не Річ Посполита, а таки Подніпров'я, але королєві, що символізував Річ Посполиту, князь виказував пошану, висилаючи йому в'язнів, однак за це "тільки винагороди жодної не має". Є тут указівка, що не тільки князеві Україна вітчизна, але й автору:

Часто грізних бусурман він долав щасливо,
Був для нашої землі (підкреслення моє - В.Ш.)
батьком милостивим,-

а в іншому місці каже: "Наша Наддніпрянина"
(С. 187).

Одне із особливих місць поеми - ставлення до Москви та московитян. Хочу його процитувати повністю:

Як і ми, й Москва від них (татар - В.Ш.)
Часто потерпає,-
Так-бо сталося, що їх за сусідів маєм.
Не виборюють у нас волю, незалежність,
Мають око задрісне на чужу маєтність,
Тої волі, що у нас, злодії, не знають,
Тільки задля користі шабло підіймають,-

тут маємо не тільки гостру характеристику сусіднього народу (до речі, такий він залишився й до тепер), але своєрідне заперечення, що вони нам близький народ. і ствердження, що допомоги від них чекати годі; постулат же волі й незалежності, поставлений автором, для своєї землі не лише свідчить, що поет був свідомо настроєним українцем, а й те, що подібні думки почали в тодішньому українському суспільстві з'являтися, а це було ще до першого національно-визвольного повстання Г.Лободи та С. Наливайка. Гадаю, що маємо тут ремінісценцію спроб порозумітися з Москвою Михайлового брата Дмитра Байди-Вишневецького; під цим кутом зору його контракти з Московією набувають особливого забарвлення. Зрештою, хоч і ставиться автор до московитян негативно, хотів би: "А коли б між християн та була ще згода, не терпіли б, як тепер, їхні землі шкоди", тобто Москва волі та незалежності нам би не дала, але допомогла б локалізувати постійну загрозу з боку татар, бо вся тодішня українська сила йшла на оборону супроти бусурман, через що становище України в час написання твору бачилося, як вельми складне й важливе:

Подивіться, як в сльозах орачі блукають,
Вигнано їх із садіб, шеляга не мають,
Бачимо ж, як бранців тьму тягнуть на арканах,
А той сам подався геть, на місця незнані.
Рідко хто було з нужди вибереться швидко,
Як жорстокий бусурман обдере до нитки.

На Поділлі лихо те й на Волині знають,
Наддніпрянці од татар часто потерпають,-

маємо тут також й окреслення України - це Волинь, Поділля і Наддніпрянщина. І саме в цьому контексті згадуються козаки:

Дякувати долі: є на Дніпрі потужні
України оборонці, сміливі і мужні,
Котрі гострих шипаків зовсім не бояться,
Котрі силі хижій, злій здатні опираться.

Зрештою і сама Польща (Краків, Познань в автора) значно потерпала б, "коли б хижих над Дніпром наші не спиняли".

Загалом основний виклад твору - це описи, що йдуть один за одним битв М. Вишневецького з татарами. До цього додається таке резюме:

Заслужив на те наш князь, правду слід сказати,
Щоб в історію діла славні записати.
Завжди правив з гідністю і хоробро бився,
Україні над Дніпром славно прислужився,
Захищав її як син, чулість мав і чесність,
Як годилося, чинив за свого гетьманства,
Україну не давав шарпати поганцям,-

отже знову Україна подається, як окрема соціумна категорія, над якою гетьманить князь. Через це він осаджує городища, засновує як фортецю Корсунь, відтак князь подається як володар України. Він був навіть хоробріший від славетних Маріїв і знаних Сціпіонів, уподібнюється левові, якого слава рівняється до Ганібалової та Вітовтової, і "годиться у віках голосно лунати!" І хоч слава його не перевершила слави героїв античних, його заслуги безсумнівні.

Зрештою, всі оці бойові змагання підірвали здо-

ров'я князя, і він помер. По тому описується його зовнішність, а на завершення у зверненні "До ласкавого читача" повідається про заслуги роду Вишневецьких для вітчизни (під якою, як ми показали вище, поет розумів Україну), серед них виділяється згадка про Дмитра-Байду, який: "великий князь, рицар всемогутній, муж достойний, доблесний, правдивий і мужній" - йому й присвячуються окремий опис його змагань із турками й татарами.

У "Замкненні віршів" йдеться про сина Михайлового, "князя молодого який приймає на себе батькову справу, відтак поет закликає:

Щоб син наслідував батьківську справу,
Україні послужив, як державець правий,-

тобто як її, України, керманіч.

"Епіцедіон" - одна з найяскравіших пам'яток української поезії XVI століття, котра сильна не лише яскравими описами боїв та битв, тобто є класичним зразком високої батальної поезії, але й засвідчує появу в українській поезії державотворчих тенденцій і говорить про національну свідомість як, передусім, автора, так і тієї частини української аристократії, яка, захищаючи рідну землю від татар, починала вже думати про "волю й незалежність" отчого краю, бо відчувала його як вітчизну. Ясна річ, видаючи поему друком у столиці Польщі Кракові, автор не міг висловлюватися до кінця відверто, але звертає увагу те, що він міг і не боявся висловлюватися, як це вчинив, отже це були думки, значною мірою, в суспільстві самозрозумілі. Саме в цьому особливості цієї пам'ятки, іншої такої в тому часі не знаємо. Зрештою, й С. Кленович у "Роксоланії" дивився на Україну як на етнічну цільність, і на як соціумно самодостатню категорію, що теж було не випадковим, хоч політичних питань співець Роксоланії майже не ставив і не чіпав,

принаймні в такій мірі, як це бачимо в "Епіцедіоні".

Пам'ятка увіч ренесансна. Хоч і згадується християнство у протизвазі до мусульманства, вона цілком секуляризована, тобто вільна від релігійних описів та проблем. Її головний герой - воїн і не просто, а гетьман України, отже він по-своєму титанізується (титанізм - одна із рис поезики ренесансу), про що свідчать численні уподібнення з античними героями, історичні ремінісценції та порівняння. Герою відтак надається ідеальних рис, що видно і з портретного опису:

Зросту був помірною, вигляд мав поважний,
Проти нищих ворогів мужній та відважний,
Повновидним був з лица, вигляд мав ласкавий,
З цього кожен міг пізнати, що то князь наш славний.

Є в поемі описи природи, метафорика помірною, строга, вивірена, вислів і справді нескладний, без емоційних надмірностей, описи битв класично строги, хоч і деталізовані. Є в тексті недосказаності, які були цілком зрозумілі людям того часу, принаймні тим, для кого твір писався й подавався, але підтекстового читання чи й алегоричного не помічається. Похвали князям не бомбастичні, а спокійно-виважені, композиція проста, чітка, подана як низка тем, які й розробляються.

ПРИМІТКИ

¹ Текст в оригіналі подано в книзі: А. Стороженко. Стефан Баторий и Днепровские казаки. К., 1904; в неповному перекладі у виданні: Українська поезія XVI століття. К., 1987. С. 169-194.

² Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Год II. № 8. 1848. Листа введено в Літопис Густинського монастиря.

414

³ Загалом вірші на смерть із супровідними роздумами - це одна з найулюбленіших тем у поезії барокко, їх дійшло до нас так багато, що з них можна було б скласти окремий збірник.

⁴ Сас П., Оріховський С., Верещинський Й. Політико-правові концепції державного устрою. В кн.: Україна - Польща. К., 1993. С. 65-67.

Андрій Гурбик

ТИПОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОЇ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ СІМ'Ї В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ XIV-XVI СТ.

Для глибокого розуміння процесу еволюції територіальної громади в Україні неабияке значення має висвітлення такого аспекту вказаної проблематики як типологія селянського сімейного ладу, визначення взаємозалежності форм сім'ї і характеру сільської громади, оскільки перша була основною, базовою продуктивною одиницею в середні віки, а друга - соціальним організмом, який багато в чому зумовлював виробничі відносини в сім'ї. В концептуальному плані важливим є виявлення базової форми сім'ї, яка кількісно (у певні періоди і в певних регіонах), можливо, й не переважала, але на основі якої відбувалося творення інших типів сімей¹. Дослідження передумов виникнення і причин тривалого побутування різних типів сім'ї та їх взаємотрансформації в рамках сільської громади поряд з аналізом комплексу інших аспектів зазначених проблем дає можливість всебічно з'ясувати устрій українського середньовічного села.

В конкретноїсторичному плані історія селянської сім'ї в Україні XIV-XVI ст. в контексті еволюції сіль-

415

ської громади практично не досліджувалася. На дворища українських земель вказаного періоду як на податкові одиниці й господарські комплекси, які "експлуатувались крест'янською семьею или родом", вказували у своїх дослідженнях І.П.Новицький, М.К.Любавський². На значному фактичному матеріалі висвітлювала етапи розвитку дворищ О.Я.Сфименко. Дослідниця показала характер взаємовідносин членів дворища, аналізувала дворищне землеволодіння, хоча розглянуті нею матеріали, більшою мірою стосувалися білоруських земель³. Про розміри дворищ та родинні зв'язки у них писав М.Ф.Владимирський-Буданов⁴. Не здійснюючи типологізації сім'ї, подимно-дворищний склад українських сіл XV-XVI ст. описував Ф.І.Леонтович⁵. Деяких сторін цієї проблематики на матеріалах XVI ст. торкався М.В.Довнар-Запольський⁶.

Проблема типологізації селянського сімейного ладу майже не порушувалась і в сучасній історіографії, за винятком декількох праць, в яких дослідники тією чи іншою мірою висвітлювали певні її аспекти⁷. Огляд спеціальної літератури та неповне використання наявних дослідницьких можливостей роблять правомірною постановку даної проблематики.

У досліджуваний період основу сімейного ладу селянських дворогосподарств, які входили до складу різноманітних форм територіальної громади, становили малі і нерозділені (великі) сім'ї. Своєрідними осередками нерозділеної сім'ї в Україні були дворища. В українських дворищах XIV - першої половини XV ст. проживало по кілька малих сімей, які були зв'язані родинними відносинами і, як правило, "сидели на одном хлебе", тобто спільно володіли землями та угіддями дворища, основними знаряддями праці та спільно розпоряджались основними продуктами харчування й результатами ремісничого виробництва. Типовим щодо цього є документ про продаж дворища в XIV ст. Коли в 1370 р. "пан Вятслав" купляв це дворище "оу Василя, ему же

речуть Скибич, и в его брата на имя оу Генка и в ех сновца оу Оленка", він "купил... во всех трии" і "дал им всем трем то серебро посполною рукою, тогда они пришедши вшитци и своим племенем оуздали пану Вятславу со всеми объезды того дворища"⁸. Таким чином, у XIV ст. в дворищах господарювала нерозділена сім'я, і долю таких дворогосподарств, їхніх земель та угідь вирішували всі голови малих сімей, які входили до їх складу.

Дворища вказаного періоду часто зберігали родову назву, яка, як правило, походила від імені їх засновника, спільного предка дворищан.

Вказані риси дворища в Україні зберігалися і в другій половині XV-XVI ст. У даний період дворища існували в Галичині, на Волині, Поділлі і частково Київщині⁹. Особливо великі за кількістю сімей дворища були на поліському українсько-білоруському порубіжжі. Чотири споріднені родини, що склалися з дев'яти малих сімей, являло "дворище Ялтухович, которое держа Пашина Ялтухович, Опанасец Микичич, Василец Микичич, Богданец Романович, Иванец, Радзивон, Миско Романовичи, Ангисец, Ходорец Дорошевичи" (1555 р.)¹⁰

Число малих сімей в одному дворищі могло бути і більшим. Сім родин, які жили дванадцятьма димами, являло собою "дворище Метечич, кторе держа Дрон Иванович, Остап, Димитр, Иван Дорошовичи, Денис, Иван, Илько Мукучичи, Степан Йовович, Харитон Рачкович, Хведко Никонович, Левон Рачкович, Иван Медведевич" (1555 р.)¹¹. Проте з кінця XV і в XVI ст. дедалі частіше з'являються повідомлення, що малі сім'ї, з яких склалися дворища, намагалися відділитися від інших, хоча й залишалися формально в рамках одного дворища. Тому в документах вказаного періоду про малі сім'ї - складові частини дворищ повідомлялося, що вони "особного хлеба вживають".

Як зазначалося вище, причиною існування великих нерозділених сімей у досліджуваний період була перш

за все залежність матеріального становища окремого дворогосподарства від впливу різних несприятливих факторів, яких зазнавало сільськогосподарське виробництво. Тому чим більшим за розмірами був двір, тим більше дорослих чоловіків входило до його складу, тим менш відчутним для нього були несприятливі фактори. Тобто забезпечити належний матеріальний достаток могло лише великосімейне господарство, що, зрештою, пояснюється низьким рівнем розвитку продуктивних сил у сільському господарстві.

Незважаючи на загальну тенденцію до відособлення малих сімей у рамках дворич, які до XVI ст. були складовими частинами волосної форми територіальної громади, остаточного відокремлення малосімейних дворів у рамках волості не спостерігалось. Але разом з тим у процесі переходу до польових систем землеробства, дальшого розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, зростання кількості дворич, руйнування території волосної громади відбувалася трансформація останньої в громади окремих, як правило, великих сіл. Вони формувалися внаслідок розростання старих великих дворич (коли з них виходили малі сім'ї і осідали поряд), так і об'єднання окремих дворич в село (при цьому з дворич також виділялися малі сім'ї, які концентрувалися поблизу старого батьківського гнізда; село в таких випадках складалось із частин-кутків, яких було стільки, скільки дворич утворило село). Таким чином, у ході еволюції територіальної громади із переходом дворич та їх груп у вищу суспільну форму співжиття людей - село, стійкою ставала тенденція до зменшення складу дворич і виділення з них малих сімей.

Громада села з її складною мережею економічних взаємозв'язків та системою допомогаючих відносин між малосімейними селянськими дворами ставала гарантом економічної безпеки останніх, чого раніше малі сім'ї досягали за рахунок входження до складу великосімейного господарства (дворича). Хоч рсцедиви

розширення малосімейних дворогосподарств виявлялись і в даний період через залучення до ведення господарства нерівноправних членів двора (підсусідків, коморників та ін.) та шляхом кооперації малосімейних дворів у рамках сяринних спілок.

Можливість відносно безпечного функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї в рамках громади села на практиці зумовила поділ багатосімейних дворич. Особливо інтенсивно цей процес проходив у XVI ст. В даний період у дворичах спостерігається простіший родинний склад. Найчастіше в дворичі господарювала мала селянська сім'я або ж нерозділена (батьківська чи братська). Зокрема, в 1501 р. згадувалося двориче "Липье" в Турійській волості на Волині, а "на том двориче сидить один человек"¹². На українсько-білоруському пограниччі такими були "двориче Превалчич, которе держ Марцин Превалка", "двориче Трохимович, на тим сидит Трохим Яцкович" (1555 р.)¹³, "двориче Хомичичи, на котором сядят Наум, Макар, Атон Хомичичи" (1555 р.)¹⁴, "двориче Сабонович..., на котором мешкали Ходор а Созон Сабоновичи"¹⁵.

Про розпад значної кількості великосімейних дворич наприкінці XV - в XVI ст. свідчило існування великої кількості різноманітних дворичних частин, на яких господарювали малі сім'ї (півдворича, жеребки). Чимала кількість жеребків документально була зафіксована на Волині, рідше на Київщині¹⁶. Згодом вказані частини дворич могли ділитися між новими малими сім'ями і з часом у документах вже зустрічаються "треть дворича" і "четверть дворича"¹⁷. Найбільш поширеним терміном, яким у документальних матеріалах позначалося дворогосподарство малої селянської сім'ї, був "дим". Аналізуючи подимний склад сільських громад, можна дійти висновку, що малосімейні подимні колективи переважали в селах Київщини й Житомирщини, Остерського, Мозирського, Черкаського і Канів-

ського замків, Східного Поділля і частково Волині (тут вони співіснували з півдворищами й жеребками)¹⁸.

Структура малосімейних селянських господарств була такою. Як правило, в документах згадувався тільки голова сім'ї, на якому трималась основна частина господарства. Але з часом, коли підросли і одружувалися сини, вони могли певний час разом з батьком вести спільне господарство. Так, згодом на основі малої сім'ї з'являлися нерозділені батьківські сім'ї. Це до певної міри ускладнювало внутрішню структуру двору. В другій половині XVI ст. в селах Київського повіту кількість дорослих (часто одружених) синів, які господарювали разом з батьком у межах одного дворогосподарства, коливалася від 1 до 4¹⁹. Хоча траплялись і винятки. В селі Горловщина, того ж повіту в димах Малка і Мелешка Сачиничів також господарювали по п'ятеро їхніх синів - голів малих сімей²⁰. Причому названі Малко і Мелешко 'були рідними братами, раніше спільно проживали в господарстві батька, але з часом кожен з них став головою окремого, самостійного диму. Подібна перспектива чекала і на їхніх синів, які згодом відселилися на нове місце і заснували своє господарство.

Для розуміння передумов постійного відтворення та стійкого існування дворогосподарств малої селянської сім'ї велике значення має аналіз такого аспекту проблеми, як принцип розподілу необхідного продукту в рамках сільської громади взагалі і в селянському дворогосподарстві зокрема.

Необхідність збереження великосімейних колективів зникала і в міру розвитку продуктивних сил у сільському господарстві, який виявився перш за все в зміні систем рільництва. В XVI ст. трипілля стає панівною системою землеробства, а перелог - рідкісним явищем. Це призводило до появи значної кількості постійних полів, отже, не було необхідності постійної розробки та розчистки нових ділянок, що могло зробити лише вели-

косімейне дворогосподарство. За таких умов з'являлася можливість стійкого функціонування дворогосподарств малої селянської сім'ї.

Разом з цим необхідною умовою ведення польових систем землеробства було їх угноєння, яке, в свою чергу, стало ефективним лише за близькості дворогосподарства і оранки. Проте із зростанням кількості членів сільських громад близьких полів ставало дедалі менше, і тому, щоб уникнути дальноземелля, частина господарів відселялась із старого двору на нові "розробки". Такими переселенцями найчастіше ставали малі сім'ї, голови яких прагнули створити самостійне господарство. В батьківському ж дворі залишалися молодші сини.

Враховуючи труднощі із заснуванням нового дворогосподарства, дорослі одружені сини досить часто надовго затримувалися в батьківському дворі. Тому можна говорити про певну трансформацію малої сім'ї в тимчасово нерозділену, яка з часом все ж ділилася на окремі господарства малих сімей. Щоправда, період побутування нерозділеної сім'ї міг затягуватися. Відокремлювались, як правило, економічно найміцніші брати, а інші продовжували господарювати в батьківському димі навіть після смерті його власника. Подібні процеси мали місце в с.Закорничі Київського повіту (1595 р.), де один дим тримали брати "Олешко, Паршук, Еско, Оникей, Мартин Рогалевичи"²¹.

Це дає підставу твердити про існування в Україні нерозділених братських сімей, більша частина яких мала тимчасовий характер. Деякі братські нерозділені сім'ї продовжували зберігатися навіть у разі одруження дітей братів. Такі дими згадувались в XVI ст. в с.Веледник (Київщина), де вели господарство "старец із братом своїм Сенком", а "Сенко маєть сынов три". В сусідньому селі Сорокопеня в одному з 14 димів господарювали "Улас а Кузма Хоничи... сынов мають чотири". В останньому випадку після смерті батька в його дворі залишилося двоє синів, і тут же згодом почали господа-

рювали їхні дорослі діти.

За певних обставин (відсутність власних синів) у батьківському дворі могли вести господарство його пасинки або зяті. Так, в одному з сіл Київського повіту (друга половина XVI ст.) був дим Паршука Сметанича, в якому, крім нього, господарювали "Гришко Матусевич из зятем своим Ненадом"²². Але найчастіше в батьківському дворі залишався один з його синів. Поки жив і вів господарство батько, існувала т.з. батьківська нерозділена сім'я, а після його смерті виникало дворогосподарство однієї малої сім'ї. Щоправда, на практиці мала сім'я могла нетривалий час самотійно господарювати. Підросли сини, і цикл повторювався знову.

Документи фіксують і такі випадки, коли в одному дворогосподарстві поряд з дідом і батьком починали вести господарство дорослі онуки. В такому випадку виникала нерозділена дідівська сім'я, яка складалася із сімей представників трьох поколінь. Так на Київщині в селі Прибитки (1595 р.) в одному з димів господарювали "Тишко Яцкович", який "сына має Саска, а сын его сынов має два - Васко, Кондрат". В сусідньому селі Заборниці було господарство, в якому жив Анцинор Козлович, який "унуков має два - Яцко а Нестер"²³. В останньому випадку існувала, як бачимо, нерозділена дідівська сім'я, в якій з невідомих причин залишилися сім'ї представників першого і третього поколінь за відсутності батьківської сім'ї. Вказані випадки були досить рідкісним явищем. Переважаючими все ж були дворогосподарства малої сім'ї, нерозділені батьківські сім'ї двопоколінного складу (як етап еволюції малосімейних колективів), рідше - братські нерозділені сім'ї.

Розглядаючи діалектику співіснування малих і нерозділених сімей в Україні досліджуваного періоду, слід констатувати, що був очевидним процес створення нерозділених сімей на основі малої сім'ї з подальшим їх поділом на малосімейні господарства. Саме таким був генетичний зв'язок між малою сім'єю і великосімейни-

ми колективами, що побутували в даний період у формі нерозділених сімей.

Необхідно виділити такий ключовий аспект проблеми, як відмінність нерозділених селянських сімей епохи середньовіччя і великих патріархальних сімей періоду більш ранніх суспільних відносин. Вона полягала в тому, що великі патріархальні сім'ї побутували постійно як певний інститут родоплемінного суспільства, а нерозділені сім'ї епохи середньовіччя "систематично регенерувалися на основі малої, і, не будучи незмінно існуючими, розпадались через деякий час"²⁴. Тому є підстави твердити, що нерозділені сім'ї - це форма, притаманна епосі середньовіччя, так би мовити, новоутворення, якого не існувало в умовах більш ранніх суспільних відносин, хоча певна зовнішня схожість з великою патріархальною сім'єю залишилася. Даний підхід до проблеми робить безпідставними твердження деяких дослідників²⁵ про нерозділені сім'ї як пережиткові, архаїчні форми.

В хронологічному аспекті на підставі студій сучасних дослідників можна твердити про "розвиток від великої патріархальної сім'ї при все зростаючій автономії малих сімей у VI - VII ст. до економічно самотійних малих сімей в XI-XIII ст."²⁶. Документальні матеріали XIV - XVI ст. з історії форм сім'ї в Україні дають всі підстави говорити про малі і нерозділені (регенеровані на основі малих) сім'ї як про основні форми сімейного ладу того часу. Відмежовані багатьма віками патріархальні і нерозділені сім'ї є представниками історичних форм різних епох, які мали певну зовнішню схожість. Однак патріархальна сім'я була етапом переходу від роду, що розпадався до малої сім'ї, а нерозділена існувала за умов панування малої сім'ї і відтворювалася на її основі. Причому на українському ґрунті досліджуваного періоду дедалі чіткішою ставала тенденція до зменшення періоду тривалості існування нерозділеної сім'ї в циклі: мала сім'я - нерозділена сім'я - малі сім'ї.

Даний процес був зумовлений тим, що виділені з нерозділеної малі сім'ї вже могли забезпечити свою економічну стабільність не шляхом тривалішого перебування в нерозділеній сім'ї, а через входження в систему парних і кругових допомоогообмінних відносин у рамках громади окремого села, шляхом створення сяринних спілок та через прийняття до складу малосімейного дворогосподарства нерівноправних членів, число яких синхронно зростало внаслідок паралельного процесу майнового розшарування в громаді.

Можливість статистичного узагальнення на підставі документальних матеріалів XIV-XVI ст. обмежена через незадовільний стан джерельної бази, але все ж деякі підрахунки для певних груп поселень можна зробити. За описом 1552 р. в замкових селах поблизу Луцька прослідковувалася мала населеність селянських дворів. У середньому на одне дворогосподарство припадало від 1,1 до 3 малих сімей. Зокрема, в селі Гнідівському було 13 дворів в яких проживала 21 мала сім'я, тобто в середньому 1,6 малої сім'ї на двір. В інших селах ситуація була подібною. Так, у селі Свеш, відповідно, 2/4 (в чисельнику вказується кількість дворів, в знаменнику - кількість малих сімей, які проживали в них), тобто 2 малі сім'ї; в Колчині - 14/26, тобто 1,8 малої сім'ї; в Підгайцях - 6/11, тобто 1,8 малої сім'ї; в Радомишлі - 14/20, тобто 1,4 малої сім'ї; в Гоминцові - 2/6, тобто 3 малі сім'ї; в Солтисах - 28/32, тобто 1,1 малої сім'ї. Причому з 79 селянських дворів даної групи сіл 34 (або 43%) становили дворогосподарства, в яких мешкала одна мала сім'я, 31 (39%), де господарювало дві малі сім'ї, і 14 (18%) становили двори, в яких було від 3 до 5 малих сімей²⁷. Як правило, двосімейні господарства включали сім'ю батька і одного з його синів, що було природним результатом еволюції малої сім'ї і перетворення її в нерозділену, яка після смерті батька знову ставала малою. Наявність же дворів з 3-5 малими сім'ями була для Волині середини XVI ст. рід-

кісним явищем.

Подібна ситуація спостерігалась і в приватних селах Волині. У 1570 р. в селах князя А.П.Масальського в Луцькому повіті кількість малих сімей на один двір коливалася від 1 до 1,5. В даному випадку населеність селянських дворів була значно менша, ніж у селах Луцького замку в середині XVI ст. (де було від 1,1 до 3), що дозволяє говорити про тенденцію до зменшення населеності селянських дворів протягом другої половини XVI ст. Зокрема, в Ботині в 10 дворах проживало 10 сімей (1 мала сім'я на дворогосподарство); в Суску - 33/52, тобто 1,5 малої сім'ї, в Бодачові - 9/12, тобто 1,3 малої сім'ї; в Носачеві - 6/9, тобто 1,5 малої сім'ї; в Петрашевичах - 2/3, тобто 1,5 малої сім'ї; в Олешковичах - 5/6, тобто 1,2 малої сім'ї; в Смердині - 8/12, тобто 1,5 малої сім'ї. Причому в даний період значно зросла питома вага односімейних господарств. Останні із 73 дворів даної групи сіл становили 44, тобто 60% (в 1552 р. - 43%). Двосімейні були в 27 дворах, тобто 37% (в 1552 р. - 39%), що свідчило про незначне їх скорочення, а загалом про певну стабільність їх існування. Дворів, у яких господарювало 3 сім'ї, було лише 2, що становило приблизно 3% (в 1552 р. - 18%)²⁸. Отже, збільшення односімейних дворогосподарств у даний період відбувалося за рахунок дворів з 3 і більше сім'ями.

Подібна тенденція простежувалась і на матеріалах Володимирського повіту другої половини XVI ст. У 1582 р. серед шести приватних сіл тут лише в Млинові на 7 селянських дворів припадало 12 сімей, тобто 1,7 малої сім'ї на двір. В решті ж сіл (Конюхи, Біле Поле, Кути, Деречин, Завидів) з незначним відхиленням на одне дворогосподарство припадала одна мала сім'я. Причому існування дворів з трьома і більше сім'ями взагалі не спостерігалось. Двосімейних господарств було 11 із 107, тобто 10%, а решту становили односімейні двори²⁹.

Таким чином, на Волині наприкінці XVI ст. чітко

прослідковувалась абсолютна перевага односімейних селянських дворів, що свідчило про остаточну перемогу тенденції до поділу багатосімейних селянських дворогосподарств.

Що ж до інших регіонів України, то там ці процеси мали свої особливості. На Київщині наприкінці XVI ст. були села, до складу яких входили переважно дво- і трисімейні господарства. Проведені підрахунки показують, що в 11 селах Київського повіту (1595 р.) середня чисельність малих сімей на одне дворогосподарство коливалася від 2,1 до 3,8. Кількість односімейних дворів у даній групі сіл становила 20 (10%) від загального числа дворогосподарств (яких було 193). Основну масу становили двори нерозділеної батьківської сім'ї, в яких поряд з батьком господарювало 1 - 3 сини. Таких дворогосподарств було 143 (74% від загального числа дворів). У цій же групі сіл були нерозділені сім'ї, в яких вели господарство рідні брати. Ця категорія сімей була незначною - приблизно 4%. Небагато було і дворів нерозділеної батьківської сім'ї, в якій поряд з батьком господарювали четверо і більше синів. Дворів з 4 - 6 синами серед вказаної групи сіл було 20, тобто 10%, а двори, де господарювало семеро синів, згадувалися лише в Замисловичах і становили трохи більше 1%. Де що більша кількість малих сімей припадала на один селянський двір на Київщині (порівняно з Волинною), що пояснюється перш за все нерівномірністю поширення в даному регіоні польових систем рільництва, дією фіскальної системи та її демографічними факторами. Але важливо зазначити, що нерозділені (як братські, так і батьківські) сім'ї виникали на основі малих і згодом знову регенерувалися в них. Тобто мала сім'я залишалася основою сімейного ладу.

Проведений аналіз кількості сімей в одному дворогосподарстві дає можливість визначити лише форму сім'ї і кількість чоловіків - її голів. Встановити ж повний склад сім'ї в Україні XIV - XVI ст. непросто через

бідну джерельну базу. Дослідники висували різні гіпотези про середній склад української сім'ї. Зокрема, М.Ф.Владимирський-Буданов вважав, що в середньому кількість чоловік у сім'ї XVI ст. дорівнювала 5³⁰. А.Яблоновський називав число 6³¹. Точку зору останнього підтримував А.І.Баранович³², який гіпотетично намагався її обґрунтувати. Конкретно-історичні дослідження дають можливість більш точно підрахувати чисельність селянського двору на Україні XVI ст. Якщо враховувати крайні цифри, то загальна кількість жителів односімейного селянського дворогосподарства в даний період коливалася від 3 до 7 чол. Зокрема, у селі Полонному Луцького повіту в 1561 р. в п'яти господарствах проживало по 3 чол., одному - 4, п'яти - 5, інших п'яти - 6, двох - 7. В середньому на одне селянське дворогосподарство припадало 5,5 чол. Така ж пропорція була і в навколишніх селах. Так, в Єздові в середньому налічувалося 5 чол. на одне дворогосподарство, а в Черукові - 5,75³³.

Депо меншими були сім'ї в селах Лоловичі, Любчі, Невільному та Ставках того ж повіту. У 1568 р. в Ставках середня населеність селянських дворів становила 4,7 чол., Любчі - 4,4, а в Невільному лише 4.

Приблизно таким же був сімейний устрій селянських дворів на Брацлавщині. Зокрема, на основі наявних джерельних даних вдалося встановити, що середня населеність деяких дворів села Скуринці Брацлавського повіту в 1582 р. становила 4,7 чол.³⁴

Важливий матеріал для відтворення структури сімейного ладу селянських господарств містить опис села Колодежного Луцького повіту (1587 р.). Серед 25 селянських господарств вказаного села в двох були нерозділені батьківські сім'ї, в яких разом з батьками мешкали одружені сини з дітьми. Інші господарства населяли малі сім'ї (чоловік з дружиною та їхні неодружені діти). Кількість жителів у даних дворах коливалася від 2 до 12 чол. Зокрема, в одному дворі було 2 чол., в

одному - 3, чотирьох - по 4, п'яти - по 5, двох - по 6, шести - по 7, трьох - по 8 і одному - не менше 12 чол.³⁵ Провівши відповідні підрахунки, вдалося встановити, що середня населеність дворогосподарств вказаного села становила 5,5 чол.

Відсутність відповідних документальних матеріалів для інших регіонів України унеможливило здійснення широких статистичних узагальнень. Але навіть наявні дані свідчать про те, що середня населеність селянських дворів на Україні XVI ст. коливалася в межах 4,7 - 5,5 чол. на одне дворогосподарство, частіше наближаючись до верхньої межі. Середня чисельність односімейного селянського двору, за відповідними матеріалами Росії XVI-XVII ст., становила близько 6 чол.³⁶

Загалом на шляху еволюції сільська громада і сім'я в Україні зазнали певних змін. У ході трансформації волосної форми територіальної громади в громади окремих багатодвірних сіл (дольового і подвірного типів) переважаючою ставала тенденція, яка вела до розпаду великосімейних селянських господарств. Хоча в XIV-XV ст. ще зберігалася необхідність існування великосімейних селянських колективів, що перш за все пояснювалося низьким рівнем розвитку продуктивних сил у сільському господарстві і відповідними системами рільництва, які для постійної розробки нових полів потребували дворогосподарства нерозділеної (батьківської, рідше братської) сім'ї. Проте з другої половини XV ст. після остаточного переходу в більшості регіонів України до трипільля та з появою значної кількості постійних полів потреба в збереженні великосімейних колективів ставала мінімальною, і їх існування в наступний період, зокрема на Київщині пояснювалося значною мірою традиціями селянського сімейного укладу, ніж нагальною життєвою необхідністю.

В XVI ст. на більшості українських земель досліджуваного регіону в складі сільських громад переважали дворогосподарства малої селянської сім'ї (бать-

ки та їхні неодружені діти), що свідчило про остаточну перемогу тенденції розпаду великосімейних колективів. Серед основних передумов вказаної тенденції було введення польових систем рільництва, формування на основі дворниць громад окремих великих сіл, у складі яких мала сім'я, залучаючись до системи парних та кругових допомогоюобмінних відносин, отримувала гарантії економічної стабільності та безпеки, що раніше досягалося шляхом входження в багатосімейне дворогосподарство.

ПРИМІТКИ

¹ Александров В.А. Типология русской крестьянской семьи в эпоху феодализма // История СССР. 1981. № 3. С.78.

² Новицкий И. Общественно-бытовое устройство Литовско-Русского великого княжества в период до издания Статута // Архив ЮЗР. Т.1. Ч.VI. С.14-15; Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892. С. 453-455.

³ Ефименко А.Я. Дворичное землевладение в Южной Руси // Южная Русь.-СПб., 1905. С.370-412.

⁴ Владимирский-Буданов М.Ф. Формы крестьянского землевладения в Литовско-Русском государстве XVI в. // Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая. - К., 1892. С.78.

⁵ Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. 1896. № 2. С.341 - 382.

⁶ Довнар-Запольский М.В. Очерки по организации западно-русского крестьянства в XVI в. К., 1905. С.42-107.

⁷ Гуслистый К.І. Нариси з історії України.-К., 1939.-С.63-69; Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. К., 1963. С.7-25; Мишко Д.І. Соціально-економічні умови формування української народності. К., 1963. С.72-113; Инкин В.Ф. Крестьян-

ский общинный строй в Галицком Прикарпатье (Опыт сравнительного изучения поземельных союзов).-Автореферат диссертации... доктора истор.наук.- Львов, 1978. - С. 9 - 32; Купчинський О.А. Найдавніші слов'янські топоніми України як джерело історико-географічних досліджень. К., 1981. С.21-36.

⁸ Южнорусские грамоты. К., 1917. Т.1.-С. 18.

⁹ Російський державний архів давніх актів (далі - РДА-ДА), ф.389, оп.1, спр.24, арк.254; Акты Литовской метрики, собранные Ф.И.Леонтовичем (Далі - АЛМ). - Варшава, 1896-98. Т.1. С.9, 12,110; Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum t. zw. Bernardyckiego we Lwowie (Wyd. K.Liske, A.Prochaska, W.Hejnosz (далі - AGZ). - Lwyow, 1870. Т.ІІ. С. 21-22; Т.ХІХ. С.493; Южно-русские грамоты. Т.І. С.61,89, 108-109.

¹⁰ Писцовая книга Пинского и Клецкого княжеств, составленная пинским старостой С.Хваличевским в 1552-1555 гг. Вильно, 1884 (далі - ПКПКК). - С.237.

¹¹ Там само.-С.236.

¹² Леонтович Ф.И. Крестьянский двор в Литовско-Русском государстве // ЖМНП. 1896. № 1-2. С.368.

¹³ ПКПКК. С.198,202.

¹⁴ Там само.-С.197.

¹⁵ Писцовая книга бывшего Пинского староства, составленная в 1561-1566 гг. пинским и кобринским старостой Л.Войною (далы - ПКПС). Вильно, 1874. Ч.ІІ. С.234.

¹⁶ Російський державний історичний архів (далі - РДА), ф.823, оп.1, спр.54, арк.1; Памятники, издаваемые временной комиссией для разбора древних актов (далі - ПКК). К., 1852. Т.ІІІ. С.34-35.

¹⁷ ПКК. Т.ІІІ. С.34-35; Александров В.А. Указ.соч.-С.93

¹⁸ Архив ЮЗР. Т.ІІ. Ч.УІІ. С.1-9; Т.І. Ч.УІ. С.597,629-647,97-102, 607-611,177-184.

¹⁹ Там само. Т.І. Ч.УІ. С.249-252.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С.249-250.

²² Там само. С.249-252.

²³ Там само. С.250-252

²⁴ Александров В.А.Указ.соч. С.93.

²⁵ Мишко Д.І. Назв.праця. С.89; Купчинський О.А. Назв. праця. С.27.

²⁶ Свердлов М.Б. Семья и община в Древней Руси // История СССР. 1981. №3. С.105.

²⁷ Архив ЮЗР. Т.І. Ч.УІ. С.177-184.

²⁸ Там же. Т.ІІ. Ч.УІІ. С.380-383.

²⁹ Там же. Т.І. Ч.УІ. С.113-116.

³⁰ Владимирский-Буданов М. Ф. Население Юго-Западной России от второй половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.). Архив ЮЗР. Т.ІІ. Ч.УІІ. Предисловие. С.33.

³¹ I rydia dziejowe (Opisane przez A.Jabionowskiego). - Warszawa, 1889. Т.ХІХ. S.34.

³² Баранович А.И. Население предстепной Украины в XVI в. // Истор.записки.-№ 32. Изд.АН СССР. 1950. С.206.

³³ Архив ЮЗР. Т.УІ. Ч.УІІІ. С.99-103.

³⁴ Там само. Т.І. Ч.УІ. С.123.

³⁵ Там само. С.170-174.

³⁶ Аграрная история Северо-Запада России, (вторая половина XV-начало XVI в.). Л., 1971. С.17-20.

Іван Дзира

**НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.
ЗА МАТЕРІАЛАМИ ІСТОРИКО-ЛІТЕРАТУР-
НИХ ПАМ'ЯТОК
30-80-х рр. XVIII ст.
(етнокультурний рівень)**

Окреслення поняття "національна свідомість" завдяки його сутності є досить складним завданням. На сьогодні не існує стандартного, загальноприйнятого визначення цього явища, котре було б побудоване на

якихось єдиних критеріях. Більшість дефініцій є досить абстрактними, розмитими. Відповідна стаття у "Малій енциклопедії етнології" тлумачить національну свідомість українців як "сукупність уявлень про соціальні цінності, норми, що є визначальними для віднесення особистості до національної спільноти українців"¹. На думку автора дана категорія "включає в себе ознаки відмінності українського "ми" від ін. "не ми"².

Особливі труднощі чекають дослідника під час встановлення конкретних форм і виявів української національної свідомості XI-XVIII ст. (Ми дотримуємося поглядів Я. Дашкевича та інших авторитетних науковців, котрі датують XI століттям завершення процесу перетворення українського племінного етносу в націю)³. Єдиним ефективним методом розв'язання цього питання може бути лише ретельний текстуральний аналіз джерел, вишукування всіх, навіть найдрібніших, елементів, зафіксованих на сторінках різноманітних пам'яток. Проаналізувавши вказаним способом історико-літературні твори 30-80-х рр. XVIII ст., вважаємо за можливе виділити 3 рівні національної свідомості: етнокультурний, історичний та політико-правовий. Кожен з них у свою чергу складається з ряду елементів.

Почнемо розгляд національної свідомості української світської інтелігенції 30-80-х рр. XVIII ст. саме з етнокультурного рівня, котрий є основним органічним складником досліджуваної категорії.

Незважаючи на невиробленість сталої термінології стосовно назви країни та нації, у тогочасному українському суспільстві існувала чітка самоідентифікація власної етнічної спільноти та території її проживання. У літописних пам'ятках 30-80-х рр. XVIII ст. зустрічаються 3 топоніми - "Русь", "Мала Росія" і "Україна": "от чего в Русси произошел мятеж великий"⁴, "дабы Малая Россия при целости волностей своих в милости монаршей всегда благонадежно пребывала"⁵, "Тогда король польский, уволившись от немцов и обративши все

войска свои от Балтійскаго моря и з-за Висли к Украине"⁶. Перший з них прикладається здебільшого до всіх етноісторичних українських земель і вживається тоді, коли мова йде в основному про події до першої половини XVII ст. Два останні використовуються авторами, як правило, у повідомленнях, які стосуються козацької держави, ядром території котрої, як відомо, була Наддніпрянина. Приблизно таку ж картину спостерігаємо і з відповідними етнонімами. Основними назвами українців є "русь", "русини" і "малоросіяни": "Общепародное от Руси и козаков челобитие в обидах послано на сейм в Варшаву, но ничего не получено"⁷, "генералов и сенаторов не токмо из римлян но и из руссинов избирать"⁸, "с жалобою на Воевод и зборщиков, кои разные Малороссианам приключали обиды"⁹. У "Білоцерківському універсалі", вміщеному до праць П. Симоновського, О. Рігельмана та Г. Полетики, зустрічаємо термін "роксолани": "в...провінціях наших Руских...братію нашу, Роксолянов, в невольническое подданическоє ярмо запрягши"¹⁰. На сторінках літописів широко використовуються й похідні прикметникові форми, утворені від вищезазначених назв: руський, -а, -е; малоросійський, -а, -е; український, -а, -е. Знову ж таки, етнонім "малоросіяни" вживається частіше при розповіді про події, починаючи з другої половини XVII ст. Наявність найменування "русь" у пам'ятках XVIII ст. свідчить про те, що тогочасні мешканці Подніпров'я, Галичини та Волині усвідомлювали себе прямими нащадками і спадкоємцями Київської Русі й вважали її населення своїми предками.

Автор одного й того ж твору нерідко використовував у ньому усі наведені основні види етнонімів та територіальних назв. Їх вживання обумовлюється не тільки традиційними історичними чи географічними чинниками, а й стилістичними. Для того, щоб уникнути повторення в межах одного речення, автор нерідко вимушений послуговуватись іншим варіантом: "Тогдаж

возвратился Хмельницкий на Украину, пришел до Киева воздать Богу благодарение, где встречали его приветствуя и ублажали от всякого чина и возраста люди и называли его ж освободителем Малой России¹¹ або "гетману Великаго Княженя Рускаго украинско-му быть первым киевским воеводою"¹². Але як би там не було, такі формальні зміни етимології, зовсім не означали нерозуміння істориками реальної суті етнічного поняття.

Про це свідчить чітке відрізнєння своєї спільноти від інших народів. Так, українські історіографи іменують своїх північних сусідів "Москвою", "великоросіянами" або "росіянами". Перше слово ряду є метонімія, оскільки назва населення країни тут заміняється назвою її столиці. Відповідно для номінації держави московитів використовуються політоніми "Москва", "Велика Росія" або "Росія". Термін "Москва" у історико-літературних пам'ятках XVIII ст. вживається під впливом політичної та культурної традиції попередніх епох. Його етимологія не дає підстав для формальних зв'язків з іменником "Русь". Натомість використання слів "Велика Росія" і особливо "Росія" може розглядатись значною мірою як опосередкований результат інкорпораційної політики Московії у сфері політичної й етнічної термінології. Так, ще 1713 р. Петро I офіційно наказав О. Меншикову повідомити посла в Данії В. Долгорукого: "Во всех курантах печатают Государство наше Московским, а не Российским, и того ради извольте у себя сіе престеречь, чтоб печатали Российским, в чем и к прочим ко всем дворам писано"¹³. У тексті доносу старшини на Івана Самойловича зустрічається розмовна на той час форма "москалі". Дуже незадоволений походом у Крим гетьман нібито казав: "Что мнь делать с теми чертями, Москали, как они со всеми войски своими напрутся в дом итти?"¹⁴

Незважаючи на існування кількох назв для означення своєї національної окремішності, на сторінках

історико-літературних творів відсутня плутанина при практичному вживанні національних імен обох народів. Про наявність чіткої диференціації переконливо свідчать нижченаведені приклади:

"По немалом же времени, з Москви в Русь возвратившись, митрополити Михайлу Рогози собор собрать...повелел..."¹⁵

"И тогдаж великороссіяне и малороссіяне, по-за Вислою опустошивши землю полскую..."¹⁶

"Того ж року ходили війська наші з великоросійськими до кордону проти орди. І наші на зиму розпущені по домівках, а російські в полках слобідських і в Полтавськiм зимували"¹⁷.

В останньому прикладі усвідомлення своєї етнічної відмінності від московитів було сформульовано у виразній антитезі "ми"- "вони", "свої"- "чужі". Протиставлення такого типу за Л. Гумільовим "є основою етнічної самосвідомості"¹⁸.

Українці не лише прекрасно бачили свою культурну відмінність від московитів, а й добре усвідомлювали власну культурну вищість. Гетьмана Самойловича було звинувачено також у тому, що він "Великоросійскаго Православія всякими чинами гнушясь, не похотел ни за кого отдать нынешней дочери своей"¹⁹. Про вплив української культури на московську у XVII ст. свідчить така цитата: "Тогож року преставися Государь Царь Великій князь Феодор Алексіевич з великим жалем общенародным; сей бо в милости великой имел Малороссію и напевы малороссійскіе по церквам повелел иметь и одежду малороссійскую великороссіянам повелел-казал носить"²⁰.

Значно складнішим є питання ідентифікації українськими літописцями XVIII ст. білоруського етносу. В історичній літературі цього періоду, як і попередніх епох, українська й білоруська нації виступають під спільним іменем "Русь". Описуючи події другої половини XIV – першої половини XVII ст., наші історіог-

рафи називають колишні північно-західні землі Київської держави "Литвою", оскільки вони входили до складу Великого князівства Литовського: "Наливайко с козаками... ходил в Литву і там, по многой войне города Слуцк и Могилев спалил, ляхов немало побил и с добычею в Украину возвратился"²¹. Як бачимо, топонім "Литва" вживається автором для позначення не етнографічного регіону, а політичного утворення. З відновленням Богданом Хмельницьким незалежної Української держави відмінності між українцями й білорусами все частіше фіксуються в історико-літературних творах. Так, Самійло Величко називає заселену білорусами територію "Білою Руссю" й при цьому чітко відрізняє її як від українського Полісся, так і від корінних литовських провінцій: "На Полісся, в Литву й на Білу Русь виправив Хмельницький з козацьким військом двох полковників"²², "Після такої поразки гетьмана Радивиля Москва відразу ж вимірляла кордон своєї держави по згадану річку Березину, приєднавши разом з Білою Руссю до своєї держави чи не половину Литви"²³. Називаючи українців "козакоруським народом" С. Величко цим самим також підкреслює їх відмінність від споріднених білорусів, які не сформували в себе козацький суспільний стан. Починаючи з 30-х рр. XVIII ст., внаслідок посилення впливу московської імперської ідеології, назва "Біла Русь" перестає вживатись у прямому значенні як історико-географічний термін. Натомість вона зустрічається тільки серед офіційної титулатури правителів Московії. Та незважаючи на активне впровадження петербурзькими урядовими колами міфу про "триєдиний російський народ", рівень української свідомості дозволяв ідентифікувати сусідніх білорусів як окрему етнічну спільність. Скажімо, мешканці Смоленщини в очах українців навіть другої половини XVIII ст. аж ніяк не ототожнювались з московитами: "1676 года Его Царское Величество, усмотря явный

Дорошенко обман, соизволил повелеть всем войскам, так Великороссийским, как Малороссийским, а притом и Смоленскому Дворянству, итти в поход под Чигрин"²⁴. Такий стан речей прекрасно усвідомлювало й імперське керівництво. "Малоросія, Ліфляндія й Фінляндія, - писала Катерина II в таємній інструкції генерал-прокуророві сенату князю В'яземському, - суть провінції, які правляться дарованими їм привілеями; порушити ці привілеї зразу було б дуже незручно; але не можна ж і вважати ці провінції за чужі й поводитися з ними як з чужими землями, це була б явна дурниця. Ці провінції так само, як і Смоленщину, треба легкими способами привести до того, щоб вони обрусіли й перестали дивитись, як вовки на лів"²⁵. Білоруське населення Смоленської землі було остаточно асимільоване московитами у XIX ст.

Оскільки соціально-економічна й культурна політика Речі Посполитої ставила під загрозу саме існування української нації, то різницю між українцями й поляками на сторінках літописних пам'яток виражено чітко й недвозначно. Матеріали історичних творів 30-80-х рр. XVIII ст. досить детально й нерідко в образній формі дають необхідні свідчення про непримиренний польсько-український антагонізм. Одним з яскравих прикладів цього є вміщена на сторінках "Чернігівського літопису" розмова між Б. Хмельницьким і Яном Казимиром, що відбулася після Зборівської битви. Пояснюючи королю, що доведений до відчаю переслідуваннями український народ веде боротьбу за виживання, гетьман намагається переконати монарха в неможливості досягти компромісу: "мне самому, яко и всему народови Малороссийскому, незносные и невымовные чинили кривды; а тепер, чого не дай Боже, гди бы нас зламали, не оставили бы и наследку руского. А так, найяснийший монархо и милостивый пане, будем от них боронитися, поки нас станет, дабы в наши козацкие города и не заглянули. Я

тепер, найяснийшій кролю, пане мой милостивый, учинити готов все, шчо ми кажеш, а з Ляхами буду битися”²⁶. У даному випадку антитеза “ми”-“вони” переходить у протиставлення “ми” (українці) – “наші вороги” (поляки).

Літописна інформація дає підстави зробити висновок про розуміння інтелігенцією XVIII ст. глибинного зв'язку між соціальним і національним у природі польсько-українського конфлікту. Так, повідомляючи про справедливу розправу над різними категоріями гнобителів улітку 1652 р., історик також не забуває нагадати й про спільну належність учасників подій: “Тодіж в городах везде панов и старост лядских, косяцков и жидов (понеже паки наехали были) стязню ва всех выбили люди и посполитство украинское”²⁷.

Належну оцінку з боку історіографів дістала практика призначення на адміністративні та військові посади в українських землях осіб польської національності. Такі факти свідчили про привілейоване становище поляків у Речі Посполитій і сприймалися свідомим українським населенням як образа національної гідності: “самого же Козацкого Гетьмана под веденіе и власть Коронному Гетьману отдали и знатнейшія урядовыя места в Малой Россіи природным Полякам роздали, что Козакам столь чувствительно стало, что они снесъ сего будучи не в состояніи... всему тому воспротивились”²⁸.

У середовищі українського суспільства XVIII ст. існували сформовані раніше уявлення про особливості польського національного характеру. Зауважимо, що ці стереотипи прикладалися в першу чергу до провідних суспільних прошарків нації-поневоловача. Автори літописних творів підкреслювали такі негативні риси польської шляхти як гордість, зарозумілість, жорстокість, віроломство тощо:

“и зараз Ляхи з великою гордостію звели битву з Хмельницьким”²⁹. У тексті “Білоцерківського універсалу” Б. Хмельницький підкреслює, що підняв повстання не проти короля, “но против Поляков гор-

дых”³⁰, “...гонор лядскій претил над мертвым наруганіе, хотя и ворогом при жизни”³¹ (виходячи з цього твердження письменник помилково відносить Стефана Чернецького, котрий сплюндрував поховання Б. Хмельницького, до українців), “напрасно делались от Поляков злобных беды и крайня разоренія”³².

Розповідаючи про заключний етап повстання 1638 р., П. Симоновський наголошує, що причиною трагічної розв'язки стала надмірна довірливість козаків, які повірили обіцянкам віроломних поляків: “на чем они, по чистосердечію своему уверясь, и здались без сопротивления. Поляки же, как видно к ним были вероломны, не менее и в сем случае содержали пароль свой, как и прежде”³³.

Отже, багатовікова історія взаємин між двома народами не могла не викликати критицизму в оцінці польської спільноти. Як свідчить О. Бауер, “все сприйняття навколишньої дійсності проходить у людей через “національне сито”, через апперцепцію. Подібно до того, як індивід не просто, не механічно сприймає що-небудь нове, а вводить його до складу всього духовного буття, робить часткою своєї особи... так і ціла нація нічого не сприймає механічно”³⁴. Саме тому в українській національній свідомості XVI-XVIII ст. існував негативний з образливими відтінками стереотип “Поляков супостатов наших”³⁵.

На сторінках історико-літературних творів 30-80-х рр. XVIII ст. зустрічаються назви багатьох націй і держав. Вони свідчать про те, що українці мали добре уявлення про етнічну карту Європи та були знайомі з рядом азіатських етнічних спільнот. Скажімо у “Короткому описі Малоросії” зазначено назви таких народів: башкирцы, волохи, жиди, колмики, ляхи, Москва, немце, ормяне, татары, турки і шведы. Степан Лукомський згадує венгров, волохов, жидов, ляхов, Москву, мултян, татар і турок. У разі необхідності автори прямо вказують національну приналежність тієї

чи іншої особи: “который (гетьман Конецпольський – І.Д.), для совершения того дела, определил Полковника Французской породы, именем Меріона, с двумя стами человек”³⁶, “При короле полском Генрику Французу”³⁷, “В ту пору Ганджа, полковник уманській, герцуючи изрядно на поединке с поляками прежде батальи, от некоторого волошина герцовника убит”³⁸ тощо.

Українська інтелігенція XVIII ст. розглядала кровну спорідненість і спільність походження як важливі фактори національної ідентичності. Перша з наведених ознак належить до біологічних, а друга є територіальною. Їх наявність свідчить про комплексне багатоаспектне розуміння українськими інтелігентами XVIII ст. поняття “нація”. Так, розповідаючи про злочини, які чинили січовики після перемоги на гетьманських виборах свого кандидата Івана Брюховецького, автор “Летописи или описания краткого знатнейших действий и случаев” з глибоким жалем вигукує: “но запорожци – своя ридная кровь малороссійска одной веры православной благочестивой”³⁹. До краю обурений безчинствами низових козаків письменник порівнює їх з татарами й “независними ляхами”.

Незважаючи на те, що з царювання Петра I розпочався активний відплив талановитих учених і культурних діячів до Московії, більшість вихідців з України продовжувала ідентифікувати себе з власним народом. Як зазначає Д. Дорошенко, “Можна було, розуміється, українцям XVIII в. займати на імперській службі високі посади аж до канцлера, можна було робити в Петербурзі службову і літературну кар’єру, але в той же час рідко хто з них забував “отечество малороссійское” і свою приналежність до “нації малороссійської”. А що при цьому можна було зберігати не тільки ясну свідомість своєї окремішності, але й почуття культурної переваги українців над великорусами, про це дуже яскраво свідчить “Історія Русів”⁴⁰. З іншого боку ці просвітителі Московії залишались в національно-культурному від-

ношенні українцями й у очах своїх земляків на Батьківщині: “Того ж года вице-президент святейшого синода архієпископ Новгородскій, Феофан Прокопович, преставися; сей примудрый родом был з Украины”⁴¹, “А спископа Кирила із Воронежа дожидаються в Чернігів, куди він генваря 19 і приїхав на початку 1762 року. Родом він, превелебний спископ Кирило Ляшовецький, малоросіянин, Гадяцького полку, містечка Опішного священицький син”⁴², - читаємо в третій редакції “Чернігівського літопису”.

Негативно оцінюючи діяльність Малоросійської Колегії, до складу якої, крім “правителя”, входило ще двоє московитів, історіографи з радістю повідомляють про відновлення гетьманства у 1750 р. Причому, П. Симоновський ясно дає зрозуміти читачеві своє задоволення з того, що відтепер Гетьманщиною став правити не чужинець, а “Его Сіятельство, Граф Кирило Григорьевич Разумовский, яко природный Малой Россіи сын”⁴³.

Традиційне вживання національної та політичної термінології свідчить про кількавікове існування у суспільній свідомості уже сформованих відповідних понять. За твердженням відомого російського психолога О. Леонтьєва у значенні слова відображається “преобразование и свернутая в материи языка идеальная форма существования предметного мира, его свойств, связей и отношений, раскрытых совокупной общественной практикой”⁴⁴. З цього положення випливає, що значення суспільних предметів і явищ формуються в процесі суспільно-історичної практики, незалежно від ставлення до них окремих осіб, соціальних груп, структур тощо. Розповідаючи про українську спільноту, автори історико-літературних пам’яток нерідко використовують терміни “народ” або “нація”. При аналізі змісту поняття “народ” перш за все впадає в око його багатозначність.

Найчастіше в літописній практиці XVIII ст. слово

“народ” означало форму національної та етнічної єдності, тобто націю: “Общепародное от Руси челобитье, а паче от козаков, с великим жалем в кривдах и утеснениях, ляхами диючихся, послано на генеральный сейм в Варшаву”⁴⁵; “мне самому, яко и всему народови Малороссійскому, незносные и невымовные чинили кривды”⁴⁶; “Между сими годами князь Константин Константинович Острожский, благочестивый, за обиды Руские, супликовал до сенату полского, ... а особливо полский королевич Владислав, - до трибунала, за Руским народом причинялись облегчения...”⁴⁷ У наведених прикладах мовиться про всіх мешканців Речі Посполитої української національності. У реченні “Да того ж 1695 года Борис Петрович Шереметев... и Мазепа... Казикирмен и Муберек до фундамента разорили, токмо на Таванском острове, крепость или Муштрит мурованный оставя и земляным валом разширивши, войска туда обоего народа и запорожцов ввели”⁴⁸ йдеться про те, що гарнізон щойно захопленої фортеці складатиметься з українців і московитів.

Визначення “народ” застосовувалось і в розумінні населення держави, жителів Гетьманщини: “На основании оных и ваше императорское величество... доставное свое великодушие и благоволение оной же вернейшей малороссийской стране, аки существу своему достоянию, явить... изволили. За толикое убо к тамошнему народу высокоmaterнее благосердие... молим при том и молити не престанем вишняга бога...”⁴⁹

У процесі розвитку цього первинного значення з’явилися семантично вужчі номінативні одиниці. У певних словосполученнях слово “народ” стало означати не все суспільство чи націю, а окрему велику суспільну групу людей:

1) Більшість населення країни, селянство: “как ляхи... козаков в подданство поработили... да и посполитий народ украинский с ними тяжчайшими податми

озлобляли”⁵⁰; Богдан Хмельницький говорить хану, що на початковому етапі повстання козаки прагнули “толко шляхту от озлобления народа русакого укротити и гордость их смирить войною, а себе давные волности отискать хотели”⁵¹. “Величав його й простий народ, називав новим рятівником всієї Русі та православ’я”⁵².

2) Козацтво: Прикладом-ілюстрацією до цього значення може бути назва праці П. Симоновського “Краткое описание о козацком малороссійском народе и военных его делах”. У даному випадку основним представником українського народу вважається його провідна соціальна верства – козацтво. Коли у XVI-XVII ст. більшість українських аристократів втратила зв’язки зі своєю спільнотою і колонізувалася, то ініціативу в національному житті, керівництво в боротьбі з польським наступом перебрали козаки. Слід підкреслити, що козацькі канцеляристи у своїх творах всебічно обґрунтовували роль козацтва в українській історії та створили концепцію “козацької політичної нації”. Цей унікальний в європейській структурі соціальний прошарок розглядався ними як втілення української державності XVII-XVIII ст. та всього українського народу. Тому терміни “козацький народ”, “козако-руський народ” зустрічаються в працях Григорія Граб’янки, Самійла Величка, Петра Симоновського тощо.

Для позначення спільності людей, об’єднаних єдиною мовою, територією, глибокими економічними зв’язками, традиціями, рисами культури і характеру вживається також термін “нація”. Адам Кисіль “просит Хмельницькаго, святостію той же самой Веры и честію Россійской нации, отпустить Татар обратно в дома их, а Козаков привесть в обыкновенныя их квартиры”⁵³. Даний приклад є ще й цікавим свідченням того, що присяга честю нації, тобто її репутацією, авторитетом, вважалася в XVII-XVIII ст. одним з найсерйозніших зобов’язань у тодішній системі мораль-

но-етичних правил поведінки. Така урочиста офіційна обіцянка дотримуватись певних обов'язків оцінювалась вище, ніж звичайна клятва шляхтича своєю особистою гідністю. Ототожнюючи себе з українською національністю, наші предки при цьому зіставляли власну поведінку із зразками, нормами й правилами, що були притаманні для української етнічної спільноти. Ця морально-етична система виступала одночасно еталоном оцінки вчинків суспільного оточення та критерієм самооцінки діяльності індивіда. Отже, почуття національної гідності було характерним для українського менталітету середньовіччя та XVIII ст.

Визначення "отчизна" (отечество) як назва країни стосовно до людей, котрі в ній народилися та є її громадянами, застосовувалось і щодо України: "Заболеловавши, созвал старшину в Чигирин, и по разговоре о прежде бывшем действии отечеству Малороссійскому и о многотрудном оногo от ига полского освобожденіи, поблагодарствовал всем за послушаніе в войнах и за гетманство"⁵⁴; "кому з вас любима целость отчизны нашей, Украйны Малороссійской"⁵⁵; "Того ж року князь Меншиков Олександр Данилович, головний всієї Московської держави примас, нашої Української Вітчизни недоброхот, відставлений від честі і висланий з Петербурга... в Сибір..."⁵⁶ В останньому прикладі термін "Вітчизна" служить і для протиставлення українського державного організму московському. Загалом використання цього слова засвідчувало приналежність авторів та їх героїв до своєї нації, підтримувало почуття етнічної єдності співвітчизників. Самоусвідомлення інтелігентів XVIII ст. було настільки високим, що дозволяло їм трактувати Київську Русь як Батьківщину своїх предків-українців, сприяло збереженню державницьких традицій: "власно предковечной отчизны нашей и Святого и Равноапостольного Князя Владимира Киевского, святым крещением Русь просветившого"⁵⁷. Зі стилістичного пог-

ляду дана лексема надавала літописним рядкам урочистого забарвлення.

Українці завжди зараховували себе до європейських націй і не лише в географічному плані, як це може здатися з нижченаведеного прикладу: "Сарана велика була в Малій Росії і по інших європейських націях"⁵⁸. Завдяки козацтву наш народ уже з другої половини XVI ст. бере активну участь у військово-політичному та суспільно-економічному житті Європи. Європейці оцінювали козаків як серйозну військово-політичну силу, що здатна впливати на міжнародні відносини. У західноєвропейській свідомості Запорізька Січ виступала аванпостом християнського світу в боротьбі з Османською імперією та Кримським ханством. "Національно-визвольні війни українських козаків, міщан і селян проти панування шляхетської Польщі в Україні також мали загальноєвропейський резонанс і розглядалися як одна із ланок протидії католицькій лізі, що об'єднувала групу держав, які репрезентували контрреформацію. Її очолював Ватикан, а bastіоном на сході була Польща, могутність якої й розхитувала Україна"⁵⁹. Тому не лише географічне положення, а насамперед роль України в боротьбі з мусульманською загрозою, підтримка антикатолицького руху та належність до західної культури дозволяли нашим інтелігентам вважати своїх співвітчизників європейською нацією. Так, Самійло Величко зазначає, що українці належать до "преславных в Европі народов"⁶⁰. За словами цього козацького канцеляриста спалах визвольної війни під проводом Б. Хмельницького "заохотив був до тої воєнної справи серця інших, дальших європейських християнських монархів. Так що вони, приєднуючись на прохання один до одного і допомагаючи один одному у військовій кампанії, з великою витратою війська та скарбу, запалили й затьмили були димом чи не всю християнську Європу"⁶¹. Отже, "Ідея батьківщини, як

елементарна для кожної людської спільноти взагалі, чи не найцупкіше трималася в українській духовності навіть за найтяжчих для неї періодів⁶², одним з яких була для неї друга половина XVIII ст.

Високо підносячи національних героїв, українська інтелігенція водночас гостро засуджувала зрадництво. Ця тема була актуальною для історико-літературних пам'яток, оскільки більшість їх матеріалів була присвячена національно-визвольним змаганням XVI-XVIII ст.

Серед літописних сюжетів за виразністю своєї ідеї та драматизмом подій вирізняється оповідання про Хмельницького і Барабаша. Черкаський реєстровий полковник Барабаш, задоволений своєю кар'єрою та матеріальним добробутом, не був зацікавлений у антипольському повстанні. Тому він приховав від козаків королівські привілеї "и дозвольтельное письмо о сопротивлении противу шляхетства"⁶³. Завдяки егоїзму та користоловству полковник зрадив інтереси українського народу й опинився у ворожому таборі. Виявивши сміливість, розум і хитрість, Хмельницький заволодів документами, після чого підняв козаків на боротьбу з поневолювачами. Конфлікт між Хмельницьким і Барабашем сприймається як художнє відображення літописцями взаємин між основною масою козацтва і тією частиною старшини, котра вірно служила Речі Посполитій. Після втечі Хмельницького на Запоріжжя відділ реєстровців, очолюваний Барабашем, поляки вислали на байдаках по Дніпру для з'єднання із загоном коронного війська під проводом Стефана Потоцького. Але дорогою серед козаків вибухнуло повстання під час якого Барабаша та інших зрадників-старшин було вбито, як свідчить Величко "нуртам Дніпровим отдано". Цим оповіданням письменники ще раз наголошують на загальновідомій істині – за перехід на бік ворога зрадники розплачуються власним життям. Ось чому загибель Барабаша та

його однодумців від рук колишніх побратимів є законною. Автори не шкодують чорних фарб для негативної характеристики постаті запродавця. За ганебні вчинки вони таврують його як "недруга отчизного, а похлибцу Лядского"⁶⁴.

П. Симоновський зазначає, що незаперечним авторитетом і повагою серед козаків наприкінці XVI- у першій половині XVII ст. користувалися лише ті гетьмани, котрі були справжніми патріотами України, захисниками інтересів свого народу. Тому ж, хто відмовлявся від своїх попередніх поглядів і переконань, проводив угодовську пропольську політику або взагалі залишав національний табір, доводилося розпрощатися з булавою, а той й з життям. Торкаючись на сторінках свого твору проблем патріотизму і зради, вихованець кількох провідних європейських університетів пише, що після загибелі Наливайка "Козаки не имели у себя настоящего Гетьмана, который бы им жалован был от Короля, но избрали на то достоинство кого способного усмотрели смежду себя вольными голосами и по избраніи, если он усмотрится верен Малороссійскому Козацкому отечеству, почитали и слушались его так, как бы он жалованный от Королей; а если бы что в нем противнаго отечеству усмотрели, то такового тотчас отставляли, а временем и убивали"⁶⁵.

Велику увагу не тільки для розуміння ставлення Самійла Величка до національної зради, а й для характеристики тогочасної громадської думки має літописне оповідання про долю визволених з полону бранців і "тумів" (людей змішаної крові).

Влітку 1675 року, щоб помститися за зухвалий напад на Січ, кошовий отаман Іван Сірко організував великий похід у Крим. 20000 добірних запорожців "нещадно струснули" весь Крим, розгромили ханське військо й з великою здобиччю поверталися додому. При цьому було визволено 7000 бранців та їхніх дітей, з яких, однак, лише 4000 побажали повернутися

на Батьківщину. Інші ж за час перебування в неволі змирилися зі своїм рабським становищем, зреклися власного народу і православної віри, відповідно виховали своїх дітей. Відступники не захотіли вертатися на Україну, покинути набуте в Криму майно. Ця безлика, слухняна денационалізована маса вирушила назад на службу татарам. Отже, ці несвідомі зрадники виступають в оповіданні втіленням рабської психіки, пасивності, безхарактерності й покірності. Відпускаючи їх, Сірко «ще не вірив до решти, щоб вони остаточно пішли в Крим, а сподівався, що вернуться на Русь. Він вийшов на могилу, що там була, і дивився на них, аж доки стало їх не видно»⁶⁶. Однак, переконавшись у твердому намірі колишніх полонених і «тумів» йти до Криму, кошовий наказує молодим козакам наздогнати і знищити всіх перевертнів, щоб не збільшувати в майбутньому число потенційних ворогів. Через деякий час Сірко сам поїхав за козаками й подякував їм за виконання наказу. Глибоким співчуттям до нещасних перевертнів і разом з цим гірким осудом їх ганебного рабського вчинку пройняте звернення Сірка до загиблих, у якому «виражено головну ідею літописного оповідання»⁶⁷: «Простіть нас, брати, а самі спіте тут до страшного господнього суду, ніж би мали розмножуватись у Криму поміж бусурманами на наші християнські молодецькі голови, а на свою відвічну без хрещення погибіль»⁶⁸.

Хоч у більшості літописів до постаті Івана Мазепи й приклеєно ярлик «зрадника», проте це свідчить не про внутрішні переконання авторів, а про данину офіційній політичній кон'юктурі, великодержавницькій ідеології московського уряду. Оскільки всі правителі Гетьманщини, котрі перебували під московською верхністю, не збиралися добровільно зрікатися своїх прав, а навпаки, всіма можливими засобами захищали автономію України, то Петро I зробив висновок, «что со времен перваго гетмана Богдана Хмельницкаго, да-

же до Скоропадскаго, все гетманы явились изменниками»⁶⁹. Кілька літописців зазначають, що Мазепа вийшов з-під влади царя – свого верховного сюзерена, але при цьому нічого не говорять про свідому антинародну політику гетьмана, не звинувачують його в бажанні принести зло своїй Вітчизні. Наприклад: «Тогож 1708 года Мазепа, змінивши Государю своему, пристал к шведскому королю»⁷⁰. «А в року 1708 Мазепа гетман змінил его величеству государю всероссийскому и к шведскому королю пристал»⁷¹. «Мазепа зрадив»⁷², - лаконічно зазначає Григорій Граб'янка. В опублікованому В. Білозерським «Чернігівському літописі» взагалі ж нічого не сказано про останні роки гетьманства Мазепи, хоч заключне повідомлення твору датоване 1750 роком. Із явною симпатією ставиться до цієї постаті Самійло Величко. Він називає пророчими слова Івана Сірка про Мазепу, які були звернені кошовим до запорожців: «Панове браття, просимо вас не убивайте цього чоловіка, може він вам і нашої вітчизни надалі згодиться»⁷³. Лише автори «Краткого летоизобразительного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания», «Краткого описания о козацком малороссийском народе» та «Історії русів» називають Мазепу зрадником не тільки Петра I, а й Батьківщини: «Гетман Мазепа... з Шведом факцію тайно учинил: своему отечеству и государю изменил»⁷⁴. В універсалі Івана Скоропадського від 06.12.1708 р., котрий уміщений на сторінках праці П. Симоновського читаємо: «он (Мазепа-І.Д.), изменник, Его Царскаго Величества и отчизны нашей, тую измену и прихиление свое до Короля Шведскаго учинил, а власне для того, же бы был самовластцем над народом нашим Малороссийским, отдавши оный под несносное нам ярмо Польское»⁷⁵ і т.д. Григорій Полетика висловлює своє ставлення до постаті Мазепи в світлі загальної оцінки ним українсько-московських взаємин в період царювання Петра I. Тому поряд з даниною офіційній точці зору на сторінках

“Історії русів” виявляється позитивна характеристика гетьманування Мазепи. Хоч і в опосередкованій формі, письменник підкреслює, що у своїх вчинках гетьман керувався перш за все державницькими інтересами, турбувався за загальнонаціональне благо. Найнегативнішу оцінку діяльність Мазепи отримала у праці О. Рігельмана. Детальному висвітленню характеристики постаті цієї історичної особи в літописній літературі XVIII ст. необхідно присвятити спеціальне дослідження.

Важливим складовим елементом національної свідомості є релігія, котра повинна однак розглядатися не лише на етнокультурному, а й на історичному (історія церкви) та політико-правовому (державна релігійна політика, відстоювання конфесійних прав) рівнях. Як свідчить Ентоні Сміт “Релігійні спільноти часто тісно пов’язані з етнічними ідентичностями”⁷⁶. Англійський соціолог доводить, що “етнічна та релігійна ідентичність мають багато спільних рис. Обидві вони походять від схожих культурних критеріїв класифікації. Вони часто перекривають і посилюють одна одну. Поодинокі або разом вони можуть мобілізувати й підтримувати міцні спільноти”⁷⁷. У нашому випадку мова йтиме про православ’я, яким українці відрізнялись від поляків. Усі літописи XVIII ст. приділяють значну увагу релігійним справам на Україні, особливо подіям, пов’язаним з Берестейською унією. Найбільшою мірою від будь-кого іншого торкається церковної історії 1579-1599 рр. Степан Лукомський, спираючись при цьому на сторінки “Густинського літопису”. Досліджувані матеріали дають підставу стверджувати, що добре розуміючи вагу організованої конфесії для потенційного виживання нації в умовах бездержавності, історіографи XVIII ст. розглядають православ’я як один з найважливіших щодо ефективності засобів у політичній боротьбі українського народу проти ополячення та окатоличення. Натомість

уніатський клір характеризується як церковна структура, що репрезентує не стільки духовні, скільки світські антиукраїнські інтереси польської держави. Тому їхні твори витримано в дусі безапеляційної вірності православ’ю та ненависті до унії й католицизму. Наприклад, С. Лукомський, з великим обуренням розповівши про прийняття унії, підсумовує: “Сіи ж апостати или отступники, римскіи унити, отторгшиися от востока, к западному римскому костелу присоединилися, православных руссов и козаков жесточайше гонили и к той проклятой унии принятию всякими меры их принуждали... А уніати, в своем отступстве пребывая, церков божию православную в королевстве польском и в великом княжестве литовском непрестанно гонят и доньне”⁷⁸. Єпископи й частина священників, що прийняли унію, однозначно характеризуються в історико-літературних творах як відступники від своїх релігійних переконань, зрадники українського народу: “по науцению польской римской религии духовенства и поляк, через отступников от православной веры к ереси...согласились принять и установить...унию”⁷⁹. Зловісною постаттю на сторінках літописних творів виступає луцький і острозький єпископ Кирило Терлецький: “лукавий как бес”, “лукавец”⁸⁰, “сей злу сему и собрания сего собора первый виновник был”⁸¹. З неприхованою зневагою ставляться автори й до володимирського й берестейського єпископа Іпатія Потія, митрополита Михайла Рогози та інших їх однодумців. Так, Потія характеризує С. Лукомський як “человека родовитого и ученого, однако весьма не постоянного; ибо он всяких вер и во всякое время проживая, отведал, кажется, и жидовской и турецкой”⁸², пише, що “в нем благодать божия места не имела”⁸³. Загалом зміна конфесійної належності для громадянина тогочасної Речі Посполитої автоматично означала в очах суспільства і зміну національності. Тому автор “Краткого летоизобразитель-

ного знаменитых и памяти достойных действий и случаев описания” справедливо вважає Ярему Вишневецького, котрий, будучи сином православних батьків, перейшов у католицизм, поляком: “Тогда-ж князь польский Еремей Вишневецкий, жительствующий в Малой России...”⁸⁴ Це ж саме читаємо і в другій редакції твору: “Тогдаж польский князь Иеремия Вешневецкий умре”⁸⁵. Літописні пам’ятки рясніють численними повідомленнями про різні прояви релігійного гніту. Автори вірно вважають його формою польської експансії, наголошують, що в тих умовах йшлося не лише про збереження обряду чи віровизнання, а й про збереження духовного обличчя українського народу. Так, у “Білоцерківському універсалі” Б. Хмельницький звинувачує поляків у тому, що вони планували: “посполитым народом нашим завладевши, не только в ярмо невольничес их запрягти, но, по своей безбожной воли, в душевредную, правилам священным и Святым Отец наших врыгнути Унию, чего уже певные были знаки и документа”. І далі: “Веру нашу Православную всегда ругали и безчестили, священников наших благочестивых где колвек и из якой колвек, хотя и наименьшой, причины безчествуючи и ругаючи, бьючи, разрываючи волосы и брады вырываючи, и урезуючи”⁸⁶. Ще страхітливіші картини можна знайти в “Історії русів”⁸⁷. Літописці стверджують, що, незважаючи на шалений наступ войовничого католицизму, українці не втратили своє національно-духовне обличчя, в основній своїй більшості чинили опір унії: “князь Острожский и вся руская шляхта не хотели той унии”⁸⁸, “однако русси и козаки в своей православной вере твердо и непоколебимо стояли”⁸⁹. Особливо пошаною на сторінках історико-літературних пам’яток користуються ті українські аристократи, які в скрутні часи зберегли віру предків, очолювали громадянство, розвивали його культуру, обороняли церкву. До таких постатей належать у першу

чергу “князь Константин Константинович Острожский, благочестивый”, котрий “за обиды Руские, сусликовал до сенату польского”⁹⁰ і “воевода киевский Адам Кисель, славного рода Святолда, бывшего в лето 1128 рускаго гетмана, фамилиант, муж zelo благочестивый и веры греческой защитник”⁹¹. Не пройшли повз увагу літописців і прогресивні церковні реформи митрополита Петра Могилы, який “правил церков Божию с великим прилезанием, боронячи си од Ляхов и униятов”⁹². Літописні матеріали показують, що у свідомості освічених людей XVIII ст. основним оборонцем православної віри в Речі Посполитій виступає козацтво. До своїх політичних і соціальних вимог козацтво долучає й гасло боротьби за віру. Тому релігійний мотив вважається однією з головних причин козацьких повстань кінця XVI - 20-30-х рр. XVII ст. і самої національно-визвольної війни: “Козаки, ради тягостей и озлоблений, не токмо им, но и церквам руским, от Поляков чинимых, собравши гетмана Тараса, под Переясловом множество их побили”⁹³. Більше того, автори “Короткого опису Малоросії”, обох редакцій “Летописца или описания краткого знатнейших действий и случаев”, С. Лукомський, П. Симоновський, О. Рігельман і Г. Полетика пояснюють виступ Косинського виключно релігійними причинами: “Шляхтич Косинский, по благочестію ревнитель, учиняся гетманом русским ис козаками стал воевать ляхов”⁹⁴. Зауважимо при цьому, що повстання Косинського мало місце у 1592-93 рр., тобто ще до прийняття Берестейської унії.

Проявом національної свідомості також можна вважати інформацію про відбудову храмів: “с тех пор Литва обладала Киевом аж до смерти князя Симеона Олелковича который церков Печерскую, чрез двести 30 лет по Батии пустовавшую, обновил”⁹⁵.

Як слушно зауважує Ф. Сисин, “Слід враховувати також значення антиісламських настроїв у формуванні національної самосвідомості”⁹⁶. З глибоким сумом

оповідають літописці про насильницьке навернення до ісламу українських полонених, у першу чергу дітей: "Тогдаж турчин з поддавшихся себе городов позабирал детей и оных побасурманил и пойшол в свою землю"⁹⁷. Турецька орієнтація Богдана та Юрія Хмельницьких, Івана Брюховецького та Петра Дорошенка засуджувалась історіографами не лише з політичних мотивів, а й з релігійних міркувань: "1653. Богдан Хмельницький, берегучи целости Украины, паки послал к турецкому царю, вручая оную ему; за что когда Гладкий, полковник миргородский, и Гуляницкий дорекали ему, яко христианов, изимая от христианского панства, в работу неверным отдати хочет, - он повелел Гладкому голову усекти, также и Гуляницкому..."⁹⁸

Загалом можна погодитись із думкою Ф. Сисина, що "релігія не посилювала української самосвідомості щодо росіян, які були також православними"⁹⁹. У більшості літописів взагалі немає ніякої інформації про підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату в 1685 р. Коротку згадку про цю подію знаходимо в "Чернігівському літописі". Детальні повідомлення, проілюстровані відповідними документами, наявні тільки у працях С. Величка й О. Рігельмана. Проте, якщо автори "Чернігівського літопису" та "Сказанія о войне козацкой з поляками" не висловлюють свого ставлення до зміни Київською митрополією ієрархічної юрисдикції, то колишній генерал-майор схвально відгукується про даний факт, розглядає його як значне досягнення московської церковної політики, що разом з цим принесло чимало користі українському кліру та віруючим.

І нарешті, зупинимось на територіальному елементі концепції національності, що як і релігійний повинен розглядатись не лише на етнокультурному, а й на історичному та політико-правовому рівнях. Оскільки проблемі соборності українських земель у літописній літературі XVIII ст. нами уже присвячене спеціальне

дослідження, то в даній статті обмежимося лише кількома зауваженнями:

1) У свідомості української інтелігенції середини – другої половини XVIII ст. переважав етнічний аспект розуміння соборності.

2) Незважаючи на те, що в літописних творах не часто зустрічаються чітко окреслені географічні кордони, в центрі уваги істориків завжди є територія України.

3) Козацькі канцеляристи цікавляться подіями, що відбуваються в усіх історико-етнографічних регіонах Батьківщини, незалежно від їх належності до гетьманської держави. Особливо цінною є інформація, що засвідчує розуміння тогочасною інтелігенцією українськості пограничних земель, зокрема Надсяння, Холмщини, Берестейщини, Туровопінщини, Стародубщини і Слобожанщини.

Розглянуті матеріали дають досить виразне уявлення про процес формування національної самосвідомості серед представників освіченого прошарку козацтва у 30-80-х рр. XVIII ст. Незважаючи на несприятливу суспільно-політичну ситуацію, викликану сильним тиском московського централізму, прихильність українського суспільства до давнього ладу, культури, звичаїв і традицій виявилась досить стійкою. Природно, що при цьому "Майже всі прояви національної свідомості належать до категорії конфронтаційної, але при майже концентричному наступові на націю цілком зрозуміло, міг утворюватися, в першу чергу, якраз тип захисної свідомості"¹⁰⁰.

Попри втрату в остаточному підсумку державності та соціальної незалежності більшості населення, "все те, що український народ створив за недовгий час самостійного життя не пропало, а залишилось у спадщину дальшим поколінням. Свідомість національної окремішності, цінування волі та індивідуального розвитку, пошана до громадського авторитету,

лицарськість, глибока культурність, - це були надбання, з якими українське громадянство ввійшло в XIX сторіччя"¹⁰¹. Таким чином, історико-літературні твори козацьких канцеляристів відіграли важливу роль у становленні й розвитку національної свідомості українського суспільства не тільки XVIII ст., а й наступної доби.

ПРИМІТКИ

- 1 Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С.105.
- 2 Там само.
- 3 Див.: Дашкевич Я.Р. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. К., 1993.
- 4 Лукомский С. Собрание историческое // Летопись Самовидца. К., 1878. С. 366.
- 5 Краткое Описание Малороссии // Летопись Самовидца. К., 1878. С. 246.
- 6 Там само. С. 257.
- 7 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. С. 58.
- 8 Краткое Описание Малороссии... С. 252.
- 9 Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссійском народе. М., 1847. С. 93.
- 10 Там само. С. 15.
- 11 Краткое Описание Малороссии... С. 223.
- 12 Там само. С. 252.
- 13 Соловьев В. История России. М., 1867. Т. 17. С. 409.
- 14 Симоновский П. Вказ. праця. С. 111.
- 15 Лукомский С. Собрание историческое... С. 361.
- 16 Краткое Описание Малороссии... С. 243.

- 17 Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки // Україна. Наука і культура. К., 1989. С. 223.
- 18 Мала енциклопедія етнодержавознавства. К., 1996. С. 33.
- 19 Симоновский П. Вказ. праця. С. 115.
- 20 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси. К., 1888. С. 20.
- 21 Лукомский С. Собрание историческое... С. 370.
- 22 Самійло Величко. Літопис. У 2 т. К., 1991. Т. I. С. 84.
- 23 Там само. С. 147.
- 24 Симоновский П. Вказана праця. С. 102.
- 25 Цит. за: Дорошенко Д.І. Нарис історії України. Львів, 1991. С. 429.
- 26 Черниговская летопись // Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским. К., 1856. С. 20-21.
- 27 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 12-13.
- 28 Симоновский П. Вказ. праця. С. 9.
- 29 Черниговская летопись... С. 19.
- 30 Симоновский П. Вказ. праця. С. 14.
- 31 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 23.
- 32 Симоновский П. Вказана праця. С. 18-19.
- 33 Там само. С. 13.
- 34 Мала енциклопедія етнодержавознавства. С. 113.
- 35 Симоновский П. Вказ. праця. С. 16.
- 36 Там само. С. 12.
- 37 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 3.
- 38 Краткое Описание Малороссии... С. 222.
- 39 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 21-22.
- 40 Цит. за: Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. К., 1993. С. 139.
- 41 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 64.

- 42 Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... С. 230.
- 43 Симоновский П. Вказ. праця. С. 150.
- 44 Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., 1975. С. 141.
- 45 Краткое Описание Малороссии... С. 217.
- 46 Черниговская летопись... С. 20-21.
- 47 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 57.
- 48 Краткое Описание Малороссии... С. 292-293.
- 49 Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... С. 226.
- 50 Лукомский С. Собрание историческое... С. 371.
- 51 Краткое Описание Малороссии... С. 244.
- 52 Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. К., 1992. С. 53.
- 53 Симоновский П. Вказ. праця. С. 24.
- 54 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 70.
- 55 Симоновский П. Вказ. праця. С. 17.
- 56 Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... С. 222.
- 57 Симоновский П. Вказ. праця. С. 15.
- 58 Чернігівський літопис. Неопубліковані сторінки... С. 225.
- 59 Апанович О.М. Козацтво - ментальність українського народу // Сучасність. 1995. № 9. С. 106.
- 60 Величко Самоил. Летопись событий в Юго Западной России в XVII веке. К., 1848. Т. I. С. 55.
- 61 Самійло Величко. Літопис. Т. I. С. 289.
- 62 Кардаш Д. Українська історична свідомість // Ольжич О. Незнаному воякові. К., 1994. С. 243.
- 63 Симоновский П. Вказ. праця. С. 13.
- 64 Там само. С. 18.
- 65 Там само. С. 10-11.
- 66 Самійло Величко. Літопис. Т. II. С. 191.
- 67 Дзира Я.І. Величкове оповідання про Івана Сірка в

- українській літературі // УДЖ. 1996. № 6. С. 155.
- 68 Самійло Величко. Літопис. Т. II. С. 191.
- 69 Бангыш-Каменский Д.Н. История Малой России. К., 1993. С. 430.
- 70 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 47.
- 71 Краткое Описание Малороссии... С. 299.
- 72 Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. С. 175.
- 73 Самійло Величко. Літопис. Т. II. С. 170.
- 74 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 89.
- 75 Симоновский П. Вказ. праця. С. 122.
- 76 Сміт Е. Національна ідентичність. К., 1994. С. 16.
- 77 Там само. С. 17.
- 78 Лукомский С. Собрание историческое... С. 369.
- 79 Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію. К., 1994. С. 65.
- 80 Лукомский С. Собрание историческое... С. 364.
- 81 Рігельман О.І. Вказ. праця. С. 65.
- 82 Лукомский С. Собрание историческое... С. 363.
- 83 Там само.
- 84 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 60.
- 85 Летопись или описание краткое знатнейших действ и случаев... С. 12.
- 86 Симоновский П. Вказ. праця. С. 16.
- 87 Див.: Історія Русов. К., 1991. С. 40-41, 56-57.
- 88 Лукомский С. Собрание историческое... С. 366.
- 89 Там само. С. 369.
- 90 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 57.
- 91 Краткое Описание Малороссии... С. 237.
- 92 Черниговская летопись... С. 16.
- 93 Краткое летоизобразительное знаменитых и памяти достойных действ и случаев описание... С. 57.
- 94 Летопись или описание краткое знатнейших действ

и случаев... С. 4.

⁹⁵ Краткое Описание Малороссии... С. 212.

⁹⁶ Сисин Ф. Поняття нації в українській історіографії 1620-1690 рр. // Україна: культурна спадщина, національна самосвідомість, державність. К., 1992. С. 67.

⁹⁷ Летопись или описание краткое знатнейших действий и случаев... С. 29.

⁹⁸ Краткое Описание Малороссии... С. 236-237.

⁹⁹ Сисин Ф. Вказ. праця. С. 68.

¹⁰⁰ Дашкевич Я. Вказ. праця. С. 51.

¹⁰¹ Крип'якевич І.П. Історія України. Львів, 1990. С. 252.

Вячеслав Горбик, Петро Скрипник

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. В КОНТЕКСТІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ УКРАЇНИ

Становлення та розвиток незалежної української держави супроводжується складним і багатогранним процесом відродження національної свідомості та історичної пам'яті народу. В його основі – звернення до витоків, до історичних коренів народного буття, відновлення призабутих споконвічних традиційних духовних цінностей. Україна переживає період активного самопізнання, заново відкриваючи свою історію та культуру, шукаючи в них відповіді на актуальні питання сучасності. Водночас відбувається активна інтеграція до світового культурного простору, тісно пов'язана з визначенням її дійсного місця у творенні світової скарбниці культурних цінностей, реального внеску в розвиток цивілізації в цілому.

Невичерпним джерелом, що живить ці пошуки, є національна історико-культурна спадщина. Саме вона несе в собі той різноманітний інформаційний по-

тенціал, що об'єктивно відбиває історико-культурний процес на теренах України у всіх його проявах. Кожна пам'ятка історії та культури виступає не лише як свого роду історичний документ, що дозволяє відтворити ті чи інші сторони матеріального та духовного життя суспільства в минулому, а й вже самим своїм існуванням є незаперечним історичним фактом. Пам'ятки історії та культури складають органічну частку того історико-культурного та природного середовища, що оточує людину від її появи на світ та активно впливає на її формування як особистості протягом усього її життя. Матеріалізуючи минуле, вони виступають тими міцними ланками, що від глибин століть еднають в один нерозривний ланцюг безліч поколінь, забезпечуючи наступність і спадковість суспільного розвитку, кращих естетичних, демократичних і патріотичних традицій народу. Тим самим неоціненним є їх виховне значення. Водночас, діючи як на вертикальному, так і на горизонтальному напрямку соціокультурного простору, історико-культурна спадщина складає таке його наповнення, що сприяє об'єднанню та консолідації всього українського суспільства навколо спільних ідеалів і цінностей, інтегрує його в загальносвітовий культурно-історичний процес.

Одним з періодів історії України, який може сприяти консолідації української нації є Визвольна війна українського народу середини XVII ст., яка стала переломним моментом в історії України. Цей період досить широко представлений в українському пам'яткознавстві. Він відображає вказані події у багатьох їх проявах, нерідко має комплексний характер. Найбільш повно представлені події Визвольної війни місцями найвизначніших битв українсько-козацьких військ з польсько-шляхетськими військами. Однією з таких була битва під Жовтими Водами, яка відбулась 5-6 травня 1648 року і стала початковим актом Виз-

вольної війни. Ця битва закінчилася розгромом військ Речі Посполитої. Неподалік від залізничної станції Жовті Води височить старовинна могила, яку в народі називають Богдановою. На ній, як вважають дослідники, був командний пункт Б. Хмельницького. Біля станції Савро лежить легендарна Савур-могила. За народними переказами, козаки засипали тут землю, набираючи її у власні шапки, місце поховання тих, хто загинув у битві під Жовтими Водами. В приміському селі Мироліубівці в 1954 році на честь підписання Переяславської угоди 1654 року було встановлено меморіальну плиту в пам'ять битви під Жовтими Водами. Ім'ям Б. Хмельницького названа одна з вулиць міста, біля входу на стадіон встановлено пам'ятник гетьманові.

Про події Визвольної війни нагадують залишки Житомирського замку, який наприкінці XIII-XVIII ст. являв собою потужне укріплення. Коли загони української армії влітку 1648 року стали наближатись до Житомира, багато жителів міста і навколишніх сіл влилися в козацькі загони для боротьби проти польської шляхти. Проте польські війська увійшли до Житомира і почали здійснювати каральні акції проти місцевого населення. У відповідь загони повстанців під проводом М. Кривоноса штурмом оволоділи замком, настільки зруйнувавши його, що він втратив своє військове значення.

В часи Визвольної війни серед важливих об'єктів, за які точилися запеклі бої між українськими і польськими військами була Барська фортеця, залишки якої збереглися до наших днів. Особливо жорстокою була битва 25 липня 1648 року, в результаті якої українські війська на чолі з М. Кривоносом штурмом оволоділи фортецею. Пізніше, в 1653 році, Барська фортеця була резиденцією Б. Хмельницького. Міцним горішком на Поділлі була Летичівська фортеця. Проте і її в 1648 році штурмом здобуло українське військо М. Кривоноса.

Через Летичів проводив свої полки Б. Хмельницький в 1654 році, прямуючи для підписання Переяславської угоди до Переяслава¹. Двічі українські війська штурмували Меджибіж – у 1648 і 1649 рр., один раз, 1648 р., – Проскурів (тепер м. Хмельницький).

Однією з важливих подій Визвольної війни стала Пилявська битва, яка відбулася у вересні 1648 року поблизу с. Пилява, тепер Старокостянтинівського району Хмельницької області, в результаті якої польсько-шляхетське військо було розгромлене. Ця перемога справила значний вплив на весь подальший хід Визвольної війни. Вона стала значною темою у фольклорних творах, художній літературі. В народному переказі про загибель сподвижника Б. Хмельницького, полковника І. Ганжі, записаному М. Максимовичем, говориться, що на місці поранення І. Ганжі козаки насипали одну могилу, а де він впав з коня – іншу². До наших днів неподалік від села при дорозі височать дві могили. У 1954 році у центрі села було встановлено гранітний монумент, який увічне визначну подію. Одна з вулиць с. Пиляви носить ім'я полковника І. Ганжі³. У 1967 році тут споруджено кам'яний обеліск.

На Замковій горі у Львові встановлено обеліск, який засвідчує, що 14 жовтня 1648 року українське військо під командуванням М. Кривоноса розгромило польське військо і оволоділо Високим замком. Свідком Визвольної війни є визначна пам'ятка архітектури XVI ст. – Вознесенський монастир, розташований у Вінниці. Починаючи з XVI ст., він становив собою досить міцне, як на той час, укріплення. 1648 року у монастирі квартирував козацький полк на чолі з Іваном Богуном, що охороняв місто, оскільки Вінниця була важливим стратегічним пунктом Поділля. У липні 1648 року місто було визволено козацькими військами. Там двічі побував Б. Хмельницький (1649 і 1654 рр.). Під час наступу на Україну в травні 1651 року польські війська намагали-

ся швидким маневром захопити цей стратегічно важливий пункт Поділля. Проте на перепоні ворожих заступів стали козацькі війська Івана Богуна. Незважаючи на чисельну перевагу ворога, козаки вміло розправилися з передовим загоном, а потім, витримавши облогу переважаючих сил противника, завдали йому нищівної поразки⁴. На ознаменування цієї події біля Вознесенського монастиря було встановлено пам'ятний знак.

Інакше розвивались події під Берестечком. У ході битви, що відбулася 18-30 червня 1651 року, в результаті зради кримських татар, українські війська зазнали тяжкої поразки, їхні втрати становили близько 30 тис. чоловік. Віддаючи належне ратним подвигам своїх синів, на кошти українського народу на місці Берестецької битви напередодні Першої світової війни було споруджено величний храм-пам'ятник "Козацькі могили", де поховано рештки героїв, які полягли в бою. Поряд з ним зведено дерев'яну церкву, перенесену з с. Острова, в якій коринфський митрополит Юсааф відправляв молебень за дарування перемоги над польською шляхтою та підперезав Б. Хмельницького шаблею, освяченою на гробі господнім в Єрусалимі. Церква з'єднана з храмом тунелем, довжина якого 700 метрів. За роки радянської влади храм-пам'ятник під Берестечком перетворився на історико-меморіальний музей "Козацькі могили" – філіал Рівненського краєзнавчого музею, що почав працювати 1967 року. Тепер це заповідник, що охороняється державою. Меморіальну частину доповнено експозицією з історії Берестецької битви⁵. Постановою Кабінету Міністрів України від 12.06.1991 року створено історико-меморіальний заповідник "Поле Берестецької битви".

Величний монумент в с. Четвертинівка Тростянецького району Вінницької області засвідчує перемогу українських військ у знаменитій битві під Бато-

гом (травень 1652 року), яка закінчилася розгромом 30-тисячного польського війська. Про події, що стали поворотним етапом в історії України, визначивши посилення експансії Москви на українські землі, нагадують пам'ятки монументального мистецтва в м. Переяслав-Хмельницькому Київської області. Зокрема, йдеться про акт ухвалення Переяславської угоди між Україною і Росією в 1654 році. Цю подію відбиває монумент на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією (офіційна назва пам'ятника), встановлений за рішенням ЦК Компартії України в 1961 році у Переяслав-Хмельницькому на площі Б. Хмельницького⁶.

До круговерті Визвольної війни було втягнуто цілі місцевості, населення багатьох міст і сіл України. Там відбувалося багато пам'ятних подій. У цьому плані цікавою є історія села Маслівка Миронівського району Київської області, де постійно збиралися селяни-втікачі. Саме тут збиралося й козацько-селянське військо перед бойовими походами, а також після розгрому польсько-шляхетських сил під Жовтими Водами і Корсунем.

Тісно пов'язана з Визвольною війною історія Білої Церкви (Київська область). Місто мало добре укріплену фортецю й було вигідно розташоване на шляхах між Києвом і Запорозькою Січчю. Воно стало одним з важливих опорних пунктів у боротьбі за визволення українського народу від польсько-шляхетського гніту. 22 травня 1648 року білоцерківці влаштували урочисту зустріч війську Б. Хмельницького, що надіслав в усі кінці України універсали із закликом повстати на боротьбу проти польського гніту. Тут, в укріпленому таборі, було сформоване 70-тисячне козацько-селянське військо. Восени 1651 року військо Б. Хмельницького, знекровлене поразкою під Берестечком, зупинило під містом об'єднані польсько-литовські сили⁷.

До найвизначніших пам'яток Визвольної війни належить місто Чигирин, що було одним з центрів виз-

вольної боротьби українського народу. В середині XVII ст. воно стало не лише резиденцією гетьмана, а фактичною столицею української держави. На той час до Чигирини були прикуті погляди володарів багатьох європейських країн. Тут було видано близько 300 універсалів – державних документів внутрішнього і міжнародного життя. У резиденції Б. Хмельницького на Кам'яній або Богдановій горі бували послі російського царя, польського короля, турецького султана, короля Швеції, Ватикану, Венеції та інших держав. У 1677-1678 рр. Під стінами Чигирини українські козаки, спільно з російським військом дали відсіч 200-тисячним турецько-татарським силам.

Не втратив Чигирин свого значення й у XVIII ст. Він відіграв важливу роль у розвитку гайдамацького руху і Коліївщини. Нині в Чигирині залишились рештки фортеці, а також резиденції Б. Хмельницького. Варто було б провести ґрунтовне обстеження Кам'яної гори, оборонних мурів, залишків башт, рову, побутово-господарських приміщень Чигирини козацької доби з метою збереження їх для нащадків. Протягом тривалого часу українська наукова громада ставила питання про створення в Чигирині заповідної зони як пам'ятки середньовічного українського міста⁸. Напередодні урочистого відзначення 400-річчя від дня народження Б. Хмельницького в Чигирині було проведено великі реставраційні роботи по створенню меморіальної зони, присвяченої Визвольній війні українського народу середини XVII ст. Все це дасть можливість зберегти для нащадків героїчне минуле українського народу.

З Визвольною війною пов'язаний хутір Суботів Чигиринського району Черкаської області. Якщо на початку XVII ст. Суботів був невеличким хутором, то за часів Б. Хмельницького він стає справжньою фортецею, посередині якої стояла гетьманська садиба. З Суботова гетьман керував діями збройних сил Украї-

ни, спрямовував навальні удари полків, що рейдували тилами польської шляхти, руйнували ворожі фортеці та підіймали народ на боротьбу. Тут він підписував свої універсали до народу. За Б. Хмельницького Суботів став значним осередком культури. Гетьман мав велику бібліотеку, а вихованець Києво-Могилянської академії чернець Добродіяшко навчав його сина Юрія латини та музики. Великий інтерес становлять будівлі та архітектура. Як в Чигирині, так і в Суботіві був будинок гетьмана, а поряд з ним будинки козацької старшини, що, на жаль, не збереглися. Про їх існування нагадують кілька ходів до підземелля, що вели від гетьманського палацу до Іллінської церкви, збудованої як родинна усипальниця сім'ї Б. Хмельницького. Церква повністю збереглася до наших днів, як і три криниці, викопані за гетьманських часів⁹.

Про події Визвольної війни нагадують пам'ятники Б. Хмельницькому, яких в Україні понад сто. Один з них було встановлено в Києві в 1888 році. Вперше думку про такий пам'ятник висловив у 1844 році відомий дипломат В. Фрейтаг, російський консул у Ломбардо-Венеціанському королівстві. Всупереч намаганням Ватикану створити "Велику Польщу від моря до моря" за рахунок України, він запропонував поставити в Переяславі бронзову фігуру того, хто показав своєю булавою на сусіда-союзника. Біля ніг Гетьмана мали лежати папська тіара, турецький бунчук і польський орел – емблеми ворогів козацтва. Проте надісланий до Петербурга проект бюрократисановники благополучно поклали під сукно. Невідомо скільки б тривала тяганина серед урядових кіл, але польське повстання 1863 року знову висунуло на порядок денний це питання. Після жорстокої розправи з повстанцями царський уряд підхопив ідею створення пам'ятника Б. Хмельницькому в інтересах пропаганди концепції своєї національної політики. Трохи пізніше найбільш повно її висловив голова комітету по

спорудженню пам'ятника Б. Хмельницькому М. Юзефович: "Хмельницький не только положил начало восстановлению нарушенного единства всей русской земли, но он, отняв у Польши Киевскую Русь, решил самый важный вопрос о дальнейшей ее политическом существовании и избавил навсегда от злейшего врага веры и народности. Пожарский, освободивший от ляхов Москву, и Хмельницкий, подавший ей руку, были решителями наших судеб и являются сами собою как бы участниками в наступившем девятисотлетии нашего православного торжества, так что открытие памятника освободителю нашей христианской колыбели, Киевской Руси, одновременно с этим духовным торжеством было бы совершенно уместно"¹⁰.

Лише 5 березня 1870 року було дано "височайше повеління", хоча державна казна не виділила жодної копійки. Олександр II замість грошей "височайше дозволив відкриття підписки для збору добровільних приношень на спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому"¹¹. У 60-х роках проект майбутнього монумента було доручено зробити відомому російському скульптору М.І. Мікешину, автору пам'ятника "Тисячоріччя Росії" в Новгороді. М. Мікешин виготовив гіпсову модель. За його задумом, композиція, крім постаті Богдана Хмельницького, повинна була включати барельєфні зображення з трьох боків постаменту: "Зборовську битву", "Переяславську Раду", "Урочисту зустріч гетьмана в Києві". Велике смислове навантаження несла скульптурна група, що зображала українця, росіянина та білоруса. "Жоден пам'ятник", писав пізніше скульптор, "мені так дорого не коштував, як цей"¹². На жаль, сучасний вигляд споруди мало схожий на модель. Втручання Олександра III та брак коштів зробили свою справу.

Пізніше постало питання про місце спорудження пам'ятника. Історично склалось так, що місце було йому саме там, де він сьогодні стоїть. Саме сюди, на

Софіївський майдан, 17 грудня 1648 року Богдан Хмельницький прибув до киян. Місцеві жителі урочисто вітали його. "Весь народ вийшов з міста, вся чернь вітала його"- писав представник польського уряду¹³. Через Золоті ворота гетьман в'їхав до Києва. У всіх церквах дзвонили у дзвони, стріляли з гармат. Біля Софіївського собору його вітали митрополит, духовенство та городяни. Саме тут, на цьому місці, студенти Київської колегії читали латинські та українські вірші на його честь¹⁴. Проте обер-прокурор Синоду К. Побєдоносцев заборонив ставити постать Богдана Хмельницького між Софіївським собором і Михайлівським Золотоверхим монастирем, угледівши в ній "зневагу та образу": козак на коні й у шапці перед богоугодними місцями! На боці Синоду стояв губернатор граф Ігнат'єв, який радив спорудити монумент біля Золотих воріт. Підказували й інші місця: перед університетом, біля міського театру, на перехресті Бібіковського бульвару (нині бульвар Т.Г. Шевченка) та вулиці Безаківської (нині вул. Комінтерну). Проте голова комісії (треба віддати йому належне) написав, що саме на Софіївському майдані може стояти пам'ятник, причому навіть переміщати його між собором і монастирем не можна: у цьому випадку гетьман показуватиме булавою на Старокиївську поліцейську дільницю, де на той час стояла кінна статуя¹⁵. Обране місце невдовзі зробило майдан громадським центром міста, де впродовж цілого століття відбувалось багато подій. Тут були перші антиурядові виступи напередодні Першої російської революції. Тут присягали на вірність російські війська в 1915 і 1916 роках перед відправкою на фронт під час Першої світової війни. У роки Радянської влади були спроби зняти з постаменту скульптуру Богдана Хмельницького, навіть було оголошено конкурс на спорудження пам'ятника героям громадянської війни. Проте історія розпорядилась інакше. Пам'ятник

лишився на місці й, коли розпочалася Велика Вітчизняна війна, перед Софіївським собором кияни перед відправкою на фронт присягали на вірність Батьківщині. А після визволення міста біля пам'ятника Богдану Хмельницькому переможним маршем пройшли партизани¹⁶. Незважаючи на різну трактовку мотивів, що ними керувалися ініціатори спорудження пам'ятника, слід зазначити, що це був перший монумент, споруджений українському діячеві такого рівня за існування Російської імперії.

Збереження та повноцінне використання національної історико-культурної спадщини – одне з найактуальніших завдань сучасного етапу українського державотворення. Як свідчить історичний досвід, саме на переломних рубежах вітчизняної історії Україна несла колосальні втрати своїх історичних і культурних надбань, що ставали жертвами загарбницьких воєн та соціальних вибухів, національних і релігійних конфліктів, ідеологічного догматизму та нетерпимості, неосвіченості та воєвничого милітаризму, через байдужість та неувагу з боку державних органів. Наше спільне завдання – не допустити подібного розвитку подій.

ПРИМІТКИ

- 1 Несвіт Н.В., Степура О.Я. Літопис у камені.
- 2 Історія міст і сіл УРСР. Хмельницька область. К., 1971. С. 517.
- 3 Достопримечательности Украины. К., 1960. С. 713.
- 4 Історія міст і сіл УРСР. Вінницька область. К., 1972. С. 25.
- 5 Історія міст і сіл УРСР. Волинська область. К., 1970. С. 181.
- 6 Історико-культурна спадщина України: Проблеми дослідження та збереження. К., 1998. С. 192.

- 7 Там само. С. 245.
- 8 Компан О., Апанович О., Ворончук Я. Стольне місто козацьке // Пам'ятники України. 1970. № 3. С. 40.
- 9 Там само. С. 40.
- 10 Демченко Л. Я. Документи про історію спорудження пам'ятника Б. Хмельницькому // Архіви України. 1988. № 4. С. 47.
- 11 Там само. С. 41.
- 12 Там само. С. 39.
- 13 Цит. за: Історія міст і сіл УРСР. Київ. К., 1968. С. 59.
- 14 Там само.
- 15 Киркевич В. Вольний отче, герою Богдане // Україна. 1988. № 25. С. 24.
- 16 Там само. С. 24.

Віктор Коваль

МОВОЗНАВСТВО ЯК ДОПОМІЖНА ІСТОРИЧНА ДИСЦИПЛІНА (До питання про двомовність Київської Русі)

Україна давно стала двомовною. Раніше двомовність була чисто соціальною, тепер вона стала регіональною. Такі ситуації, наслідок чужого панування, трапляються у світі, але в Україні двомовність суспільства є особливою як за своїм походженням й тривалістю, так і за соціально-політичними наслідками для історичної долі українського народу, починаючи від Київської Русі.

Походженню двомовності в Україні була присвячена стаття автора цих рядків в одному з попередніх випусків збірки "Спеціальні історичні дисципліни"(1). Дана розвідка містить матеріали раніше не використовувани автором. Вони допомагають глибшому

розумінню надзвичайно важливої проблеми історії України. Йдеться про дослідження лінгвістів, які вивчали історію російської мови та - з необхідності - минуле інших східнослов'янських мов, української та білоруської.

* * *

Імперські вчені, що дивилися на Україну як на Малоросію, а в Київській Русі бачили початок російської держави, зауважили в ній тільки звичайне явище роздвоєння мови на книжну (писемну) та простолюдну. Піонером тут виступив академік-філолог І. Срезневський. У праці "Думки про історію російської мови", прочитаній на річному акті в Петербурзькому університеті у лютому 1849 р., він твердив, що до XIII ст., тобто до монгольської навали, населення усіх східнослов'янських земель мало єдину мову. Тільки у XIII-XIV ст. утворилися окремі говори (наріччя) - великоруський та малоруський, "два говори одної мови"(2).

"Час відокремлення руської мови від загальнослов'янської слід відносити до VII, VIII, IX сторіч", але від прамови східні слов'яни далеко не відійшли, вважав Срезневський. Підстава для цього висновку була така: коли з прийняттям християнства в кінці X ст. до Київської Русі з Балкан стали надходити церковні книги, то їхня староболгарська, вона ж церковнослов'янська, мова була майже однакою з давньоруською, котра ще не встигла дуже змінитися(3). Тому церковні книги, твердив Срезневський, були зрозумілі на Русі народові. Але народна мова розвивалася, змінювалася, а тексти, мова книжна залишалася без змін. Внаслідок цього, робив він висновок, "у мові руській поступово відокремилися один від одного два говори, мова книжна та мова простолюдна"(4).

Повага до пам'яті видатного вченого, який багато зробив і в українській філології, не завадила лінгвістові, академіку І. Ягичу, у праці, виданій 1889 р., написати з приводу тез І. Срезневського:

"Менш за все нас тепер вдовольняють дві головні тези, покладені в основу міркувань нашого незабутнього академіка. Перша теза проголошує, що на початку історичного життя (тобто документованої історії.-В. К.) руського народу панувала ще цілковита єдність руської мови, отже, "частини народу різнилися більш місцевими норовами та звичаями, ступенем освіченості, ніж будовою та складом мови" (стор. 96), а також, що "руська мова X-XI ст., так само як і інші слов'янські говори цього часу, була у стані перехідному" (ib. 90)". Тези Срезневського, на думку Ягича, не були достатньо обґрунтовані: "Тут не все ясно. Як ми повинні розуміти єдність мови і в той же час її перехідний стан? Коли ж цей перехідний стан розпочався? Звідки ми знаємо, що його не було й раніше X-XIV сторіч?" Зауваживши у Срезневського хронологічну сумнівність перехідного стану праруської мови, тобто процесу її "розпаду" на різні мови (праукраїнську та правеликоросійську), Ягич вів свою критику далі:

"Така сама невизначеність помітна й у відгуках І. І. Срезневського про відношення мови руської до церковнослов'янської. Він каже, що руська мова "у первісному своєму стані найближче підходить до говору старослов'янського..." (стор. 89), і в тому самому творі припускається існування у давній Русі двох окремих мов-"власне народної" та мови "книг та людей, освічених книгами"(стор. 96). Важко узгодити ці тези". "Якщо не було цілковитої єдності руської мови в X сторіччі, якщо не було дуже близького до неї відношення мови церковної, то нема розумної причини відносити "утворення російської книжної мови, окремої від мови, якою говорив народ"(стор. 155), тільки до XIII-XIV ст., ще менш дозволятим було б вважати цей пізній час-XIII-XIV ст.-початком утворення місцевих говорів, великоруського та малоруського, як говорів окремих"(5).

Висловивши думку про давніший початок двох ок-

ремих мов-великоруської та малоруської, І. Ягич зазначав відсутність досліджень по виявленню південних, тобто праукраїнських, ознак у старих руських письмових пам'ятках, "особливо відносно південно-або малоруського говору"(6). Але саме тоді, у 1898-99 рр., журнал "Киевская старина" публікував працю А. Кримського "Філологія та погодінська гіпотеза". Її автор, майбутній академік, зокрема, писав:

"...пам'ятки, писані киянами, виявили в собі ті малоруські особливості, котрі існували в малоруській мові старого часу". "На загал же, словарний матеріал Київського літопису відрізняється вражаючою близькістю до сучасної малоруської, і коли буде видано історичний словник малоруської мови (над яким багато років попрацював П. Г. Житецький й над яким продовжую тепер працювати я), то наступницька близькість малоруської мови до стародавньої південноруської не буде ні в кого викликати найменших сумнівів" (7).

І. Ягич дотримувався таких самих поглядів. У статтях, опублікованих у 1884 та 1889 рр., він писав, що в XII-XV ст. кияни говорили малоруською мовою, котра мала лише незначні відміни від мови населення Галичини та Волині, як і в наступні віки (8).

Ягич слушно зауважив внутрішню суперечність запропонованої Срезневським реконструкції мовної ситуації на початку історії східнослов'янських земель, але сам ясності в неї не вніс. Значно яснішу картину намалював найвидатніший дослідник мовного минулого академік О. Шахматов у своїй фундаментальній монографії "Нарис найдавнішого періоду історії російської мови" (1915 р.). Нічого ліпшого за неї наука далі не дала.

* * *

Вихідним пунктом його реконструкції стала найбільша подія культурного і духовного життя східного слов'янства - прийняття християнства, а разом з ним і

писемності. Але просвітницький акцент Шахматов переніс з Візантії на Болгарію. Грецька Візантія, нагадував він, підкорила болгар, і те, що зробили в культурній сфері для східних слов'ян болгари, приписувалося грекам. Так було з хрещенням Русі: "не підлягає сумніву, що Володимир сприйняв віру від болгар". Далі все діялося за внутрішньою логікою процесу:

"Отримавши з Болгарії християнство, Київ водночас запозичив звідти книжну мову. Руські стали дивитися на цю мову як на свою власність..." "З XI сторіччя розпочинається майже тисячорічна історія розвитку російської книжної мови. Інослов'янська за своїм походженням, вона з плином часу стає дедалі більш російською...". "Книжна мова XI сторіччя-це безпосередній родоначальник нашої сучасної великоруської книжної мови; ще й досі виявляється інослов'янська основа останньої; вона містить у собі ще й зараз наполовину слова, форми, звороти давньоболгарської книжної мови; її руські елементи відбивають різні етнографічні середовища, через які вона проходила; а втім елементи південноруські [українські] відступають дедалі більш на задній план, даючи місце елементам великоруським..." (9).

Давньоболгарська (цековнослов'янська) основа великоруської літературної мови є загальноновизнаним фактом - його констатує московська "Краткая литературная энциклопедия" у статті "Русский язык" (Т.6, ст. 514).

Українській книжній, тобто літературній або писемній, мові означені болгарські багатства не дісталися, і вони їй не притаманні. У XIX ст. І. Котляревський, П. Куліш, Марко Вовчок, Т. Шевченко просто взяли чисту народну мову українського села і стали нею писати літературні твори. В цій народній мові були церковнослов'янські домішки у вигляді культурної термінології, переінакшеної на український лад. Проте, на відміну від великоруської мови, мова україн-

ського села не сприйняла чи не зазнала ніяких інших староболгарських впливів. Вони виявилися зовсім рідними для стародавньої північноруської мови, але чужими для південноруської, праукраїнської. Але ж північноруська мова сприйняла їх у Києві. Це значить, що на час прийняття від болгар християнства і писемності в Київській Русі функціонували дві мови, різні настільки, що для одної болгарська мова церковних книжок виявилася зовсім близькою, а для другої зовсім чужою. Перша з цих мов пізніше розвинулася у всім відому мову О. Пушкіна та Л. Толстого, друга в мову Т. Шевченка та Лесі Українки. Такі висновки випливають з досліджень лінгвістів, які ще не здогадалися про дійсну двомовність у стародавньому Києві, але вже визнали, що у ті часи існувала окрема праукраїнська мова.

З нагромадженням даних та поглибленням розуміння формування окремої праукраїнської ("південної", "малоруської") мови хронологічно відступало у наукових працях все далі углиб віків. "Розпад східнослов'янських племен та їхньої мови відноситься до VII та VIII ст.", впевнено писав О. Шахматов(10). Слід зауважити, що процес розпаду єдиної у незапам'ятні часи східнослов'янської прамови, тобто вироблення, поширення й закріплення кожною з роз'єднаних груп племен своєї окремої нової спільної лексики і своїх граматичних форм, в умовах тодішніх "комунікацій" мусив тривати багато довше, ніж два віки, отже, роз'єднання східнослов'янських племен могло розпочатися ще раніше.

Важливо зазначити, що на час прийняття Руссю християнства південноруська (праукраїнська) мова виступала як цілком зосібна, відмінна від других мов. За висновком академіка А. Кримського у книзі 1922 р., "усією сукупністю своїх познач жива мова півдня XI віку стоїть посеред східного слов'янства цілком

уже відокремлена. Мова Наддніпрянщини та Червоної Русі-це цілком рельєфна, певно означена, ярко індивідуальна лінгвістична одиниця; і в ній аж надто легко й виразно можна пізнати прямого предка сьогочасної малоруської мови, бо вона має вже в собі величезну частину сьогочасних малоруських особливостей" (11).

Наведені дані лінгвістики дають змогу зробити висновки, важливі для розуміння історії України. Про що свідчить той факт, що болгарськомовна писемність була як рідна сприйнята у Києві тільки тими людьми, які розмовляли не місцевою південноруською (праукраїнською), а північноруською (правеликоруською) мовою?

Він означає, по-перше, що правеликоруська мова, так само як і болгарська, була чужою для місцевого населення; по-друге, що північноруська мова у Києві була мовою соціально панівної верстви, бо тільки вона мала потребу у писемності, як і матеріальну змогу користуватися письмом. По-третє, до висновку про двомовність суспільства у стародавньому Києві додамо, що цей розкол носив чітко виражений етно-соціальний характер: етнічно чужі народіві верхи суспільства говорили правеликоруською мовою, а місцеві народні низи-праукраїнською.

Наведені висновки були зроблені автором ще в 1992 р. на основі загальновідомих історичних даних та літописних текстів і "Слова о полку Ігоревім", писаних архаїчною російською мовою з вкрапленнями української лексики. Ці висновки були викладені автором у курсі лекцій про визвольну боротьбу УПА, читаних тоді для офіцерського складу Генштабу України. Далі вони лягли в основу трьох аналогічних статей про соціальну двомовність Київської Русі, опублікованих у 1996 р. На той час автор ще не звертався до праць старих і надійних лінгвістів за винятком статей третього тому 5-томника А. Кримського,

виданого у 1972-74 рр., нічого не знав про церковнослов'янську мову, крім її назви, помилково вважав її чисто культовою і соціально нейтральною, й тільки в такій ролі вона згадується у тих статтях (12).

Переконавшись в тому, що великоруська літературна мова народилась у Києві з болгарських церковних книжок, І. Срезневський разом з тим був певен, що до XIII-XIV ст. на всьому величезному просторі земель південних та північних східних слов'ян існувала єдина, спільна для усіх племен мова. Його сучасник, академік-історик М. Погодін зробив на цій основі дальший крок по уніфікації східного слов'янства у старокиївські часи. 1856 р. він надрукував статтю-листа Срезневському під назвою "Записка про стародавню мову руську"(13)-яскравий зразок імперського мислення. Виходячи з того, що старий "великоруський говір є або той самий церковний говір, або найближчий до нього, тобто рідний, органічний", Погодін поширив ареал великорусів до Чорного моря та Адріатики: "Плем'я, котре ми звемо великоруським, могло жити в околицях Солуня (Салоніки), близько берегів Чорного моря, на Дніпрі, у Києві та в нинішній Великоросії". В Київській державі до татарської навали жило тільки великоруське плем'я, твердив Погодін; після Батієвого погрому воно перебралось на північний схід, утворивши Великоросію, а на його місце, на територію сучасної України, з Карпатських гір прийшли малоруси.

Погодінську гіпотезу спростував М. Максимович, котрий у 1834-44 рр. був ректором Київського університету. Максимович широко пропагував термін "Україна" замість "Малоросія", але Погодіну, теж у жанрі наукового листа, зробив докір: "ти розриваєш найближчу спорідненість руських говорів, через яку південноруська та північноруська мови-рідні сестри, дочки однієї руської мови. Коли вони відокремилися?

Про це, як видно, ще нема згоди. Я й зараз вважаю, як уже пояснював в "Истории русской словесности" (розд. IV та V), що південноруська мова утворилася ще у стародавні, дотатарські часи, коли Київська Русь була представницею руського світу, як після татар стала Русь Московська"(14).

Це теж невірно, бо якраз у часи, коли Київ був столицею, а великий княжий рід Рюриковичів владарював над усім східним слов'янством і тим самим єднав його до купи, ситуація була зовсім не сприятлива для роз'єднання мови, якби вона ще була одна, спільна для всіх. Існування тоді двох мов, різних на півночі і на півдні, є доказом значної давності уже на той час формування окремої праукраїнської мови, відмінної від правеликоруської настільки, що болгарська церковна мова, ще рідна для півночі, була вже зовсім чужа для півдня. Близька схожість північноруської та болгарської мов, виявлена з прийняттям християнства і писемності, говорить про те, що саме південноруська, праукраїнська, мова виокремилась та пішла своїм шляхом розвитку. Звідси їх відміни, особливо помітні у словарних складах та вимові.

Величезну роль відіграла природна ізоляція ареалів обох мов, про яку чомусь не згадують мовознавці. З незапам'ятних часів простори, зайняті північними та південними східнослов'янськими племенами, ареали праукраїнської та правеликоруської мов, були наглухо роз'єднані могутньою смугою лісів. Люди цих ареалів не мали між собою жодного побутового, отже, й мовного спілкування. Тому, зростаючи колись з спільних коренів, їхні мови розвивалися й розходилися без взаємовпливу, і за граматичними формами українська мова стоїть ближче до словацької, ніж до російської. Споріднені походженням, українська та російська мови є дуже різними й за своїми словарними складами.

Праукраїнці, чий життєвий простір на заході ще в XVI ст. починався на Віслі (15), мали тісний та тривалий контакт з ляхами. Може й не випадково ляське плем'я між нижньою Віслою і Одрою та праукраїнське плем'я, яке в літописні часи жило на території нинішньої Київщини, носили однакове наймення "поляни". В усякому разі, кількість однакових слів в українській і польській мовах значно перевищує спільну лексику в українській та російській мовах. Але головною відмінною були власні українські слова, зовсім несхожі на російську лексику. Вже на час занесення болгарської писемності у Київську державу її корінне населення, як підкреслював А. Кримський, мало мову, виразно відмінну від мови північних племен східного слов'янства, котрі дали початок великоруській нації. Різні мови означали, що формувалися різні народи, з своїми культурами та ментальностями.

Погодінська гіпотеза про Київське, південне походження великорусів швидко набула поширення, хоч завжди мала серед істориків непримиренних противників. Примітивність надає їй живучості, вона й зараз має емоційних прихильників. В інтересах імперської політики (українці та великороси-одна нація) гіпотезу пропагував видатний російський історик, академік В. Ключевський, котрий, однак, визнавав, що селяни Київської губернії говорять тією самою мовою, що й за тисячу років. Нищівного удару погодінській гіпотезі про перехід праукраїнського населення на північ завдав учень Ключевського, не менш видатний російський історик П. Мілюков. Шляхом ретельного аналізу топонімів та даних з археологічних розкопів стародавніх поховань він встановив, що не було ніякого переселення народу з півдня у межиріччя Оки та Волги, де сформувалося ядро великоруської нації. Мілюков встановив, що насправді слов'янське населення регіону сформувалося внаслідок переселень з північного заходу і заходу словенів новгородських і

кривичів, що змішувалися з місцевим угро-фінським населенням.

Аналогічні висновки про слов'янську колонізацію цього регіону зробив і Шахматов на основі вивчення лінгвістичних даних: "Суздальська область, тобто сучасні Володимирська та Ярославська губернії, заселена тепер Північнорусами, бо населення тут окає; Рязанська губернія належить акаючим Південновеликорусам. Отже, Рязань колонізована не з півночі, але вона могла бути колонізована із заходу" (16). Все це відбувалося за широким поясом ізоляції північної Русі від південної.

Залишилося з'ясувати, звідки узялися в Київській Русі північноруси, чому вони зайняли в ній панівне становище, в тому числі мовне, і які це мало наслідки для України.

* * *

882 р. новгородське військо князя Рюрика під проводом "вішого" Олега припливло Дніпром з півночі і захопило Київ, а далі запанувало над усіма південними племенами східного слов'янства, що жили на території сучасної України. Новгородці, серед них і варяги, що вже навчилися говорити мовою північних слов'ян, стали владною верствою у Київській державі, а їхня мова-мовою панівного класу, до якого увійшли й заможніші місцеві елементи. Чисто південна назва "Русь" поширилася згодом з Києва на всі величезні володіння князівського роду Рюриковичів, в тому числі й північні, але мова нової владної верстви Русі-України завжди залишалася чужою її народові. Певна річ, північна мова верхів і південна мова низів не були абсолютно чужі, бо походили від спільних старих коренів. Доступність взаєморозуміння на елементарному рівні була причиною того, що варязькі правителі не поспішали переймати місцеву народну мову, як було в Новгороді.

З прийняттям християнства неукраїнська північна

мова панівного класу київської держави стала писемною. Тим самим у суспільстві було перекрито шлях для української писемності. На вісім сторіч чужа мова стала мовою української освіти, літописів та ділових документів, законодавчих актів та літературних творів. Але простому людові, селянству України, вона завжди була малозрозумілою. Мова київських верхів-князів, їхніх бояр і дружини, дуже близька до мови населення Новгородщини, Володимиро-Суздальщини і, зрештою, Московії, завжди була чужа для корінного населення України, а самі верхи через це так і не набули органічного національного зв'язку з народом, не стали з ним одним цілим. З писемних пам'яток, зокрема з "Слова о полку Ігоревім", видно, що їхня старовеликоруська мова вже була щедро розбавлена українською лексикою, отже, процес поукраїнення грамотної верхівки суспільства відбувався, але його ще до завершення обірвала татаро-монгольська навала.

* * *

З дослідження мовних діалектів на території України висновок О. Шахматова був такий: "Південноруське плем'я, таким чином, сидить і досі у тих краях, котрі йому забезпечила Київська держава, але, крім того, воно розширило свої поселення на сході, на Лівобережній окраїні. Проте якщо південноруси етнографічно не постраждали, зберігши свою мову й не втративши своєї території, то у відношенні культурного падіння Києва та інших придніпровських центрів мало для них фатальне значення. Південноруське плем'я було, можна сказати, обезглавлене; у великій катастрофі, спричиненій татарською навалою, якій передували такі катастрофи, як дворазове розорення Києва у 1169 та 1203 році, воно втратило правлячі класи, своє боярство, духівництво та житіих людей; вони були або перебиті, або, рятуючи своє життя, подалися до інших центрів, зокрема до Володими-

ра..."(17)

Татаро-монгольський погром був страшною катастрофою для населення Київської Русі. Але не більшою, ніж пережили інші країни, де монгольське військо зустрічало опір. Отже, ситуація в Україні не була виключною. Додамо, що Західна Європа і тоді, і ще більш у наступні віки, й без татар, зазналася кров'ю від нескінченних воєн, мерла від епідемій. Проте держави відроджувалися, суспільства, котрі мали національно-орієнтований провід, знаходили в собі сили для регенерації. Тож чи справді давня Україна була назавжди "обезглавлена" внаслідок саме татарського погрому, як вважав О. Шахматов?

Гадаємо, що тут видатний лінгвіст глибоко помилився. Доказом цього служать документальні свідчення. У 70-ті рр. львівський Інститут суспільних наук АН УРСР видав 2-томний "Словник староукраїнської мови"(18). Матеріалом для словника стали тексти усякого роду актів, писаних в XIV-XV ст. на території сучасної України від Дніпра до Пруту і Сяну, переважно на заході. Належать вони безлічі князів, воєвод і бояр, судам, монастирям, ремісничим цехам, митниціям, нарешті, просто "житіим людям"-про грошові та майнові трансакції, спадкові та дарчі справи про землю, садиби, млини, ставки і т. д. Щедро представлені усі шари суспільства, починаючи з найвищих, при повній відсутності селянства, яке складало щонайменше дев'ять десятих населення України, було її народом.

Склад словника свідчить, по-перше, що панівні класи суспільства в Україні збереглися, незважаючи на свої людські втрати від татарського погрому; а по-друге, що словник містить мову саме того письма, котре почалося в Київській Русі з прийняттям християнства і привезенням з Болгарії церковних книг, тобто мову, яка за свідченням визнаних авторитетів у лінгвістиці, була тоді і церковнослов'янською, і пів-

нічноруською, але не мовою місцевого населення, українських селян. Тому словник грубо вводить в оману своєю назвою, бо саме мови українського села, українського народу в ньому нема. В уривках старих текстів, котрими ілюструється вживання кожного терміну, важко знайти слово, яке можна було б визнати українським. Зате чужа північноруська (великоруська) мова цвіте і буяє від початку до кінця так званого "Словника староукраїнської мови".

Справді, яку українську народну лексику можна було очікувати у текстах присяжних грамот молдавських бояр королю Польщі? Але весь словарний склад таких документів, а їх залучено дуже багато, увійшов до словника. З цього видно, що ті люди, котрі замислили цей словник, мали на меті зовсім не пошук староукраїнської лексики. Мета була радше протилежною-створити лінгвістичний "речовий доказ" того, що в XIV-XV ст., й тим більш в часи Київської Русі, ще не існувало ніякої осібної стороукраїнської мови, котру російські академіки-лінгвісти, що відносили розпад східнослов'янських племен до VII-VIII ст., називали південноруською або малоруською.

Вміст словника прямісінько веде до висновків: 1) у XIV-XV ст. староукраїнська мова не відрізнялась від старовеликоруської, це була одна мова; 2) отже, великий східнослов'янський етнос, мовно єдиний від Новгороду і Суздаля до Києва, у XIV-XV ст. тільки починав розпадатися на три народи (великоруси, малоруси, білоруси), бо двом останнім ще належало виробити власні мови; 3) великоруська мова є прямим продовженням єдиної загальноруської мови київських часів, українська та білоруська-пізніші за походженням, отже, великоруський народ дійсно є "старший брат", а його мова - єдино "правильна" для усіх.

Технічно "Словник староукраїнської мови" без української мови зроблено бездоганно. Але за своїм вмістом він мусив називатися словником актової мо-

ви українських, білоруських та литовських територій, Смоленщини та ще деяких великоруських земель. Без цього ошатний двотомник був і залишається знярядям фальсифікації історії, яке за українську мову видає великоруську лексику з дрібкою українських слів.

Безпосередні виконавці, укладачі словника, сумлінно зробили справу, можливо, навіть не розуміючи шахрайського політичного задуму партійних ідеологів та керівників науки. Спираючись на фальсифікації історії, в тому числі й на псевдоукраїнський словник, комуністична влада підтримувала і зміцнювала старий імперський стереотип єдиного давньоруського етносу. Цей живучий міф ідеологічно виправдовував московську політику "зближення" націй, шалену русифікацію українців як повернення їх до нібито природного історичного стану невід'ємних складників єдиного руського народу.

* * *

Дивно, що навіть мовознавці, котрі зафіксували двоїстість мовного становища, яке виникло із запровадженням писемності в Київській Русі (стабільна книжна мова vs. прогресуюча народна усна мова; близькість староболгарської книжної мови саме до північноруської), не замислювалися над його соціальними наслідками для суспільства Русі-України, не встановили факту соціальної двомовності староукраїнського суспільства.

Найближче до цього рубежу підійшов О. Шахматов у праці "Короткий нарис історії української мови", опублікованій 1916 р. у зв'язку із зростом громадського інтересу до українського питання в умовах першої світової війни (19. 1922 і 1924 р. її було надруковано в українському перекладі разом з працею А. Кримського "Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася" (20).

Нарис О. Шахматова народився як один з наслідків його колосальної дослідницької праці, що й досі

залишається неперевершеною за глибиною проникнення в глибоке минуле східнослов'янських народів. За зібраними ним даними діалектних форм на територіях, яких на його час ще не торкнулися терори й переселенські насильства більшовиків та нацистів, О. Шахматов визначив пра-прабатьківщину усіх слов'ян (південних, західних, східних) у басейні Німану і Західної Двіни. Більш пізню, після штовхання великих переселень народів, "спільно-руську", тобто східнослов'янську пра-батьківщину він локалізував "у межах горішнього та середнього бігу Дністра, Буга та Дніпра"(21).

"Розпад спільно-руської сім'ї стояв у зв'язку з розселенням східного слов'янства. Час розселення слід однести на VII-VIII віки", писав О. Шахматов. "Найперше, як здається, східно-слов'янська колонізація пішла на південний схід"(22), тобто вглиб території сучасної України. Цей напрям руху він пояснює безпечною ситуацією, котру створив хазарський каганат, що заохочував заселення пустих територій слов'янами, з яких брав регулярну данину. На південний схід, до басейну Донця і Дону посунули вятичі. На південь рухалася велика південно-руська група племен-уличі, тиверці, поляни, волиняни (=дуліби), деревляни, сіверяни. Саме ця, найбільша, група представляла собою праукраїнців. Вятичі, за Шахматовим, згодом з верхів'їв Дону пішли на північ та захід, де стали великорусами та, частиною, білорусами. На північ, назад до басейну Західної Двіни та до Ладозького озера, до сучасної Смоленщини з Дністра та Бугу посунули словени і кривичі.

Заснувавши на півночі Новгород та інші міста, вони вели активну торгівлю з півднем, користуючись водним шляхом "із варяг у греки". Київ був небезпечним місцем, і новгородці послали туди військо, яке його завоювало. "Як Київ об'єднався з Новгородом під однією владою, то це і був початок утворення держави. Вона здобула назву "руської" од імення того

південного князівства, яке було покорено північно"(23).

Південь був більш залюднений, вигідніше розташований, тому центр сили і влади перемістився до Києва, а Новгород став платити йому данину. "А з точки погляду історії українського народу ми повинні одкинути якнайрішучіше гадку про те, що Київщина за давніх часів залюднена була не предками сьогочасних малорусів, а предками сьогочасних представників інших руських народностей. Шукати в X-XI віці над Дніпром великорусів - це річ цілком даремна, бо-ж великоруська народність походження нового; вона склалася за історичних часів у басейні Оки із співжиття двох давніх руських племен північноруського та східноруського"(24).

Перше складали, за Шахматовим, словени новгородські та кривичі смоленські, друге - вятичі, які йшли з верхів'їв Дону. Останніх у своїй головній праці він зве то "південнорусами", то "східновеликорусами", то "східнорусами", і пише: "Східноруси уже наприкінці X віку, покинувши насиджені на Дону місця, опинились у басейні Оки у дотичності з Північнорусами, XI вік, час Ярослава, поклавши початок злиттю обох племен північно-східної Русі та утворенню великоруської народності"(25). Уточнимо, що йдеться про час, коли Ярослав Володимирович був князем новгородським і бився з мордвою за вихід до Волги. Шахматов наводить уривок з літопису за 1103 р.: "Бися Ярослав с мордвою, місяца марта 7 дня, и побежен бисть Ярослав"(26).

О. Шахматов робив свої висновки на основі вивчення і порівняльного аналізу живих діалектів та стародавніх писемних пам'яток. В них запозичена болгарська (церковнослов'янська) книжна мова рясніла помилками переписувачів, писарів, і саме ці помилки, переінакшення слів, зроблені багато віків назад під впливом місцевих живих говірок, включення у тексти

місцевих слів, особливо появи нових словозмін та ін. ознаки розкривали мовну і, отже, етнічну картину минулого в її динаміці. Тож повернімося до лінгвістики:

"Рязанська земля заселилася Вятичами. Суздальська область, тобто сучасні Володимирська та Ярославська губернії, населена тепер Північнорусами, бо населення тут окас; Рязанська губернія належить акаючим Південновеликорусам. Отже, Рязань колонізована не з півночі. Проте вона могла бути колонізована із заходу"(27). Це означало допущення того, що вятичі, можливо, йшли із заходу попереду кривичів, через Смоленщину, обминаючи болотистий басейн Прип'яті з півночі, а не з півдня, через Україну до Дону, а потім, поворотом, на північ і захід. Північний варіант шляху вятичів фігурує як припущення, південний - великим обходом - О. Шахматов аргументує у своїх працях неодноразово.

Щодо праукраїнської групи племен у нього не було сумнівів: "Якщо у XII віці падіння глухих викликає в малоруських говірках такі явища, які є чужими для інших руських говірок, то ясно, що вже в XI віці малоруська група жила життям, окремішним від решти руських. Зрештою, ми й без цього знаємо, що, наприклад, північно-руська група різко одрізнялася в XI віці од групи південно-руської"(28).

Схожість північноруської мови з болгарською свідчила про її більшу стабільність, її відмінність від південноруської говорила про розвиток-відрив останньої. Думка О. Шахматова виражена ясно і доведена до кінця: групи руських племен, північна і південна, уже в XI ст. мовно різко одрізнялися одна від одної, стали різними етносами.

Далі О. Шахматов упритул наблизився до питання про соціальну двомовність Київської Русі, проте не поставив його:

"Наші казки та билини свідчать про те, що болгарська мова вже давно перейшла до народних мас. Та-

ким чином, є ціла низка підстав думати, що київська Русь дістала з Болгарії мову, яка не тільки зробилася надбанням книжним, але проникла теж і в живу обихідку освічених міських класів". Вимовляння слів змінювалось, а писарі писали як чули. Зміни у написанні слів відбивали нове їх звучання. О. Шахматов ревно вишукував такі зміни у старих текстах: "Вплив живої вимови на написанні позначення ясний; а це вказує на те, що давнеболгарська була в давній Русі в живому уживанні. Оце дозволяє нам не класти різкої різниці між мовою книжною і мовою освічених класів"(29).

Тут допущено помилку в локалізації билин. Ці народні казки т. зв. Київського або Володимирівського циклу - про великого князя та його богатирів, - усі ці казки записувалися в XIX-XX ст. по всій Росії, до Білого моря й за Уральськими горами, але не в Україні. Вони зовсім відсутні в українському фольклорі. Це чисто великоруське, а не українське явище, хоч йдеться в билинах про Київ. Причини цього парадоксального феномену роз'яснені у наших попередніх статтях про соціальну двомовність у Київській Русі, тут на ньому ми спинятися не будемо. Звичайних казок про княжу пору в Україні також катма. Відома лише одна про Кирила Кожум'яку. Вона видає гостро негативне ставлення старокиївського простолюдю до князя та його оточення. Відсутність княжої теми у фольклорі свідчить про вороже ставлення народу до верхів, які не говорили місцевою мовою.

Коли О. Шахматов пише, що "наші" казки та билини свідчать про проникнення болгарської мови у вжиток народних мас, то це стосується тільки Великоросії і в часи, далекі від Київської Русі. В ній писемна болгарська мова, долучена до північноруської, стала надбанням виключно освічених міських класів, як зазначає сам О. Шахматов, тим самим відокремлюючи їх від української народної маси. По суті, це неусвідомлена констатація соціальної двомовності староук-

раїнського суспільства, в якому жменька північно-мовних грамотіїв, які і в побуті говорили мовою своєї писемності, панувала над величезним українськомовним населення. Не в тому було зло, що панувала, кожне суспільство мусить мати панівні верстви, котрі ним керують і ведуть за собою. Зло було в тому, що старокиївська панівна верхівка не поріднилася з народом. Це підривало сили її самої і народу. Упадок Києва почався задовго до нападу татаро-монголів. Свідчив про це страшний погром і спалення Києва сундальцями в 1169 р.

* * *

О. Шахматов з надзвичайним пістетом писав про культурну спадщину старого Києва як фундаменту усієї культури Великоросії: "Володимир над Клязьмою, а так само й інші городи руські всю свою культуру взяли із Києва"(30). Засвоєння цієї спадщини північнорусами відбувалося легко і просто, бо книжна мова віділілих представників київської письменної верстви, котрі втекли від татар на північ, була однакова з мовою північнорусів.

На півночі місцева усна мова, завдяки своїй надзвичайній близькості до болгарської мови писемності, змогла злитися з нею і спрямувати її в русло власного розвитку. Стара Русь-Україна, котра вже мала різко відмінну народну мову, не встигла до прийняття християнства поукраїнити великокняжу еліту з Новгороду і на довгі віки залишилася без національної писемності, виникнення якої блокувалося існуючим чужомовним письмом соціальних верхів. Саме тому, український народ залишався безписемним. Болгарсько-північноруська писемність в Україні після Батия виродилася в потворну актову мову, що нею писала і говорила уся канцелярська братія. З приводу цього лінгвістичного покручу, що його підняли на щит ідеологи т.зв. "Словника староукраїнської мови XIV- XV ст.", О. Шахматов висловився недвозначно і

негативно:

"Нагальна потреба вироблювала в канцеляріях актову мову: тут народні елементи спліталися з чужоземними, почасти з книжними, давнеболгарськими, почасти живими елементами польської мови. Та і ця мова не могла претендувати на роллю літературної мови, та й вимерла вона разом з тими канцеляріями, що її зродили"(31).

У своєму нарисі історії української мови О. Шахматов пише: "Загибель південно-руської інтелігенції Києва, денаціоналізація пануючих класів південно-західної і західної Русі призводять у царині літературної мови до такого самого фатального результату, як і в царині державного та культурного життя. Малоруські та білоруські області затрачають [втрачають] свою політичну самостійність, підпадають під іноземне панування. Малоруси й білоруси на довгий час залишаються без літературної мови, котра б об'єднувала їхню інтелігенцію, а через інтелігенцію й народні низи"(32).

Білорусів Шахматов вважав південними великорусами, а коли це так, то у них не могло бути мовних проблем, однакових з проблемами Руси-України. Тут головною проблемою було те, що мовна денаціоналізація пануючих класів сталася задовго до татаро-монгольської навали, і суспільство так і не збулося свого лінгво-соціального розколу.

Головним лінгвістичним доказом цього є те, що болгарська писемна мова, як ключ до свого замка, підійшла до північноруської мови київських верхів, назавжди стала загальноновизнаною російськими авторитетами підвалиною великоруської літературної мови. Принагідно зауважимо, що факт близькості староболгарської мови до північноруської та віддаленість її від південноруської мови говорить за те, що розпад східнослов'янського праятносу на південну та північні групи племен стався ще до їхнього руху на схід. Мож-

ливо, через це вони й пішли шукати долі різними курсами.

Важливим додатковим доказом мовного розколу українського суспільства є, зокрема, й актова мова: хоч яка була вона неоковирна, а проте являла собою пряме і безпосереднє продовження тієї самої книжної, літературної мови, якою усно і в письмі користувалися панівні класи Києва, але не оточуюче їх етнічне море українського селянства. Українська мова ще не скоро стала писемною.

* * *

Різномовність народної маси і соціальних верхів мала найтяжчі наслідки для української нації. Впровадження в Україні суто російськомовної освіти царським урядом мало своїм наслідком дальше відчуження української освіченої суспільної верстви від народу. Виступаючи на захист української мови, проти русифікації України, М. Драгоманов писав: "...на Україні освічені класи відділені національністю від так званого простолюду ... Країна таким чином відділена від свого мозку..." (33). Насправді російськомовна освіта змінювала ментальність, але не національність людей.

Соціальна двомовність зумовила фатальну внутрішню слабкість українського суспільства протягом усієї його історії. Наслідком стала неспроможність українського суспільства структуруватися-сформувати національну еліту на чолі з аристократією, яка в усі часи була б постійним носієм національної державницької ідеї, виразником і захисником національних інтересів, керівником народу в обороні і поступі країни.

Різномовність народної маси і соціальних верхів позбавила українське суспільство національної свідомості, єдності, патріотичного провуду і, як наслідок цього, волі на довгі віки. Національно зцементована одномовністю низів і верхів північноруська народність зберегла свою державу, змогла внаслідок цього власними силами вибороти незалежність від Золотої Орди.

Розколота двомовністю Русь-Україна у XIV ст. була відбита від татар Литвою. Мовно відірваний від власного народу і тому чужий до нього верхній шар українського суспільства став запопадливо служити литовцям, радіючи з того, що нові хазяї дотепно зберегли мову Рюриковичів для свого адміністрування та законодавства і в Смоленську, і в Мінську, і в Києві.

Українська чужомовна еліта неминуче мала стати і стала класом національної зради. Це повною мірою виявилось з часів польського панування над Україною. Українські верхи легко засвоїли польську мову і в більшості своїй станули на службу королям. Потім вони перекинулися до Москви вірно служити царям. Мови російської через свою російську грамотність вони й за Польщі не забували. Найпідлішим, безприкладним національним зрадництвом відзначалася українська компартійна номенклатура, котра також одцуралась своєї мови і на догоду Москві винищувала національно свідому українську інтелігенцію, мозок нації, виморювала голодом власний народ, мільйони українських хліборобів, які завзято опиралися колгоспному кріпацтву та зросійщенню. Фатальні наслідки двомовності для історичної та майбутньої долі українського народу розглянуто у наших попередніх статтях на цю тему.

Багатівікове панування чужих держав над різними частинами України завжди супроводжувалося асиміляційним насильством. Кожна влада, за винятком Литви, прагнула перевести українців на мову панівної нації, обмежувала, забороняла вживання української мови у різних сферах людського спілкування, навчання й діяльності. Найбільш настирливою та послідовною була політика мовної русифікації на території великої України. Наслідком стало те, що на час проголошення незалежності України у 1991 р. мова її корінного населення значною мірою була витіснена з ужитку. Половина населення говорила українською

мовою, а друга половина - російською. З того часу становище української мови не поліпшилося, навіть погіршало. Обов'язку захисту державної мови нема. Духовно Україна залишається колонією Москви.

1. Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Зб. наук. праць та оглядів. Ч. 2. К., 1998, С. 207-239.
2. Срезневський І.І. Мысли об истории русского языка. М., 1959, С. 80, 120.
3. Там само. С. 108, 109.
4. Там само. С. 37.
5. Ягич І.В. Критические заметки по истории русского языка. СПб., 1889. С. 2, 3, 4.
6. Там само. С. 5-6.
7. Кримський А. Ю. Филология и погодинская гипотеза. // Твори в 5 тт. Т.3. К., 1973. С. 110, 111-112.
8. Там само. С. 29.
9. Шахматов А.А. Очерк древнейшего периода русского языка. // Энциклопедия славянской филологии. Вып. 11. Пг., 1915. С. XXXIX.
10. Там само, с. XXXVI.
11. Кримський А.Ю. Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася. // Твори. Т. 3. С. 268, 499.
12. Державність. 1996. № 8, 9; Вітчизна. 1996. № 9-10; Слово і час. 1996. № 10.
13. Погодин М. П. Записки о древнем языке русском. // Известия Академии Наук по отделению русского языка и словесности. Т. V. СПб., 1856. Ст. 70-92.
14. Максимович М. А. Филологические письма к М. П. Погодину. Письмо второе. // Собр. соч. Т. III. К., 1880. С. 189-190.
15. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. М.-Л., 1936. С. 129.
16. Шахматов А. А. Назв. праця. С. XLI.
17. Там само. С. XLII.

18. Словник староукраїнської мови XIV-XV. Т. 1-2. К., 1977.
19. Шахматов А. А. Краткий очерк истории украинского языка. // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Т. II. СПб., 1916.
20. Шахматов О., Кримський А. Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'ятників письменської старо-українщини XI-XVIII вв. К., 1922, 1924.
21. Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. С. 10-18.
22. Там само. С. 25.
23. Там само. С. 32-33.
24. Там само. С. 51-52.
25. Шахматов А. А. Очерк древнейшего периода русского языка. С. XLIX.
26. Там само. С. XLI.
27. Там само.
28. Там само; Шахматов О., Кримський А. Назв. праця. К., 1924. С. 52.
29. Там само. С. 77-78.
30. Там само. С. 79.
31. Там само. С. 82.
32. Там само.
33. Драгоманов М.П. Что такое украинофильство? // Вибране. К., 1991. С.447.

Анатолій Муляр

СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДСТВА ТА КИЇВСЬКОГО ПОЛІССЯ В КІНЦІ XVII - НА ПОЧАТОК XVIII СТ.

На кінець XVII - початок XVIII ст. Волинське воєводство та територія Київського Полісся залишались аграрним регіоном. Селянство у загальній структурі населення, складало переважну більшість.

У вітчизняній історичній науці протягом тривалого часу становище сільського населення майже не досліджувалось. Так, дослідники історії Правобережної України з другої половини XIX по 90-ті рр. XX ст. переважно висвітлювали козацькі повстання, події Національно-визвольної війни, з'ясовували роль окремих особливостей тощо. В радянській історіографії особлива увага приділялась вивченню стану продуктивних сил і еволюції соціально-економічних відносин. При цьому становище селян Волинського воєводства та Київського Полісся в кінці XVII - на початку XVIII ст. не стали окремою темою для наукових пошуків.

Одним із перших науковців рубежа XIX-XX ст., який дослідив життя українського правобережного селянства у XVIII ст., зробивши екскурсе у XVI-XVIII ст., був В. Антонович. Вчений намагався висвітлити економічні та юридичні відносини між правобережними селянами та феодалами. Дослідник вважав, що селяни Волинського воєводства й Київського Полісся виконували найбільшу кількість повиностей, де панщина становила 5-6 днів на тиждень¹.

Значний внесок у вивчення життя селянства Волинського воєводства на протязі XVIII ст. зробив Ю.І. Мережинський, який проаналізував становище залежних селян, роль оренди в розвитку сільського господарства².

Питанню соціально-економічного становища Правобережної України в останній чверті XVII - в першому десятилітті XVIII ст. приділив О.І. Баранович, який вважав, що розореність краю перебільшена. На його думку, Правобережжя на протязі другої половини XVII - початку XVIII ст. залишалось добре заселеним регіоном хоча і зазнало матеріальних і людських втрат. Науковець також заперечує спустошеність південної Волині у другій половині XVII ст., і стверджує, що тут збереглося багаточисельне населення, яке виконувало різного роду повиності. Величина

панщини, на його думку, у даний час досягала 3-5 днів на тиждень³.

Вивченню становища селянства у магнатських латифундіях та характеру феодальної власності на землю у Правобережній Україні присв'ятила свої дослідження В.О. Маркіна⁴. Зокрема, вона з'ясувала основні повиності селян у магнатських володіннях, забезпеченість селян земельним наділом, худобою, участь села у товарно-грошових відносинах і його зв'язок з містом. Вцілому дослідниця зосередила увагу на 30-60 рр. XVIII ст., і лише в ряді випадків наводить фактичний матеріал кінця XVII - початку XVIII ст.

Досліджуючи народні рухи на Правобережжі в кінці XVII - на початок XVIII ст., свою увагу на становище селян звернув Г.Я. Сергієнко. Науковець вважає, що величина відробіткової ренти коливалась від 3 до 5 днів на тиждень і доповнювалась різноманітними додатковими повиностями⁵. Як бачим, науковий доробок з питання становища селян Волинського воєводства та Київського Полісся є невеликим й торкається в основному XVIII ст.

Перш ніж з'ясувати становище селян Волинського воєводства та території Київського Полісся, слід в'яснити заселеність даного регіону у зазначений період. Аналізуючи демографічну ситуацію у Володимир-Волинському, Луцькому, Кременецькому, Житомирському й Овруцькому повітах, ми помітили надзвичайно багато запустілих населених пунктів. Найбільше їх знаходилось у Кременецькому повіті. Причин такого явища може бути багато, але більшість з них безпосередньо пов'язані із війнами, які велись у даний період. Згідно наших підрахунків, де обстежувалось 349 населених пункти, середня величина залюдненості Волинського воєводства, у цей час, становила 23,1 дима на один населений пункт. У Київському Поліссі заселеність була ще меншою. При обстеженні 716 населених пунктів величина ди-

мів в одному населеному пункті Житомирського й Овруцького повітів становила 7,3 дима. Інвентарі та люстрації кінця XVII - початку XVIII ст. "переповнені" записами про запустілість населених пунктів. Лише навколо містечка Паволоч у 1683 р. зафіксовано було 41 пuste село; поблизу містечка Котельні було 10 запустілих сіл. 17 пустих сіл знаходились у той же час навколо містечка Іванкова⁶. Про запустілість чималої кількості сільських населених пунктів промовляють також заяви їх власників та свідчення сучасників, зафіксовані під присягою в гродських книгах⁷. Динаміка зменшення димів у Волинському воєводстві протягом XVII та початку XVIII ст. вражає своєю величиною. Так лише на території Луцького повіту з 1678 по 1707 рр. кількість димів у сільській місцевості скоротилась відповідно з 6.088 до 598 одиниць⁸. Тому припущення про можливе збільшення населення у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся в кінці XVII ст., у порівнянні з першою половиною XVII ст., які висловила О.С.Компан, посилаючись на недатовані документи поголового оподаткування, є невиправданими і потребують уточнення. На наш погляд, дослідниця не взяла до уваги подій польсько-турецької війни, які внесли корективи у заселеність регіону. Згідно наших підрахунків, у Волинському воєводстві станом на 1693-1694 рр. у сільських населених пунктах проживало 216.839,7 осіб. Для порівняння, лише у Володимирському та Луцькому повітах, згідно наших підрахунків, у 1650-1651 рр. проживало 280.645 осіб⁹.

Скорочення населення протягом досліджуваного періоду у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся було наслідком різних причин, де військовий фактор, як на нашу думку, відіграв домінуючу роль. Внаслідок постоїв, переходів військ та бойових дій знищувались посіви, вилучались у населення різноманітні продукти, худоба та фураж, що

приводило до голодування населення. Люди, щоб не вмерти, вимушені були покидати свої домівки, щоб знайти кращі умови життя. Так житомирський староста Ян-Остафій Тишкевич свідчив, що його село Снигурі внаслідок війн запустило. Селяни, рятуючись від голоду, пішли до інших фільварків¹⁰. Про поширення на Правобережній Україні, втім числі й у Волинському воєводстві та на території Київського Полісся, на кінець XVII - початок XVIII ст. голоду вказують також численні сеймові документи. Так, згідно рішень Вишньовського сейму від 26 червня 1714 р., військовим заборонялось вилучати у місцевого населення продукти, оскільки це призводить до голодування населення¹¹. Під час постою жовнірів дивізії Дорновського, зокрема, у 1694 р. з жителів сіл Острова, Борки, Воля Ждаківська, що знаходились у Волинському воєводстві, крім 262 злотих данини і виданого зерна (вівса, ячменю) по 54 корці, з кожного селянського двору додатково взяли по 20 корців вівса, певну кількість курей, поросят, сир, масло тощо. Крім цього, протягом 6 тижнів постою, селяни вимушені були годувати жовнірів за свій кошт¹². У тих місцях, де на вимогу жовнірів розорене населення не могло сплатити контрибуції доходило до найжорстокіших грабежів¹³. Розбещені війною жовніри розбивали стодоли, комори, скрині, беручи не лише гроші й провіант, але й одяг, полотно, шкіри, замки та інші речі - тобто все, що мало хоч якусь вартість і що можна було продати, або обміняти¹⁴.

Крім грошей та продуктів, досить часто жовніри забирали у селян робочу худобу, особливо коней. Це значно ускладнювало становище селян, оскільки втративши тягло вони не мали змоги виконувати різні повинності, обробляти власний земельний наділ, в ряді випадків вимушені були переходити до категорії піших селян. У свою чергу позбавлення селянина робочою худобою призводило до скорочення величини об-

роблюваних земель і в кінцевому результаті до скорочення величини врожаю.

Малозаселеність Володимирського, Луцького, Кременецького, Житомирського й Овруцького повітів в кінці XVII - на початок XVIII ст. мало вирішальний вплив на розвиток сільськогосподарського виробництва, оскільки в результаті нестачі робочої сили приходилося обробляти меншу земельну площу, що призводило до зменшення орної площі. У результаті чого окремі фільварки взагалі перестали існувати. Нагально стала потреба зміни соціально-економічної структури фільваркового господарства. Так у 1694 р. у Козинському фільварку, що у Кременецькому повіті, було 5 частин панського поля, однак їх по причині нестачі робочих рук не обробляли. Більше частина полів позаростала бур'янами. Якщо раніше для їхнього обробітку потрібно було 70 плугів, то у досліджуваний період лише 17¹⁵. Подібна картина спостерігалась у фільварку села Стожок того ж повіту¹⁶. Надзвичайно багато пустинних земель та фільварків можна було зустріти у Житомирському та Овруцькому повітах. Лише у фільварку м.Котельня нараховувалось в січні 1683 р. 11 запустілих сіл¹⁷.

Скорочення площі орних земель викликало відповідно спад сільськогосподарського виробництва. А оскільки селяни були на той час основними виробниками матеріальних благ для власників фільварків, то останні вимушені були робити додаткові зусилля для того, щоб фільварок і надалі давав прибуток.

Досліджуючи територію Київського Полісся (Овруцький і Житомирський повіти) та Волинське воеводство (Луцький, Володимир-Волинський, Кременецький повіти) в кінці XVII - на початок XVIII ст. треба відзначити, що даний регіон завжди поділявся на два різко відмінні райони. Менший, південний-переходив у Волино-Подільську височину, і охоплював територію Кременецького повіту, а більший, низинний

- Поліський, де розташовувались Луцький, Володимир-Волинський, Овруцький, Житомирський повіти. На Поліссі, а цей регіон називався так не лише з географічної точки зору, але й історичної, великі площі були вкриті болотами і лісами, ґрунт переважав піщаний, що значно поступався сіроземам і чорноземам Кременецького повіту по родючості, а тому був не вигідний для землеробства¹⁸. Власники фільварків, щоб отримати хоча б якийсь прибуток з таких земель, повинні були зважати, насамперед, на природні умови. З іншого боку, віддаленість Волинського воеводства та території Київського Полісся від розорених земель Брацлавського й Київського воеводств (мається на увазі Київського повіту), дещо затруднювали втечі місцевого населення на південь.

Вивчаючи інвентарі й люстрації кінця XVII - початку XVIII ст. ми помітили, що у даному регіоні не було однієї якоїсь панівної форми господарювання. У досліджуваний період панщина перестала бути домінуючою формою визиску, а все більше поступалася місцем грошовій та натуральним рентам. В одних і тих же володіннях були села які були на чинші, поряд із селами, які перебували на панщині. Це було спричинено недоліком робочої сили, робочої худоби, реманенту тощо.

У Кременецькому повіті, де переважали в основному сіро-чорноземні ґрунти, панівною формою господарювання протягом першої половини XVII ст. була панщина¹⁹. Даний вид поземельних відносин на той час найбільш повніше відповідав інтересам місцевих панів та дозволяв, завдяки високій родючості ґрунту одержувати значні прибутки у даному регіоні. На кінець XVII - початок XVIII ст. ситуація змінюється. Поряд із відробітковою формою господарювання, величина якої на кінець XVII - початок XVIII ст. коливалась від 1 до 3 днів на тиждень з диму (на півночі повіту), проти 2 - 5 днів на тиждень протягом пер-

шої половини XVII ст., існувала чиншова система господарювання, де селяни сплачували на користь пана від 12 до 22 злотих. Так, селяни села Жабокрик, яке належало шляхтичці Тарковській, у 1710 р. виконували панщину яка складала від 2 до 3 днів з диму на рік, та поєднувалась з чиншем у 24 гроші та натуральним податком (по 5 кур, 2 гуски, 5 яець, по 3 мотки пряжі тощо)²⁰. А селяни села Копильці яке у 1715 р. знаходилось на півдні Кременецького повіту, сплачували на користь пана по 4 злотих на рік²¹. В селі Забуяни, цього ж повіту, у 1715 р. селяни сплачували на користь власника маєтку лише чинш, величина якого на 15 димів коливалась від 2 до 35 злотих. При цьому найбільшу величину грошової ренти сплачували ті селяни, які мали від 4 до 10 голів робочої худоби (5 осіб)²².

Зменшення величини панщини та поширення грошової (чиншової) форми господарювання в даний період, пов'язуємо з воєнними подіями другої половини XVII ст., внаслідок чого територія Кременецького повіту зазнала чималих розорень, особливо в його південній частині. Села і містечка були розорені, і в ряді випадків залишалися пустками.

З іншого боку, зменшення величини населення у повіті та воєводствах, про що вже говорилося вище, та "відсутність" грошей на відбудову спустошених маєтків, мушувала феодалів йти селянам на певні поступки (зменшувати величину панщини або переводити їх на грошову ренту), що також було вигідно панам, оскільки це давало грошові надходження які могли використати за власною потребою.

Населення, що постійно терпіло постої і грабунки жовнірів, страждало від військових дій, кидало власні помешкання в пошуках більш "затишних" місць. Тому власники фільварків, для того щоб зберегти свої маєтки і робочу силу, вимушені були йти на деякі поступки: від створення слобід (як наприклад в селах Слобожани, Ліпова, Копитів, де "новопоселенці" поз-

бавлялись на 3 роки від сплати повиностей)²³ до запровадження лише сплати натурального податку (як зокрема у маєтках Лабунського ключа)²⁴.

Аналізуючи знайдені нами інвентарі, що торкаються Кременецького повіту у досліджуваній період, бачим, що відробіткова рента збереглась на півночі повіту. Зокрема в селах Козинської волості у 1694 р. всі селяни працювали по три дні на тиждень на протязі цілого року. При цьому панщина доповнювалась чиншом величина якого складала: волочного - 24 гроші і півволочного - 12 грошів та натурального податку, де волочні селяни давали по 6 корців жита, 2 гуски; півволочного - 2 -4 корці жита²⁵.

У порівнянні з першою половиною XVII ст., коли панщина складала у даній волості по 5 днів на тиждень, на кінець XVII - початок XVIII ст. її величина зменшилась у 1,6 рази. Про існування на півночі повіту панщини також свідчить інвентар Малих Жабокрик²⁶. Що ж до південної частини Кременецького повіту, то тут більша частина маєткової землі взагалі не оброблялась, а в окремі роки не сіялися ярові та озимі культури²⁷. Згідно документів Полонського ключа, у досліджуваній період, величина чиншу коливалась від 10 до 40 злотих і доповнювалась різного роду натуральними повиностями²⁸. Відзначимо, що в кінці XVII - на початку XVIII ст. становище селянства полегшилося, що виражалось як у відсутності панщини так і у широкому поширенні грошової й натуральних рент. Зменшення і зникнення відробіткової ренти, на нашу думку пов'язане із низькою густотою населення в регіоні. Крім того, широкого поширення у даний період набуло заснування слобід, яких поселенці були вільними, і при першому ж серйозному натиску феодалів знімалися і переходили в інший регіон.

У Луцькому, Володимир-Волинському, Житомирському та Овруцькому повітах, більшу площу яких

займали малопродатні для землеробства землі, феодалам було вигідно брати чинш та різноманітні продукти. Таким чином всі складнощі воєнного та повоєнного життя перекладалися на селянське господарство. Однак це не означало, що у даних повітах не було панщини. В ряді місцевостей, де все-таки були сприятливі умови для землеробства, зокрема у фільварках, розташованих в районах Луцька, Володимира, Житомира відробіткова рента все ж збереглась. Її величина в різних фільварках була різною, оскільки це залежало від багатьох факторів (постоїв та переходів військ через фільваркові землі, кількості робочої худоби, робочої сили, тощо). Так і селі Отпін, що в Луцькому повіті, у 1694 р. селяни відробляли панщину по 5 днів на тиждень і крім того несли ще вартування (в жнива та косовицю мало йти з диму по 2 робітники). Слід також відзначити, що селяни вимушені були ще 15 днів на рік разом із своєю худобою виконувати різноманітні повинності. Крім відробіткової ренти селяни сплачували грошову ренту, величина якої коливалась від 1 до 2 злотих, та натуральну повинність, яка складалась з 2 курей, 2 гусей, десятка яєць тощо²⁹.

В селі Завишня того ж повіту, в кінці 80-х на початку 90-х років XVII ст. панщина складала 3 дні на тиждень, де величина чиншу рівнялась 15 злотим, а натуральна повинність складалась з 2 овець, 2 курей, десятка яєць³⁰. У селі Рудки, що також розташувалось в Луцькому повіті, в той же час панщина складала лише один день на тиждень, який доповнювався також різноманітними повинностями³¹. Як свідчать наведені нами приклади, у досліджуваній період існувала розбіжність у встановленні відробіткової ренти в межах одного повіту.

Якщо величина панщини у Володимир-Волинському, Луцькому, Житомирському і Овруцькому повітах на кінець XVII - початок XVIII ст. становила від 1 до 5 днів на тиждень, то на рік це становитиме від

52 до 260 днів.

Грошова рента, як вже зазначалось вище, була також популярною у феодалному суспільстві, оскільки давала дідичу, з однієї сторони готівкові гроші, а з іншої позбавляла власника фільварку потреби думати про збут продуктів чи продукції промислів. У мастках де переважала панщина, величина чиншу була невеликою, і це було закономірно, скільки щоб сплатити гроші, селянин повинен був мати вільний час як для ведення власного господарства, так і для заняття різними промислами, які давали б йому певний прибуток. При наявності панщини, селяни були позбавлені можливості вільного господарювання, оскільки більшу частину свого часу вони проводили у мастку. Крім цього, як ми вже зазначали вище, панщина в кінці XVII - на початку XVIII ст. існувала там, де були можливості займатися землеробством, а тому власник фільварку був зацікавлений у збільшенні своїх земельних володінь за рахунок селянських земель. Це впливало на величину розорюваних земель, посівів та врожаю. Очевидно, що саме з цих причин величина чиншу була обернено пропорційною величині панщини. Чим більша була панщина, тим меншою грошова рента, і навпаки, чим менша була панщина, тим більшою була величина чиншу.

Грошова рента на території Київського Полісся та Волинського воєводства використовувалась майже скрізь. Саме ця форма, очевидно, в період загальної спустошеності, давала масткам можливість вижити. Крім цього, фільваркам які розташувались на неродючих землях нічого іншого не залишалось як запроваджувати грошову ренту, оскільки застосовувати панщину на даній території було неефективно й збитково. Земля не могла дати того прибутку, який давала грошова рента. Величина чиншу у кожному мастку була різною, однак вищою ніж у фільварках де існувала панщина. Як і в попередні десятиліття, відробіт-

кова та грошова ренти поєднувались з натуральною повинністю. Якщо величина відробіткової та грошової ренти протягом XVII ст. постійно змінювалась (як в сторону підвищення, так і в сторону зниження), то натуральний податок на протязі тривалого часу залишався незмінним. Це залежало насамперед від стану і розвитку селянського господарства, місця його розташування тощо. Так селяни 3 сіл, що входили до Горшківського фільварку Овруцького повіту, сплачували у 1700 р. на користь пана, поряд з іншими продуктами, по 100 грибів, що давало прибуток з кожного диму по 7 злотих 12 грошей. А в селі Панівка, що у Кременецькому повіті оскільки фільварок знаходився на спустошених війнами чорноземних ґрунтах, селяни сплачували на користь власника маєтку по 3 злотих, 1 курці, 1 каплуни, десятку яєць (на рік)³².

Натуральний податок був також надзвичайно вигідний феодалам тому, що з одного боку дана форма повинності забезпечувала маєтки продуктами, а з іншого, дана форма включала власника у товарно-грошові відносини, бо надлишок продуктів в більшості випадків продавався. А оскільки селяни сплачували на користь пана у певних пропорціях, майже усі продукти свого господарства - зерном, худобою, птицею, яйцями, в ряді випадків медом, грибами, ягодами тощо, то одержані прибутки були значними. Так наприклад, величина сплачуваного натурального податку лише жителями села Блудів, що у Волинському воєводстві, у 1692 р. становила 89 злотих 6 грошей. І це притому, що сплачували даний податок лише 16 осіб, а величина податку, в порівнянні з іншими фільварками була невеликою: по 2 каплуни, 2 курки, 6 яєць, 1 мірка жита³³. В цілому ж з Блудівського ключа у 1692 р. було зібрано натурального податку на загальну суму 2.896 злотих³⁴.

У кожному фільварку, в залежності від його рівня розвитку і місця розташування, величина натурально-

го податку також була різною, але завжди співіснувала з грошовою і відробітковою формами господарювання. Для прикладу візьмем маєток села Скороход, який знаходився у 1699 р. у Луцькому повіті і нараховував 23 дима. Величина панщини у даному фільварку, згідно інвентарних документів, становила 3 дні на тиждень, що на рік складало 156 днів. При цьому вони були зобов'язані платити чинш в розмірі 3 злотих (ще 15 днів), давали по 2 каплуни, 2 курки (48 грошей) ще 15 осмачок вівса, десятину сіна (36 гр.). На рік повинність селян складала 37 злотих³⁵. Однак ці дані не остаточні, оскільки крім вище названих повинностей, селяни на протязі року зобов'язані були сплачувати інші (ще дрібніші) повинності на користь пана. Так в селах Кшепечек, Федькове, Вишивецьке та ряді інших населених пунктів Волинського воєводства, платили на користь власника фільварку подушний, поземельний та ряд інших податків, величина яких разом коливалась від 2 до 4 злотих³⁶. Слід також зауважити, що селянські господарства на кінець XVII - початок XVIII ст. були економічно слабкі. Більшість селянських господарств володіли 1-2 волами або кіньми, хоч були і такі, що взагалі не мали робочої худоби.

Поряд з хліборобськими роботами селяни були зобов'язані вартувати при панському дворі, лагодити дороги, будувати гаті при ставках і млинах, пасти панську худобу, ловити рибу в ставках тощо. Причому така форма додаткового залучення селян була притаманою як для Волинського воєводства, так і для території Київського Полісся.

Для вирішення різноманітних господарських проблем, феодали встановлювали у своїх маєтках так звані поурочні дні, які на відміну від панщини не мали чіткого визначення. Кількість працюючих у ці дні визначалася паном довільно. В залежності від роботи, яку потрібно виконати, могли працювати кілька сімей

або один член якої небудь сім'ї. Поурочні дні носили різноманітні назви: згони, гвалти, толоки, шарварки, величина яких згідно досліджень В.Б. Антоновича рівнялась 12 дням на рік або 2,4 злотим³⁷.

Згідно інвентаря села Милостиво, що у 1704 р. належало Бенедикту Жабокрицькому, на лагодження прорваних гребель, зруйнованих млинів і мостків тощо, додатково забиралось з кожного селянського господарства ще від 9 до 13 днів на рік³⁸. А в селі Малі Жабокрики, що у Кременецькому повіті, у той же період величина "шарварків" становила 36 днів з кожного господарства³⁹.

Дана поурочна система прослідковується переважно у маєтках, де існувала відробіткова рента, причому її величина залежала від ряду причин і не була сталою.

В окремих інвентарях та ілюстраціях кінця XVII - початку XVIII ст., що торкаються безпосередньо території Київського Полісся і Волинського воєводства, є згадки про спеціальні жіночі повинності: прядіння, ткацтво, прання білизни, доїння корів, роботи на городі, приготування їжі, шинкування капусти тощо. Жіночі роботи були найрізноманітніші, оскільки їх характер залежав від організації феодалного господарства.

Необхідно також відзначити, що власники фільварків, намагалися залучити селян до роботи на протязі цілого року. Це, на наш погляд, є закономірним явищем, оскільки панське господарство існувало не лише за рахунок землеробства, але й розвивало тваринництво, різні види промислів тощо, які потребували догляду та людської праці на протязі року. Так селяни села Галамгородка, що у Кременецькому повіті, на протязі 1700 р. виконували панщину по 2 дні влітку і один день взимку, при цьому відробіткова рента поєднувалась з грошовою і натуральною⁴⁰. У переважній більшості сіл Київського й Волинського воєводства панщина була однаковою як взимку, так і влітку. В селі Хомів і Фоварма, що у Київському Поліссі, селяни на протязі ро-

ку, тобто взимку і влітку виконували відробіткову ренту по 3 дні на тиждень, силачували по 23 злотих та давали натуральний податок - по 2 курки, 2 качки, 1 гуску, десяток яєць тощо, що в переводі у грошовий еквівалент складено 50 злотих 6 грошей⁴¹.

Таким чином, на кінець XVII - початок XVIII ст., становище селян Волинського воєводства й на території Київського Полісся залежало від форм господарювання фільварку та його природньо-географічного місця розташування. Наявність значної кількості чиншових господарств сприяло полегшенню становища селян, оскільки вони при існуючій системі господарювання користувалися значною самостійністю при веденні свого господарства, а після сплати всіх податків, самі вирішували долю виробленого продукту.

На кінець XVII - початок XVIII ст. правове становище селян залишилося незмінним і визначалось в основному польським державним законодавством. Право власності на землю залишалось правом власності і влади над підданими. Земля не існувала незалежно від прикріплених до неї селян і їх повинностей. Зокрема, в січні 1691 р. польський король видав привілеї на землі Київського воєводства шляхтичам Арюховичу, Василевичу, Огію, Самойловичам, Машковським, де поряд з полями, луками, ставками тощо, переходили у феодалну власність також селяни з їх повинностями⁴².

Неподільність влади і власності шляхти реально існувала як необмежена влада пана над своїми залежними селянами. Власник фільварку, як і раніш, міг зробити з підданими, згідно законів, все що хотів, оскільки мав над ними "право життя і смерті". Однак особливістю досліджуваного періоду було те, що внаслідок воєнних подій другої половини XVII ст., територія Правобережної України зазнала руйнацій і значного скорочення населення, що відповідно примушувало панів якщо не дорожити, то хоча б цінувати робочу силу. З метою додаткового залучення робо-

чих рук власники фільварків не лише йшли на тимчасове зменшення повиностей, але й надавали новопоселенцям слободи, з метою їх закріплення на новій території.

При загальному дефіциті робочих рук, поміж шляхтою Правобережжя розгорнулася боротьба за селян, оскільки кожний шляхтич прагнув забезпечити своє господарство робочою силою.

Ряд власників фільварків користуючись “дефіцитом робочої сили”, і прагнучи одержати додаткові грошові надходження, продавали своїх підлеглих. Так наприклад, у 1686 р. Станіслав Михайловський продав за 30 злотих подільському воєводі Станіславу Лужко свого збіглого селянина з села Домашиці, що у Волинському воєводстві⁴³. А пан Лиховський взагалі продав селян, які йому не належали⁴⁴. Досить часто трапляються документи, де феодали, поряд з різноманітним майном, продавали або дарували своїх підданих. Так у 1700 р. шляхтич Проневроцький продав магнату Адаму Потоцькому фільварок Великі Очі та села Свідниця, Змієвиха, Воля-Змієвська, що у Волинському воєводстві, разом із селянами⁴⁵. А в травні 1679 р. шляхтичка Калусовська подарувала шляхтичці Вержбицькій винокурню і селянина, причому з правом переселення підлеглою і перенесення винокурні у її фільварок, який зазнав збитків від військових подій другої половини XVII ст. Сім'я проданого до уваги не бралась⁴⁶.

Правова незахищеність селян в польській державі на протязі багатьох століть, в тім числі і в досліджуваний період, спонукала до різного роду зловживань. Так, селян Емельяна і Давида Шилікових, що проживали у Волинському воєводстві, у 1700 р. за кражу з панського гумна декількох мір хліба стратили⁴⁷. А орендар Буткевич схопив сина одного із кріпаків, що проживав в селі Барани, і тримав у себе цілий рік, не видаючи для чого. Коли до нього прийшов батько просити за сина, то Буткевич схопив поліно і вдарив його

го по голові. Від такого побиття селянин помер через 3 дні⁴⁸. Орендар фільварку Битія, що знаходився у Луцькому повіті, М.Донбровський так знущався з селян і розорював їх господарства, що вони вимушені були всі порозбігатися⁴⁹.

Всі наведенні приклади свідчать про безправність і незахищеність селян. Селяни не могли змінити навіть місця проживання, оскільки польське законодавство закріплювало їх за певною маєтністю, в той час як панові було дозволено їх продавати, міняти, дарувати, переводити з одного села в інше. Шляхтич міг на свій розсуд позбавити селянина життя, не відповідаючи за це ні перед ким. Селянин захоплений будь-яким шляхтичем поза своїм маєтком, міг легко стати його жертвою.

Суттєвий вплив на становище селян здійснювало козацтво. Насамперед це проявлялось у масових переселеннях з різних куточків Волинського воєводства й території Київського Полісся на територію козацьких полків, що змінювало як соціальний так і правовий статус. Крім цього, у досліджуваний період правобережне козацтво “співпрацювало” із місцевим населенням, де останні не лише нападали разом із козаками на панські маєтки, але й знищували різноманітні документи. Так в червні 1696 року селяни панів Олександра і Людвіга Погойських разом із козаками С.Палія напали на будинок пана Якубовського, грабували його майно, знищували його документи, побили слуг Якубовського, які були послані для відшуку селян втікачів⁵⁰. А селяни села Чайковки, що належало оверуцькій єзуїтській колегії, у відповідь на грабунок шляхтичами Надашківськими їх господарства, в результаті якого було захоплено волів і реманент, попросили полковника про заступництво. В результаті такого “заступництва” було не лише повернуто украдене, але й побито самих нападників, пограбовано їх будинок⁵¹.

“Турбота” козаків про селян, дозволяла першим збільшувати територію своїх полків, виганяючи при цьому феодалів з їх володінь, що викликало, зміну економічного та правового становища селян, та занепокоєння у польському уряді.

На протязі 90-х років XVII ст. йшов неухильний процес відродження правобережного козацтва. Покозаченні мешканці Полісся погрожували “за Віслу прогнати ляхів, щоб ноги їх тут не залишилось”⁵². А бурмистр м.Овруча Гарасько Митюха Москаленко (очевидно відчуваючи підтримку правобережного козацтва) взагалі закликав овруцьких міщан до непокоєння польській владі і винищення шляхти⁵³. Селяни села Борове Овруцького повіту, наприклад, заявили королівським чиновникам: “Якщо можна з тих країв всіх панів-ляхів вигнати, а в першу чергу пана підкоморія Київського, то знову було б все добре”⁵⁴. Сусідство панських господарств з козаками не давало можливості дідачам піднімати повинності та знущатись над підлеглими.

Таким чином, військові події другої половини XVII ст. не внесли суттєвих змін у правове становище селян. Вони як і раніше були позбавлені будь-яких прав, в той час як правоздатними і дієздатними залишались лише феодалі. Право власності на землю залишалось правом власності і влади над підлеглими. Власник фільварку міг зробити з селянами все що хотів, оскільки мав над ними необмежену владу. Лише правобережне козацтво в кінці XVII - на початку XVIII ст. стримувало феодалів у їх прагненнях підвищити різного роду повинності та знущатись над підлеглими.

ПРИМІТКИ

¹В.Антонович. Исследование о крестьянах юго-западной России 1700-1798 гг.// Архив Юго-Западной России. (далі-АЮЗР).- Ч.6. Т.2-К.,1870. - С.26-51.

² Мережинський Ю.І. Посилення феодально-кріпосницького гніту на Волині на передодні Коліївщини (1704-1768). // Наукові записки Київського державного університету. - 1958. - Вип.9. - С.49-51.

³ Баранович А.И. Опустошения и восстановление Правобережной Украины во второй половине XVII - начале XVIII веков //История СССР. - 1960. № 5. - С.141-158.

Баранович А.И. Иагнатское хозяйство на иге Волини в XVIII в. - М.1959-С.3-181.

⁴ Сергієнко Г.Я. Визвольний рух на Правобережній Україні в кінці XVII - на початку XVIII ст. - К.,1963. - С.22-35.

⁵ Маркина В.А. Крестьяне Правобережной Украины, конец XVII-60-е годы XVIII столетий. - К.,1971. - С.3-159.

⁶ АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.152-156.

⁷ АЮЗР. Ч.7. Т.1. К.,1886. С.549-553.

⁸ АЮЗР. Ч.7. Т.2. К.,1890. С.485-496.

⁹ Центральний Державний історичний Архів України м. Києві (далі ЦДІА України). Ф.49. Оп.1. Спр.989. Арк.1-14; Інститут Рукописів Національної Бібліотеки України ім.Вєрнадського (далі - ІР НБУ). Ф.83, оп.1 Спр.54. Арк.1.

¹⁰ АЮЗР. Ч.7. Т.1. К., 1886. - С.485-486.

¹¹ Акта grodzkie i zwemskie Т.22, Lwov, 1914. С.677.

¹² ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.992. С.4-6.

¹³ Акта grodzkie i ziemskie. С.352, 515-516.

¹⁴ ЦДІА України. Ф.2. Оп.1. Спр.197. Арк.133-138.

¹⁵ Баранович А.И. Магнатское хозяйство на юге Волини в XVIII в. - М.1959. - С.17.

¹⁶ ІР НБУ. Ф.10. Оп.1. Спр.11710 “С”. - Арк.1159.

¹⁷ АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.152-154.

¹⁸ Бойко І.Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. К.,1963. С.162.

¹⁹ Там само. С.162.

²⁰ АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.23-27.

²¹ ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. С.10-12.

²² ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. Арк.17.

- 23 ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.16. Арк.17-19.
- 24 ЦДІА України. Ф.49. Оп.2. Спр.78. Арк.1.
- 25 Баранович А.И. Магнатское хозяйство... С.17.
- 26 АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.23-27.
- 27 Баранович А.И. Магнатское хозяйство... С.16.
- 28 Там само. С.38.
- 29 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.898. Арк.31-32.
- 30 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.904. Арк.3-9.
- 31 Головний Архів Давніх Актів у Варшаві (далі АГАД) Архів Замоїських. Сигн. 2643. Арк.4-5.
- 32 ЦДІА України. Ф.236. Оп.2. Спр.190. Арк.7.
- 33 АГАД. Архів Радзивіллів. Від. сигн. 260. Арк.24.
- 34 Там само. С.8.
- 35 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2352. Арк.2-3.
- 36 ЦДІА України. Ф.49. Оп.2. Спр.1126. Арк.2-6.
- 37 АЮЗР. Ч.6. Т.2. К.,1870. С.41.
- 38 Там само. С.13-14.
- 39 Там само. С.23, 26, 27.
- 40 ЦДІА України. Ф. 49. Оп.1. Спр.2331. Арк.2.
- 41 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2342. Арк.1-2.
- 42 ЦДІА України. Ф.2. Оп.1. Спр.197. Арк.23-25.
- 43 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.1678. Арк.1.
- 44 АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.106-107.
- 45 ЦДІА України. Ф.49. Оп.1. Спр.2328. Арк.1-4.
- 46 АЮЗР. Ч.6. Т.1. К.,1876. С.120-122.
- 47 Там само. С.258-261.
- 48 Там само. С.117-120.
- 49 Там само. С.296.
- 50 АЮЗР. Ч.3. Т.2. К.,1868. С.338-342.
- 51 Там само. С.322-325.
- 52 Там само. С.231-234, 241-248, 283-284.
- 53 Там само. С.44-45.
- 54 Там само. С.356-360.

ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ: ВЧЕНІ, КРАЄЗНАВЦІ

Олена Апанович

УКРАЇНСЬКА МЕНТАЛЬНІСТЬ ВОЛОДИМИРА ВЕРНАДСЬКОГО

Володимир Іванович Вернадський – найвидатніший природознавець ХХ століття, вчений-енциклопедист, глибокий мислитель і гуманіст, він був творцем нових наук і наукових напрямків. У всьому світі продовжують розвиватися створені ним генетична мінералогія, геохімія, біогеохімія, вчення про живу речовину і біосферу, концепція ноосфери, ідея автоторфності людства.

Вернадський, першим у нашій країні почав вивчати радіоактивну енергію, він заснував нову науку – радіогеологію. Однак вчений ще у 1922 році застерігав перед небезпекою, яка криється в атомній енергії: “Недалекий той час, коли людина одержить у свої руки атомну енергію, таке джерело сили, яка дасть йому можливість будувати своє життя як він захоче. Чи зуміє людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Чи доросла вона до вміння використати ту силу, яку неминуче мусить дати їй наука?”

В зв’язку з цим Вернадський наголошує на необхідності і обов’язковості моралі в науці. Вчені не повинні закривати очі на можливі наслідки їх наукової праці, наукового процесу. Вони мусять себе відчувати відповідальними за всі наслідки їх відкриття. Вони повинні зв’язувати свою роботу із кращою організацією всього людства.

Величезної цінності внесок зробив Вернадський також у розробку і розвиток наук і наукових проблем: загальної теоретичної біології, мікробіології, космічної біології, ґрунтознавства, географії, кристалографії, кристалохімії, кристалофізики і геометричної

кристалографії, вчення про симетрію, теорію будови силікатів, вчення про газовий режим Землі, історії природних вод, гідрогеології, гідрології, екології, космічної хімії, радіохімії, гідрохімії, проблем космічного пилу, історії, логіки і методології науки.

Розвиваючи створене ним вчення про живу речовину, тобто про живу матерію, Вернадський розробив найвеличніший синтез ХХ століття – вчення про біосферу, досить тонку, просякнуту життям земну оболонку, що створена живою речовиною, джерелом існування якої є сонячна енергія. Він також відкрив закон організованості біосфери, її гармонії. Будь-яке втручання в біосферу, в її лад, може призвести до катастрофи.

На вченні Вернадського про біосферу ґрунтуються усі сучасні роботи з проблем охорони навколишнього природного середовища та збереження екологічної рівноваги.

Особлива роль у біосфері належить людині. Спрямований розум людини, організована воля її як суспільної істоти є великою геологічною, можливо, космічною силою, що міняє лице нашої планети і вперше в історії Землі людина пізнає і охоплює усю біосферу, прагне вийти за межі планети у космічний простір.

Вернадський стверджував: "Людина і не цар, і не раб природи. Вона – сама природа. В людині біосфера немовби пізнає сама себе".

Вчений розробив концепцію про новий якісний стан біосфери – ноосферу – сферу розуму, тобто біосферу, упорядковану розумом і працею людини. Майбутнє земної цивілізації значною мірою залежить від того, наскільки людина спроможна буде перетворити біосферу в ноосферу.

Перед людством в геологічній історії відкривається велике майбутнє, якщо людство це зрозуміє і не вживатиме свій розум і свою працю для самознищення.

Вернадський відкрив і сформулював ряд законів природи. Головний з них, що був основою світогляду вченого, – закон про єдність зв'язків і взаємозв'язків людства і природи, єдність всього суцього на Землі й поза Землею, єдність з Космосом, єдність макрокосмосу і мікрокосмосу. Вчений був першою людиною у світі, яка поглянула науково на нашу Землю іззовні, з Космосу, з далечинь космічних просторів. Космізмом була пройнята вся його творчість. Ще у 1919 р. в Києві український вчений Микола Григорович Холодний сказав про Вернадського: "він був істинним натуралістом, що неухильно прагнув створити з численних, але фрагментарних відомостей, які має у своєму розпорядженні сучасна наука, струнку і по можливості повну картину величезного і багатогранного життя Космосу". Вернадського називали "людиною з космічною свідомістю".

Вернадський стверджував: людство сягне ноосфери тільки через свою *єдність*, що є природним процесом. Єдність людства Вернадський розумів як єднання народів зі збереженням своєрідної культури кожного, котра є найвищим виявленням духовності нації.

Надзвичайно цінні для нас і сьогодні слова Вернадського про зникнення війн. "Завдання знищення війн уперше в історії людства перестало бути утопічною мрією і перетворилось на реально поставлену ідею. Розумна воля неминуче піде цим шляхом, оскільки вона відповідає ноосфері. Ясно, що цей рух не може бути припинений. У бурях, грозі, страхіттях і стражданнях народиться прекрасне майбутнє людства".

Вернадського справедливо називають найбільшим організатором науки нашого часу. Він виявив і проаналізував провідні тенденції розвитку науки, на багато десятиріч вперед визначив найбільш перспективні форми наукової діяльності, а головне – вказав шляхи дальших пошуків. Водночас він був організатором

осередків наукової творчості. Його науково-організаторська діяльність особливо активно розвинулась протягом 1918-1941 років, він був ініціатором і в більшості – керівником понад 20 наукових установ різного типу, які перетворилися у великі дослідницькі центри світового масштабу.

Особливо яскраво науково-організаційний талант Вернадського проявився у період заснування Української академії наук яку він створював у важких, складних умовах громадянської війни, коли протягом 1919 року в Києві п'ять разів мінялася влада.

Володимир Іванович Вернадський все життя був тісно пов'язаний з Україною. За своїм походженням – і по материнській, і по батьківській лінії – він був українцем, завжди пам'ятав і пишався цим, гаряче любив Україну, цікавився і знав її історію, був залюблений у її природу, дуже багато зробив для розвитку української науки і культури.

Про родовід Володимира Івановича ми дізнаємося з його власних свідочств. Він особисто вивчав свій і дружини. І робив це як вчений і як мислитель, проводячи спеціальне дослідження, джерелом якого були історичні документи, свідочства учасників, спогади, листування. Йому допомагав у цьому небіж В.Модзалевський, автор Малоросійського родословника, один з будівничих архівної справи на Україні. Для Володимира Івановича Вернадського вивчення історії свого родоводу мало принципове значення. Вчений, який обґрунтував закон єдності природи, людства, Космосу, спостерігав єдність і зв'язок поколінь, він вважав родовід проблемою генетики. У листі до сина (6 жовтня 1944 р.) він писав: "Обдумуючи своє життя, я бачу, відчуваю зв'язок поколінь. На всіх наших родинах досі відчувається минуле життя предків..."

Вернадський записав у спогадах: "Професор М.А. Максимович (1804-1873), знавець минулого України, ботанік, перший ректор Київського університету, го-

ворив мосму батькові, що предки наші прийшли "з Литви". Вони звалися Верна. Під час війни Хмельницького проти Польщі литовський шляхтич Верна перейшов на бік козаків і з ними разом боровся проти панства. Він був страчений поляками.

При знищенні Запорожжя Катериною Другою мій прадід Іван Никифорович Вернацький втік у Чернігівську губернію і там, після кількох літ спокійного життя, був обраний священником великого села Церковщини Березинського повіту Чернігівського намісництва. Священники тоді вибирались на Україні прихожанами зі свого середовища.

Мій дід Василь Іванович був оригінальний, дуже обдарований лікар. Читаючи його формулярний список, вражаєшся тими багаторічними військовими походами, в яких йому довелося брати участь. Він пройшов походами з Суворовим і Кутузовим. Був на Чортовому мості, і в 1799 році потрапив у полон з госпіталем, який очолював. Він однаково приймав у госпіталь і французів, і росіян, внаслідок чого Наполеон і дав йому орден "Почесного легіону".

Дід повернувся в Росію в травні 1800 р. на чолі госпіталю з 1000 чоловік. Одержав у 1826 р. чин колезького радника. Цей чин давав право на потомствене дворянство. Останні роки мій дід пробув у Києві, де й помер 1830 року". Василь Іванович вніс поправку в своє прізвище, змінив одну літеру і Вернацькі стали називатися Вернадськими.

Відзначивши, що предки його матері Ганни Петрівни, уродженої Константинович, а також дружини – Наталії Єгорівни, уродженої Старицької, належали до козацько-старшинської верхівки, Вернадський розповідає: "моя мати народилась у Києві в поміщицькій сім'ї, яка складалась вже тоді майже виключно з військових. Її батько – артилерійський генерал – був служака, але людина хороша, судячи по розповідям, оригінальний тип старого українського козацтва (він го-

ворив переважно українською мовою)”.
Володимир Іванович відзначав, що його батьки відчували на собі сильний вплив родинного середовища: “Батько і мати мої – кияни. В обох родинках були живі національні українські традиції”.

Володимир Іванович Вернадський народився у Петербурзі 1863 року, але дитячі роки (1863-1876) він провів в Україні – в Полтаві і в Харкові, і ще дитиною бував і в Києві, жив у будинку в Липках, де мешкала й померла його бабуся В.М. Константинович. У 1873 році Володимир Вернадський поступив у перший клас Харківської гімназії, де провчився три роки.

У дитинстві величезний вплив на його розумовий розвиток мав батько, який дуже ретельно і послідовно займався вихованням і освітою сина.

Батько Володимира Івановича – Іван Васильович (1821-1884) закінчив Київський університет і був професором політичної економії і статистики спершу в Київському, потім у Московському університеті до свого переїзду в 1856 р. в Петербург, де мав професуру в Олександрівському лицейі і Технологічному інституті. Через хворобу, він після одужання дістав місце директора контори Державного банку в Харкові. В 1876 р. він пішов у відставку, переїхав з Харкова до Петербурга. Іван Васильович займався видавничою діяльністю: видавав журнали “Економіст” та “Економічний показник”, мав друкарню “Слов’янська печатня” і “Магазин-книжник”, був автором ряду наукових праць.

Саме Іван Васильович прищепив Володимирі інтерес і любов до українського народу, його історії та культури. Володимир Іванович згадував, що перед переїздом з Харкова до Петербурга вони з батьком були за кордоном і в Мілані у газеті “Вперед” Лаврова прочитали про циркуляр, що забороняв у Російській імперії друкувати українською мовою. “Це справило величезне враження на батька, - пише у спо-

520

гадах Володимир Іванович – і розмови, з ним пов’язані, сильно на мене тоді подіяли. Батько розказував історію України зовсім не так, як вона викладалась в гімназії. Він часто згадував, що Петербург, побудований на кістках українців, будували Петербург козаки з полків Мазепи. Повернувшись до Петербургу, я постарався ознайомитись з українською літературою. В бібліотеці батька я знайшов розрізнені номери “Основи” та інші українські видання. Я добував українські книги у букіністів, депо отримував з-за кордону. Я детальніше розпитував батька про Шевченка, Куліша, Максимовича, Квітку-Основ’яненка, котрих він особисто знав, а також про Кирило-Мефодіївське братство, про Костомарова і т.п.”.

У Петербурзі 15-річний юнак занотував у щоденнику 29 березня 1878 р.: “страшенно притісняють українців. Драгоманову навіть в Австрії не дозволили видавати газету українською мовою. У Росії зовсім заборонено друкувати книги моєю рідною мовою. На канікули я з усією ретельністю візьмуся за неї. В Києві, коли в якомусь домі побачать портрет Шевченка, то його відбирають”.

Сімнадцятирічний Володимир Вернадський написав, мабуть, єдиний у своєму житті вірш, його він присвятив Україні “своєму рідному краю”. Роздуми юнака над трагічною долею України вражають дивовижними провидіннями.

“Украина, родная моя сторона,
Века ты уже погибашь...
Но борешься, бьешься, бедняжка, одна,
И в этой борьбе изнываешь.
В минуту гибели крайней твоей
Детей твоих дух пробуждался
Старались свободу найти от цепей
И ум их тобой восхищался.
Но дела вести до коца не могли
И вновь начинались раздоры...”

Врагам твоим снова они помогли
И вновь появлялись кондоры.
Кондоры – враги разрывали тебя,
И дети врагами являлись,
Немногие, верно до гроба любя,
Течению волн покорялись.
Но в этих немногих вся сила твоя –
Они втихомолку старались,
И в годину бедствий, родная моя,
Враги твои вновь изгонялись...
Опять начинались раздоры, борьба,
Враги твои снова являлись.
Такая, родная, твоя уж судьба...
Судьбе мы всегда покорялись”.

Студент природничого відділення фізико-математичного факультету Петербурзького університету Володимир Вернадський у 1886 році разом з кількома випускниками університету об'єдналися в дружній союз, який вони назвали “братством”.

Назва “Братство” виникла з ініціативи В.І. Вернадського, в ній відбилися традиції визвольних ідей і змагань українського народу. Це була аналогія з організаціями – братствами, які існували в XVI-XVIII ст. в українських містах. Вони розвивали національну культуру, освіту, захищали її від іноземного наступу. Джерелом для такої назви послужила, можливо, також й трагедія таємного антицарського і антикріпосницького товариства, що існувало у Києві в другій чверті XIX ст. – “Кирило-Мефодіївське братство”, членом якого разом з Т.Г. Шевченком був дядько матері Володимира Івановича – Микола Іванович Гулак.

Вернадський і решта братчиків (понад 10 чоловік) не складали правил, статуту, точно сформульованої програми. Їх об'єднало незадоволення існуючими суспільними відносинами, гнобленням царизму. Але вони бажали ненасильницької зміни громадського

життя. Особисто кожен з них наукову діяльність поєднував з служінням народові.

Крім професійної діяльності, члени братства займалися просвітництвом, організували народні бібліотеки, працювали в Комітеті грамотності, вивчали і розповсюджували народну літературу, брали найактивнішу і плідну участь в кампанії допомоги голодуючим селянам (1891-1892 рр.).

Отже, пошуки наукової істини цією незвичайною духовною спільністю поєднувалися з пошуками соціальної справедливості, створенням умов для найкращих проявів особистості. З братства – невеликого кола людей – вийшли відомі вчені, професори, академіки.

В життя і наукову творчість В.І. Вернадського міцно і надовго ввійшла Полтавська земля.

Володимир Іванович по закінченні університету починав свою наукову діяльність на Полтавщині. У 1890 році у складі земської ґрунтознавчої експедиції Вернадський вивчав ґрунти Кременчуцького і Полтавського повітів. Керував експедицією засновник наукової школи ґрунтознавства в Росії, професор Петербурзького університету, вчитель і наставник Вернадського – В.В. Докучаєв. Вже в цій експедиції на українській землі виявилися притаманні творчості Вернадського комплексність і багатогранність наукових інтересів.

Крім вивчення ґрунтів, найбільше він зацікавився питаннями геологічної будови місцевості, а також наніс на карту не тільки ті точки, звідки були взяті зразки ґрунту, а й усі стародавні могили-кургани, яких було так багато в козацьких степах і, так звані “кам'яні баби”, що стояли на деяких з них, тобто старовинні скульптури різних епох – бронзи, скіфських часів і періоду кочів'я печенізьких і половецьких племен, а також інші археологічні пам'ятки. Молодий учений також розкопав і вивчив палеолітичну стоянку недалеко від містечка Гонці, написав про це статтю.

Вернадський стояв біля самих джерел Полтавського історико-краєзнавчого музею, заснованого земством за ініціативою Докучаєва у 1891 р. Кожного приїзду до Полтави Вернадський, за його словами, науково працював у музеї і поповнював його мінералогічними і геологічними експонатами, зібраними під час екскурсій. Працюючи у Москві і Петербурзі та виїжджаючи майже щороку за кордон у наукові відрядження, протягом майже трьох десятиліть, він з 1889 року незмінно перебував хоча б частину літа з родиною в Полтаві, а з 1913 року – на дачі біля Шишаків у Полтавській губернії. Природа Полтавщини завжди чарувала вченого. За його свідченням, саме на Полтавщині почали складатися у нього в систему ідеї двох нових наук – геохімії і біогеохімії, а також вчення про живу речовину.

Після кількомісячного перебування у Петрограді з кінця 1917 р. до середини 1918 р. Вернадський знову живе у Полтаві. У складній, важкій і тривожній обстановці громадянської війни він віддає всі сили науці, інтенсивному дослідженню біогеохімічних проблем, написанню книги про живу речовину. Напружену творчу роботу Вернадський поєднував з дослідженнями на полтавському дослідницькому полі та з науково-організаційною і науково-популяризаторською діяльністю. У Полтаві він заснував Товариство любителів природи, розробив його програму.

Треба, взагалі, відзначити, що Вернадський науково-творчу і науково-організаційну роботу поєднував з науково-громадською, просвітницькою працею. Вченого обрали дійсним і почесним членом багатьох наукових і громадських товариств, зокрема й українських: Українського наукового товариства (Київ), Полтавського товариства "Просвіта", Наукового товариства імені Шевченка (Львів), Товариства дослідних наук при Харківському університеті, Волинського наукового товариства. "В Сімферополі – писав він

у 1920 р. – ми почали були складати філію Українського наукового товариства, де я був обраний головою, але вона розпалася, бо всі роз'їхалися".

Найбільшим внеском Вернадського у справу розвитку української науки і культури було створення Української академії наук, в чому Володимирі Івановичу Вернадському належить провідна і вирішальна роль.

Погоджуючись взяти на себе виконання такого відповідального і складного завдання, ("Я був дуже захоплений можливістю створення Української академії наук", - згадував він), Вернадський виходив з принципових переконань. У листі до А.Ю. Кримського, в якому він запрошував вченого взяти участь у створенні Української академії наук, Вернадський писав: "Особисто я вважаю важливою цю установу з точки зору українського відродження, що, як Ви знаєте, завжди було мені дороге, і з точки зору загальнолюдської – створення такого великого науково-дослідницького центру".

Вернадський очолив комісію по створенню Української академії наук, Комісію по вищих наукових закладах і Тимчасовий комітет по заснуванню Національної бібліотеки при академії наук у Києві.

Статут Української академії наук був здобутком великої групи вчених. Однак Вернадському належить головна і керівна роль у створенні його проекту. Міцною теоретичною основою новоствореної Української академії наук стали сформульовані Вернадським патріотичні, загальнолюдські і гуманістичні ідейні принципи, втілені у статуті.

Програмна промова на першому засіданні Комісії по створенню Української академії наук, виголошена Вернадським 9-го липня 1918 р., що визначала характер, завдання і місце цього майбутнього найвищого наукового центру України в житті українського народу і світовій науці, є найактуальнішою для сучасної Академії наук України і могла б послужитися доро-

говказом в її діяльності.

“Засновуючи Українську академію наук, ми повинні рахуватися з тим, що її робота, яка стоїть на визначеному рівні, крім світового значення, повинна задовольняти важливі національні, державні і локальні вимоги.

Національна вага нової академії наук полягає в тому, що вона повинна сприяти росту української національної самосвідомості і української культури шляхом широкого і глибокого, вдумливого наукового вивчення минулого і сучасного українського народу та його сусідів, природи зайнятої ними країни в усіх її безмежних проявах. Центру такої роботи, достатньо потужного, на Україні немає. Чим ширше, вільніше, глибше буде поставлене в Академії наук це вивчення, тим збільшуватиметься її національна вага. Крім цього, національну вагу вона буде мати і тому, що буде представником української нації у світовому союзі академії і що завдяки своїй вільній і широкій організації вона буде розвивати вільну організовану наукову роботу на Україні у всіх її проявах, буде знаходитись у тісному зв'язку з вченими України, з усіх сил буде підтримувати, розвивати і захищати наукову працю і наукових працівників України.

Державна вага академії твориться тим її впливом, який вона буде мати на піднесення виробничих сил країни і людини на Україні. Перед нами стоїть велике і складне завдання, яке вимагає напруження усіх наших духовних і фізичних сил, – потрібно знайти вихід з великих складностей життя, яке створила війна...

І нарешті, значення академії наук окреслюється її зв'язком з місцевим життям, її проникненням у щоденний побут населення. Необхідно, щоб майбутня академія була тісно пов'язана з загальними питаннями щоденного життя, його потребами у широкому розумінні слова, щоб її значення було зрозуміле для населення всієї України. Цей бік життя академії, на мій

погляд, має превелике значення. Вона у своїй діяльності повинна відгукнутися на всі нестатки і потреби населення, які вимагають наукової допомоги і наукового обладнання. Пульс її життя повинен битись разом з духовними і матеріальними запитам населення, оскільки цим запитам може прийти з допомогою наукове значення і наукова думка”.

Паралельно з науково-організаційною роботою Володимир Іванович увесь період перебування у Києві працює над рукописом початої ще в 1916-1917 роках у Шишках на Полтавщині монографії про *“Живу речовину в історії земної кори”*. Ідеї, що розроблялись у книжці, стали фундаментом створеної науки – біогеохімії.

Вернадський не тільки писав книгу, а й організував експериментальні дослідження живої речовини, створивши таким чином у Києві першу в світі біогеохімічну лабораторію. “Я негайно почав створювати, – згадував вчений, – експериментальну базу з геохімії і біогеохімії, над якою після приїзду до Києва я увесь час неухильно працював”. Пізніше В.І. Вернадський зауважував, що почавши у Києві, в Українській Академії наук науково-творчу й експериментальну роботу з біогеохімії, зокрема живої речовини, він її провадив усе життя. “З цього часу, де б я не перебував і за яких умов, іноді дуже тяжких, мені б не доводилося жити, я безперервно працював, роздумував над питаннями геохімії і біогеохімії, працюю я і досі”.

У Києві, Київському університеті Вернадський прочитав у 1918 р. курс із геохімії.

Влітку 1919 року Вернадський також працював на Старосільській (Дніпровській) біологічній станції, – за 19 кілометрів від Києва. Він провадив тут спостереження над природними явищами, писав майбутню класичну працю *“Нариси геохімії”*, повністю написав велику статтю *“Участь живої речовини у створенні ґрунтів”*. У цій праці академік висловив і розробив

ідеї, котрі на багато десятиліть випередили тогочасну світову науку і ще й тепер актуальні. Стаття довгий час залишалась невідомою науці і вперше була опублікована в 1984 році в книжці К.М. Ситник, О.М. Апанович, С.М. Стойко "В.І. Вернадський. Життя і діяльність на Україні", що вийшла у Києві (друге видання 1988 р.).

У 1922 році вчений, на запрошення Сорбонни був відряджений Російською Академією наук з доповіддю про експериментальні роботи, що були проведені на Україні, в Києві. Він зробив висновок, що це був перший виступ Української Академії наук на міжнародній академічній арені.

Повернувшись з-за кордону, Вернадський зберіг свій незмінний інтерес до розвитку науки і культури на Україні, виявляючи також постійне зацікавлення усіма аспектами життя українського народу. Він регулярно читав українські газети і журнали, став членом Ленінградського товариства дослідників української історії, літератури та мови. В листах він неодноразово висловлював своє велике бажання знову побувати в Києві, який він дуже любив. "Дорогий мені Київ, і київські наукові центри всі мені близькі", "Страшенно хотілось мені потрапити до Києва", "Дуже хотілось побувати у дорогому мені Києві", "Дуже мрію побувати у Києві, з яким у мене пов'язано стільки дорогих споминів і де стільки близьких мені людей", – писав він у своїх листах до українських друзів.

Така нагода трапилася восени 1926 року, коли у Києві з 30 вересня до 6 жовтня відбувався Другий загальносоюзний геологічний з'їзд. Вернадського одногосно обрали головою з'їзду.

У 1928 році Володимир Іванович знову приїхав до Києва, як академік Української Академії наук для обрання її нового президента Д.К. Заболотного. Члени ради Української Академії наук – 33 академіки – обрали Вернадського головою цього засідання.

1928 року – з 16 по 25 серпня – Вернадський знову побував у Києві. Моторним човном по Дніпру він дістався до Старосільської біологічної станції, де за домовленістю з Українською Академією наук працювала виїзна група співробітників керованої ним Ленінградської біогеохімічної лабораторії. Вчений оселився в будиночку лісника і брав участь у наукових дослідженнях.

Весною 1939 року відбулась остання зустріч В.І. Вернадського з Києвом. Академія наук Української РСР запросила його взяти участь у наукових конференціях – із порівняльної фізіології та вивчення пегмативів і рідких елементів.

Володимир Іванович Вернадський контактував з багатьма українськими діячами науки і культури. Листування з ними займає поважне місце в його об'ємному епістолярії (щось понад три тисячі кореспондентів). З деякими з них підтримував тісні довготривалі дружні стосунки.

Велика дружба зв'язувала В.І. Вернадського з М.П. Драгомановим. Ще у гімназійні роки ознайомився Володимир Вернадський з творами М.П. Драгоманова. Їх привозив з-за кордону батько – Іван Васильович Вернадський. Володимир Іванович повідомляє у своїх мемуарах 1943 року: "Між іншим, тут я вперше ближче познайомився з творами М.П. Драгоманова (1841-1895) і з закордонною літературою, яку він і Подолинський видавали за кордоном, між іншим, прочитав грубі томи "Громади". Уже після смерті батька в 1888 р. в Парижі я близько зійшовся з М.П. Драгомановим. Оскільки я знав його літературу, то ми швидко зблизились. До його несподіваної ранньої смерті я тяжів за його закордонною літературою, одержував його видання, завдяки йому брав участь у вшануванні Павлика, був членом Товариства Шевченка у Львові – свого роду Української Академії". Завдяки Драгоманову відбулося знайомство Вернад-

ського також з Іваном Франком.

Особливе місце у житті, науковій і науково-організаційній діяльності Володимира Івановича посідала багаторічна (40 років) дружба і спільна робота по створенню Української академії наук з Агатангелом Юхимовичем Кримським.

Вернадський визначив одну з найвищих спільних цінностей їхнього духовного світу, що єднала ці дві великі особистості. "І любов до України єднала нас". Дружба Вернадського і Кримського зумовлювалася певною мірою і ще однією спільною для них особливістю. Подібно до Кримського, який поєднував у своїй особі і вченого, і поета, Вернадський був втіленням і наукового, і художнього мислення. У нього була певна єдність з ученими, які водночас були й мислителями й митцями. Його могутній синтетичний розум, здатний до найвищих узагальнень, щасливо поєднувався з глибоким емоційним, по суті, мистецьким сприйняттям явищ природи і життя. У процесі наукової творчості він відчував натхнення, прозріння, притаманні митцям. Учений міг мислити образами.

У житті і творчості В.І. Вернадського величезну роль відігравало мистецтво у широкому розумінні, яке, на його думку, поряд з наукою, релігією і філософією є шляхом пізнання природи, людини, Космосу. Безперечно, виникнення і формування вчення про біосферу і ноосферу було б неможливо без найглибшого проникнення Вернадського в історичний процес і усвідомлення ним усіх культурних досягнень людства. Він був обізнаний з мистецтвом і літературою всіх країн світу. Зустрічі з прекрасним супроводжували Вернадського упродовж його життя і були невіддільні від пошуків та досягнення істини.

Українське мистецтво і література не тільки знайшли своє місце в духовному світі Вернадсько-

го. Вони, як і українська мова, впливали на його особистість на глибинних, генетичних рівнях.

Життя Вернадського проходило, в основному, в Москві і Петербурзі, Петрограді, Ленінграді, він кілька разів об'їздив майже всю Російську імперію, чимало бував за кордоном. Оточення його було, головним чином, російськомовне. Він сам себе визначає, як "росіянина по культурі і всьому укладу життя – правда росіянина, все життя якого безперервно було пов'язано з Україною".

Однак в роки юнацтва він визнав українську мову – "рідною". Прагнув вивчати її, у київській період свого життя досягнув певних успіхів, провадив засідання Спільного зібрання Української академії наук українською мовою, деякий час писав листи українською мовою, завжди цікавився підготовкою і виданням українських словників, неодноразово просив вислати їх йому. Дуже характерним було його бажання публікації своїх спогадів тільки українською мовою, висловлене в листі до президента академії наук УРСР О.О. Богомольця, який запропонував Вернадському у 1943 р. написати статтю про заснування Української Академії наук до її 25-річного ювілею.

Інтерес до української літератури у Володимира Івановича ще в дитинстві пробудив його батько. Іван Васильович Вернадський товаришував з українськими письменниками. Влітку сім'я Вернадських гостювала у маєтку Квітки-Основ'яненка. Іван Васильович розкрив своєму синові духовний світ великого Кобзаря, з яким був особисто знайомий. З того часу одним із найулюбленіших поетів Володимира Івановича завжди залишився Тарас Шевченко. Книжечка віршів Кобзаря неодмінно супроводжувала вченого в його експедиціях.

Другого травня 1892 р. Володимир Іванович радить дружині: "Читав я Шевченка і дуже хочу, щоб

ти прочитала в маленькому закордонному виданні (є у Георгія) його невеликий вірш “Минають дні, минають ночі” (стор. 73) – чудовий. Це найкраще, що мені доводилося читати”. Вернадський був членом Комітету по упорядкуванню Шевченківських свят у Москві. Цей Комітет організував до 50-річчя з дня смерті Т.Г. Шевченка в 1911 р. у Москві виставку мистецьких робіт Кобзаря і урочистий вечір, присвячений його пам’яті.

Вернадський усе життя збирав різні видання творів українського поета. В його Шевченкіану входили дореволюційні, закордонні та радянські видання, а також шевченкознавча література, особливо та, що вийшла до 125-річчя з дня народження поета. Вернадський звертається до Богомольця, президента Академії наук Української РСР з листом: “Завдяки Вашій люб’язності я отримую багато видань Української Академії наук (фізико-математичного відділу). Я дуже хотів би мати видання, пов’язані з ювілеєм Т.Шевченка – його віршами та іншими виданнями...”

Сьогодні отримав перший том творів Шевченка і збірку, що йому присвячена. Дуже вдячний”.

Володимир Іванович увійшов у світ музики через українські народні пісні завдяки своїм батькам. “Батько страшенно любив українські пісні, і моя мати їх чудово співала. Мати була дуже музикальна, з великим голосом (меццо-сопрано). Вечорами у Харкові у нашому домі вона влаштовувала хори, розкривалися вікна і лилися хороші українські пісні. На мене це дуже сильно діяло”.

Дочка Володимира Івановича розповідала: “Батько на все життя зберіг любов до української народної пісні. Бувало Яків Сердюк з іншими будівничими дачі у Шишках під час роботи співали українських пісень. Підходив батько, вони ніяково замовкали. Але він умовляв їх продовжувати співати. І міг

години слухати”.

Якось Володимир Іванович замислився – чому народна пісня, зокрема, українська зберігає завжди невмирущу силу, свіжість, привабливість. Вчений висловив надзвичайно глибоку думку, що виконавці кожного нового покоління виступають, з одного боку, як її скарбничі, а з другого – вносять у неї щось своє. “У народній пісні і народній казці старовина вічно юна завдяки постійній позасвідомій переробці новими поколіннями передавачів”.

В січні 1941 р. в нашій країні відзначалося 70-річчя з дня народження Агатангела Юхимовича Кримського. Тоді ж Володимир Іванович написав ювіляріві листа, зробивши узагальнюючий висновок про свою діяльність на Україні: “Дорогий друже! Підводячи підсумки життя, переді мною проходять наші зустрічі. Загалом підсумок – один-єдиний підсумок: наукова творча робота і вільна культурна діяльність за Україну і рідну мову, які мені передав батько з дитинства. І я, виходячи з думок, що мені приємні, в обох течіях узяв найактивнішу, до певної міри – провідну участь: на обох шляхах я йшов поряд з Вами. Моя наукова робота для мене, а власне і для Вас, вона стоїть на першому місті, але культура українського народу рідною мовою – і наукова його творчість, і думка цією мовою в критичний момент історії нас об’єднала, і ми з Вами обрали правильно, як це видно з наступного. Правильний шлях у критичний момент історії української наукової роботи – наша спільна з вами справа. Хід історії підказав спрямувати її плин у вірне русло”.

Отож Україна багато важила в житті, діяльності і творчості Володимира Івановича Вернадського, займала особливе місце в його духовному світі. Але ж і Україна зобов’язана своєму великому синові піднесенням культури і національним відродженням.

Надія Миронець
Іван Хоменко

ПОДВИЖНИК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА КОСТЬ КУШНІР-МАРЧЕНКО

В Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського зберігається унікальний особистий фонд історика-аматора селянина Кості Федоровича Кушніра-Марченка (ф.133). Цей фонд нараховує 135 одиниць зберігання, з них 60 - його власні рукописи: щоденники з 1892 по 1955 рік, описи власного життя і наукового пошуку, історичні нариси дванадцяти сіл Іркліївщини (територія, що в різні часи входила до Київської, Полтавської губернії, а згодом області, зараз - до Черкаської області), матеріали з історії церков Іркліївщини, генеалогічні схеми близько 200 родин селян та священників, виписки з архівів про історію краю та багато інших матеріалів. Загальний об'єм рукописів - понад 7 тисяч аркушів, більшість яких списані з обох боків.

Хоч ці документи привертали вже увагу істориків¹, їх інформаційний потенціал далеко не вичерпаний, як і залишається невідомою широкому загалу постать дивовижної людини, закоханої в історію рідного краю, людини, яка все життя працювала над її вивченням і намагалася зафіксувати для нащадків усе, що сама спостерігала та дізналася з різних джерел.

Дивно, що у цього дбайливого селянина, обтяженого великою сім'єю, який добре знав ціну кожній годині часу та кожній копійці грошей, мабуть, ніколи не виникало сумнівів щодо значення і важливості своєї, ніким не замовленої та не оплаченої праці, навіть не завжди зрозумілої людям, які його оточували.

Історичні постаті

Народився Кость Федорович Кушнір-Марченко в 1877 році у селянській багатодітній родині середнього достатку в селі Мойсінцях, яке у той час належало до Золотоніського повіту Полтавської губернії. Школи в селі не було, то читати церковні книжки Кость навчився у сільського діда, який писати та рахувати сам не вмів, то й учня не навчив. У 1886 році поступив у земську початкову школу, яка тільки-но відкрилася в селі, закінчив її достроково і був рекомендований до гімназії, а священник радив навіть віддати його на навчання до Переяславської духовної семінарії. Та господарство вимагало робочих рук і подальшу свою освіту він здобував, читаючи книжки, які купував на ярмарках або позичав у місцевого священика.

Коли Кості виповнилося 18 років, пішов на заробітки - грабарувати, а заробивши трохи грошей, в 1899 році одружився. Пішли діти, щоденна робота у власному господарстві, але знаходив час і для читання.

Любов до рідного краю і його історії захопила Костю ще з юних літ і проніс він її через усе життя. В дитинстві він зацікавлено слухав народні перекази, легенди, розповіді старих людей про татарські набіги, боротьбу з поляками, у яких важливу роль відігравала козака фортеця містечка Іркліїв, що поблизу його рідного села. Будили уяву німі свідки далекого минулого - могили, балки, кріпосні вали, якими багаті були околиці найближчих сіл. Хотілося йому дізнатися й про походження його подвійного прізвища. До речі, через деякий час він став інколи користуватися лише першою його частиною.

Поштовхом до серйозної роботи по вивченню історії рідного краю стало його знайомство в 1906 році з професором Київського університету І.В.Луцицьким, зустрічі з ним на його дачі в Журбиному хуторі, а потім у Києві, де познайомився з В.П.Науменком. Лучицький передплатив для нього газету

"Наш путь", Науменко обіцяв допомогти книгами з книгарні "Киевской Старини".

Та справжній переворот у його житті стався після того, коли в 1908 році почав працювати волосним старшиною в Мойсінській волості й до його рук потрапив багатий волосний архів, починаючи з 1861 року. Там він знайшов ревізські "сказки" 10-ї ревізії 1858 року за всі села волості, які його дуже зацікавили, і він поставив собі за мету знайти інші. В 1910 році на горищі у Золотоніській волості знайшов "сказку" 8-ї ревізії, написану 1835 року. А де ж інші? Це запитання не давало йому спокою, і з 1910 року він починає листування з різними офіційними установами та відомими вченими у пошуках потрібних йому історичних першоджерел. Його життєвим девізом стає: "Як надумав, так і зробив". Написав листа до Полтавської Казенної палати з проханням повідомити, які є в її архіві "сказки" і чи можна зняти з них копії. Відповідь палати його не задовольнила, а, як писав, "тільки подразнила і надала мені більше охоти та сміливости писати в інші наукові установи"².

Він звертається до ректора Київського університету і, посилаючись на пораду професора Лучицького, просить дозволу попрацювати над Румянцевською ревізією 1767 року. Дозвіл одержав і у лютому 1911 року приїхав до Києва, де вісім днів працював у рукописному відділі бібліотеки університету. Свої враження від цих відвідин він описав у статті "Чи не можна, чи не треба?", яка була в 1911 році опублікована в журналі "Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества" і передрукована С.І.Білоконем у журналі "Пам'ятники України" (1987. - №3, - С.59-60). Це хвилююче свідчення людини "від землі", яка вперше потрапила до храму науки: "Прихожу в Університет; у перші з вулиці двері пройшов тихо, бо нікого біля їх не було, а коло

других, скляних дверей старий придверник мене чогось злякався: "Чого - мовляв - ти, дядьку, сюди пресся?" Я був у старенькій, простій свитці і здавався йому якимсь дивним. Я зразу показав йому листа од Ректора, але він сам і не розібрав, а вже чиновник йому розкумекав, і каже мені, що можете йти прямо в бібліотеку. Я і пішов сам і насилу знайшов тих писарів, що там книжки записують. Мені там звеліли сісти коло столу, поки прийде завідуючий. Ось він скоро прийшов і повів мене через кімнати, де усе шафи, понабивані усякими книжками. - Боже! яких там книжок нема?!..

Найшли мені у шафі стару писану книгу, але так понаписувано там, що трудно розібрати.

В тій книзі описане наше село, та так гладко усе записане про те, що в кого є і хто чим займався. Шкода, що не описано, яка тоді була одежа і що вона тоді коштувала. Все є те, про що казав проф[есор] Лучицький".

Пізніше К.Ф.Кушнір-Марченко ще три рази працював над цим документом у 1927, 1929 і 1932 роках. Працював він над пошуком історичних матеріалів із великим захопленням, використовуючи кожену можливість, відриваючи час від нелегкої селянської праці, хоч не завжди це вдавалося. У своїй "Автобіографії", описуючи пам'ятні події 1914 року, він зазначав: "З 7-го по 15 травня я з дружиною, сестрами їздили у Київ "говіть", думав позанятися над Румянц[евською] ревізією та надумав, що дома не посяні коноплі і вирушив додому"³.

Кость Федорович писав запити також у Полтавську Архівну Комісію, постійне листування встановилося в нього з членами цієї комісії І.Ф.Павловським та Л.В.Падалкою, за їхнім клопотанням на початку 1913 року він був прийнятий у члени Полтавської Архівної Комісії "з внеском щорічно по три карбованці членських внесків"⁴. Це була на той час

чимала сума, яку доводилося відривати від родинного бюджету, але зате членство в комісії давало право користуватися її матеріалами.

Великою втратою для бюджету селянської родини було захоплення її глави купуванням книжок. Його щоденники рясніють записами про те, де і за яку ціну він придбав яку книжку, які знання з неї добув. Коли в одному з листів до Л.В.Падалки він подав цілий список книг із запитанням, де їх можна придбати, то Падалка порадив йому не купувати книги, бо цим можна розорити своє господарство і книги, мовляв, "не нагодують Ваших дітей", а краще брати їх для читання та робити необхідні виписки. А ще порадив звертатися до самих авторів з проханням подарувати книги. Цією порадою Кость Федорович скористався, завжди при зустрічах із вченими або в листах до них просив подарувати або прислати їхні книги, неодмінно приписуючи, що пересилку може оплатити сам, і йому, як правило, не відмовляли. Подарували йому свої книги В.Г.Ляско-ронський, М.П.Василенко, Л.В.Падалка, Д.І.Багалій, І.М.Яворський та інші. Правда, інколи такий спосіб поповнення бібліотеки не спрацьовував, наприклад, М.С.Грушевський, з яким К.Ф.Кушнір-Марченко зустрічався вже після революції, не зміг нічого подарувати, бо, втративши свою бібліотеку, сам купував свої книги у антикварних магазинах.

Листування К.Ф.Кушніра-Марченка з науковими установами та відомими вченими свідчить про те, з яким захопленням він вів пошук історичних джерел, з якою відповідальністю ставився до цієї справи. Велике обурення в нього викликало ставлення Полтавської Духовної Консисторії, куди він звернувся із запитом про те, чи є в її архіві матеріали про заснування церков у навколишніх селах і чи можна з них зняти копії. Йому спочатку через поліцію повідомили, що для відповіді мусить прислати дві марки по

75 коп., а коли він марки надіслав, то відповіли, що матеріали такі в них є, але допустити його в архів не можуть. У згадуваній статті він з гіркотою писав: "Хотів би я в'ясувати, чого це так - чи не можна, чи не треба мужикові знати, що в його рідних селах було й робилось за сотні років. Подумаш та подивишся, та такий жаль бере.

Предки колись кров'ю і життям одбивали свою і нашу родину од далеких і близьких ворогів і строїли наші села, а в їх церкви, школи; ділили землю, продавали, дарували, а тепер нам, нащадкам, не можна про це й довідатись докладно".

Та, як правило, адресати Кості Федоровича давали йому люб'язні відповіді, що він незмінно фіксував у своїх записах ("Добрий нотарус Гірс у відповідь прислав мені свого великого листа...", "Добрий т.Рубач не погордився, прислав мені потрібні відповіді..." і т.п.). Навіть Архів Міністерства Юстиції, куди він звернувся із запитом у 1914 році сповістив, що "будь ласка прибувай і працюй в Архиві скільки хочеш". Правда, тоді він такою можливістю скористатися не зміг, бо незабаром почалася світова війна і він був мобілізований, але в 1928 році, як писав він пізніше, "таки з'їздив у Москву за тією самою справою і виконав її так, як зміг"⁵.

Листування К.Ф.Кушніра-Марченка з відомими українськими істориками зберігається в його фонді частково в оригіналах, а частково в копіях, переписаних його рукою. Є тут автографи надісланих йому листів М.С.Грушевського, В.П.Науменка, І.Ф.Павловського, два машинописні оригінали листів, підписаних завідуючим Істпартком Київського окружного партійного комітету КП/б/У В.М. Маніловим, один машинописний оригінал листа, підписаного завідуючим Центрального архівного управління М.А.Рубачем, у копіях рукою адресата три листи від співробітника Історично-Географічної комісії Ук-

раїнської Академії Наук М.М.Ткаченка, від академіка О.О.Малиновського та інших. Листувався він також з Інститутом мистецтвознавства, фольклору та етнографії (збереглися листи за підписом М.Т.Рильського), з письменником Іваном Ле та іншими відомими діячами культури. У цій статті зупинимося на його листуванні з істориками.

К.Ф.Кушнір-Марченко дуже ретельно записував усе, що робив і спостерігав, а особливо свою науково-пошукову діяльність. У 1941 році він написав нарис "Моя боротьба за вивчення моєї батьківщини", куди включив копії усіх листів, які він надсилав відомим історикам та в офіційні установи, і одержані відповіді. Отже, маємо комплекс листування, що дозволяє зробити його джерелознавчий аналіз.

Відзначимо, насамперед, що в листах до М.С.Грушевського та до В.Г.Ляскоронського К.Ф.Кушнір коротко описує причини своєї зацікавленості історією рідного краю, ті кроки, які він зробив у пошуках першоджерел для її вивчення. В листі до М.С.Грушевського від 16 березня 1911 року він наголошує на тому, що три роки служить волосним старшиною в селі Мойсінцях і щодня змушений відповідати населенню на питання, пов'язані з земельними справами, або про те, хто звідкіля і коли прийшов на ці землі. Розповідає він відомому історикові і про те, як звертався з запитом в Полтавську Казенну Палату і та відповіла відмовою, як звертався до ректора Київського університету з проханням дозволити попрацювати над "Румянцевською описсю", що з тієї описі виписав відомості про села, які входять до складу волості. Але інших ревізій він не знайшов, ходив за порадою до професора Петрова, але той сказав, що про ревізії нічого не знає. З листа видно, яким великим було прагнення у цього історика-самоуки знайти першоджерела, щоб саме на їхній основі відтворити історію рідного

краю. Він пише М.С.Грушевському, що заходив у контору Л.Н.Вістника, щоб зустрітися з ним і "поговорити за прошле моєї родини лівобережної України", але найголовніше було почути про народні переписи або Ревізські Сказки 17, 18 і 19 віків. Він пише, що знімаючи копії з Румянцевської описі, зустрічав відомості про те, що була ще ревізія в 1736 році і що була польська люстрація в 1616 році, яку він бачив польською мовою в Ореста Левицького, "а за наші села там не було", - зауважує він. "Мене те мучить знать", - пише він, де можна знайти ту ревізію з вказівками, коли і хто заснував наші села, хто перший жив, хто були ті, що поселилися на дикому Дніпровому побережжі між річками і озерами. Його цікавить, як ці люди не попали під панську неволю. "Наші люди зуться гетьманські козаки", - наголошує він. Далі пише, що чув про ревізії в 1783 і в 1796 роках ("це для мене дуже нужні ревізії"), і взагалі цікавиться всіма ревізійськими сказками, запитує історика, де й коли були зроблені ревізії, які його цікавлять, і де їх можна знайти. Просить написати, які в нього є відомості про всі ревізії і народні переписи про лівобережну Україну, "пожалуста подробно пишть, де можна знайти книги і рукописи на мій вопрос, ви ж самі, Добродію, над цим трудитесь, і у вас должно мається усякі вказівки за населеніє нашого краю"⁶.

Відомий історик відповів селянинові, який так щиро вболівав за історію рідного краю і намагався внести свій посильний внесок у його дослідження. Лист М.Грушевського наводимо повністю.

"Шановний Добродію!

Вибачайте, що не відповів Вам скорше, дуже не було часу. Ті села, котрими Ви интересуєтесь, новішого заселення, тому в польських переписах, котрі Вам показував Орест Іванович та в інших з польського часу трудно що-небудь знайти для тих місць.

Российське правительство першу перепись зробило в році 1666, з неї перепись Переяславського полку скорочена надрукована у Костомарова: "Руина" ст.138, але в тім скороченю, як воно надруковане, для Вас нічого цікавого нема. Потім дуже важна ревізія 1726 року, котра увійшла в "Генеральное следствие о местностях" 1729 року, але я сею ревізією і пізнішими ревізіями досі ближче не займався, буде про них радше знати Микола Прокопович Василенко, котрому я Ваш запит і перешлю і попрошу, щоб він Вам найшов про що питаєте.

Тимчасом будьте здорові.

Щиро Вас здоровлю
М.Грушевський."⁷

У листі до В.Г.Ляскоронського, написаному російською мовою, К.Ф.Кушнір так само коротко описує свої пошуки джерел про історію краю, згадує про те, що саме професор І.В.Лучицький порадив йому побувати в Київському університеті і зняти копії з Румянцевської описі, про своє листування з Грушевським, а далі пише про те, що в 1912 році він особисто познайомився з полтавськими істориками І.Ф.Павловським та Л.В.Падалкою, які й порадили йому звернутися до професора Ляскоронського. Він пише йому, що є членом Полтавської Архівної Комісії, має намір в її "Трудах" опублікувати зібрані ним відомості про свій край, про що просив його І.Ф.Павловський. Лист закінчується таким проханням: "В виду всего вышеписанного прошу Вас М.Г. не откажите мне своим багосклонным вниманием и укажите, где еще можно получить нужные мне сведения по моему делу и не откажите в своей любезности вышлите мне Ваши труды касающиеся истории родной мне Полтавщины - "Описание Украины Боплана", "История Переяслав. земли" - на добрую и благодарную память мне о Вас. Пересылку я могу

оплатить. Ваш ученик Константин Кушнір"⁸.

Характерно, що в цьому листі К.Кушнір свою зацікавленість історією пояснює тим, що живе він на Дніпровському побережжі, яке зіграло важливу роль в історії Малоросії, поблизу твердої колись козачої фортеці містечка Ірклієва, яке короткий час було полковим містом і довгий час сотенним Переяслівського полку, що в його жилах - кров гетьманських козаків, яку предки проливали, відстоюючи свою батьківщину в боротьбі з татарами і поляками, і зберегли свої вільні козачі права під час кріпосного права. З малих літ слухав він народні легенди і розповіді стариків про татарські набіги і польські руйнування, які пояснювалися залишками глибокої старовини: могилами, балками, кріпосними валами та іншими німими свідками далекого минулого. Але, не маючи ніяких документів, де в чому сумнівався. Це й спонукало його до пошуку документів та інших доказів своєї давнини.

Обмін листами з В.П.Науменком підтверджує, як цінував К.Кушнір "Киевскую Старину", з якої черпав багатющий матеріал з історії свого краю. Його щоденники пересипані згадками про те, що він читав цей журнал постійно, робив з нього виписки, намагався мати в себе якомога повніший його комплект. В одному місці записав, що хтось дав йому за кілька років "Киевскую Старину", "я забрав і поніс собі на квартиру, як наче отримав велике в моїм житті щастя!!!"⁹.

У березні 1914 року К.Ф.Кушнір написав листа В.П.Науменку з проханням дати якщо не всі річні комплекти журналу, то хочби ті книжки, "де є за наше лівобережжя". Автограф відповіді В.Науменка зберігся. Наводимо його повністю:

"Кієв 20 апреля 1914 г.

Милостивый Государь,
в ответ на письмо Ваше спешу известить Вас, что трудно мне указать Вам что нибудь по интересующим Вас вопросам, не зная подробно, что у Вас бы-

до уже из печатных материалов. Я думаю, что такой знаток Полтавщины, как И.Ф.Павловский, с которым Вы знакомы, может хорошо указать Вам все. Что касается "Киевской Старины", то как я могу знать, что Вам нужно, ведь Киевская Старина издавалась 25 лет по 12 номеров в год и там есть масса всякого материала. Вот Вы и возьмите изданный Полтавской Архивной Комиссией указатель к Киевской Старине и в нем отметьте те статьи и номера журнала, которые Вас интересуют.

Относительно порядка пользования Университетской библиотекой никаких сведений не имею, но думаю, что прежнее разрешение, данное Вам, едва ли теперь годится, - придется брать новое.

Примите уверение в совершенном почтении всегда готового к услугам

*В.Науменко*¹⁰.

Очевидно Володимир Павлович не зовсім уявляв, з яким допитливим і наполегливим читачем мав справу. Скориставшись порадою, Кость Федорович виписав з Полтави рекомендований покажчик, як зазначає в нарисі "за 1 крб. грішми", і надіслав В.П.Науменку листа з детальним переліком бажаних журналів. Цей перелік включав 169 номерів журналу з 1882 по 1906 рік і 3 номери журналу "Україна" за 1907 рік. Закінчувався лист такими словами: "Во всех поименованных №№ есть очень интересные для меня статьи. Если у Вас найдется "История Малороссии" Бантыш Каменского, или Описание Украины Боплана, то не откажите в своей любезности выслать мне вместе с №№, пересылку я могу сам оплатить. Ожидаю с каждой почтой Ваш ученик и слуга Константин Кушнир, село Мойсенцы 1914 года Июня 8-го дня"¹¹.

Переписавши копію цього листа, Кость Федорович дописав: "Ждав ждав посилки з книжками з Ки-

їва і не діждався не тільки посилки, а й будь-якого листа, нічого не було, очевидно, що Науменко перелякався від сили мого заказу, якого він не міг мені вислати і не починав висилати"¹².

Лист від І.Ф.Павловського свідчить, що К.Ф.Кушнір і на війні, хоч наукова робота й була перервана, все ж продовжував цікавитися історією і мріяв про майбутні наукові пошуки, турбувався, щоб не пропустити якогось випуску "Трудов" Полтавської Архівної Комісії, не припиняв листування з її членами, зокрема, з Іваном Францевичем Павловським, який йому відповів таким листом:

"Уважаемый Константин Федорович!

Всех выпусков "Трудов" нашей Комиссии вышло 14, а 15ый скоро начнем печатать. За ваши взносы за 1915 г. и 1916 г., если можете, то присылайте по почте, ведь из действующей армии можно присылать переводом.

Т.обр.-м вам послано все что у нас было. Я и не знал, что вы в действующей армии; всего хорошего желаю вам и скорого одоления нашего врага. Пишите, буду рад получить от вас известия. Всего хорошего, уваж. Вас

Павловский.
28 окт. 916 г."¹³

Листування, яке вів К.Ф.Кушнір з науковцями та науковими установами в 1920-ті роки, свідчить як про зацікавленість з боку останніх його подвижницькою працею, так і про величезні труднощі, з якими йому доводилося зустрічатися на цьому шляху.

На початку грудня 1926 року К.Ф.Кушнір подав до ВУАН свої історичні нариси і у відповідь одержав листа, в якому науковий співробітник історичної секції сповіщав, що поділення України для наукового вивчення її на райони (Лівобережна, Правобережна, Степова і Західна) зовсім не відповідає су-

часному поділенню на адміністративні райони. Але враховуючи те, що робота велась "самотужки", підтримав зусилля автора, запевнивши, що його робота може послужити основою для наукової розробки певної теми¹⁴.

Восени того ж року К.Ф.Кушнір одержав два листи від наукового співробітника ВУАН Миколи Михайловича Ткаченка, який дізнався про його роботу від земляків - студентів Київського ІНО. У першому листі від 3 листопада 1926 року він просить подати детальні відомості про зібрані матеріали, які необхідні для повідомлення на засіданні Історично-Географічної комісії по складанню Історично-Географічного Словника Української Землі. У листі від 27 листопада він дякує Костянтину Федоровичу за лист з цікавими відомостями, повідомляє, що надіслав на його прохання "Канівську Сотню" та "Наукове розроблення Румянцевської ревізії", і далі зауважує:

"Цілком справедливо Ви думаєте, що Вашу працю не чекає забуття. Тому я думаю, що коли у Вас є час зараз, по можливості систематизувати треба Ваш матеріал, може ще щось додати і потім передати до Академії"¹⁵.

М.М.Ткаченко перераховує 11 пунктів тих відомостей, якими бажано доповнити дані, зібрані К.Ф.Кушніром, на випадок їх відсутності. На наш погляд, вони можуть зацікавити істориків історичної науки, бо свідчать про те, у якому напрямку спрямовувався пошук краєзнавців, які саме деталі цікавили авторів Історико-Географічного словника. Пропонувалося прислати звістки про таке: 1/ географічне місце села - на якій воно річці, біля яких врочищ чи то лісу чи луку, 2/ подати назви кутків, з зазначенням оповідань про походження цих назв, 3/спомини серед селян про татар, козаків, 4/чи виселялися в минулому та тепер хто з села та куди, 5/ більш докладні відомості щодо заможності села, 6/

чи є назва зараз на селі "козак", хто нею интересується, чи назва "селянин"? 7/ заняття населення - головні та додаткові, 8/ які установи в селі (кооператив та інші), 9/ яка кількість населення зараз та була раніш (приблизно через прошлі 10 років), 10/ відомості про панщину, якщо вона була і кількість день на тиждень, 11/ціни на робочі сили тощо.

У листі до К.Ф.Кушніра від 22 квітня 1927 року М.М.Ткаченко висловлює свою думку щодо його статті "Історія с.Мойсінець", яка зробила приємне враження і він передав її до Історично-Географічної комісії Української Академії Наук, хоч вона ще буде потребувати деяких доповнень з архівних матеріалів, які є в Києві. Розвідка цікава тим, підкреслює він, "що написана завдяки доброму знайомству з селом, про яке писали, використали Ви чимало місцевого архівного матеріалу", є в ній "цікаві звістки, що мають значення для українського мистецтва"¹⁶.

Він радить скоротити матеріал про життя духівництва, тому що "для історії сел у нас відомості про духівництво подають самі мінімальні", а збільшити відомості щодо церкви, її опису, архіву церкви, інших пам'яток. Матеріали ж про життя духівництва він пропонує зібрати з 10-20 сіл і написати окрему розвідку. Зазначимо принагідно, що К.Ф.Кушнір скористався цією порадою і в 1929 році написав нарис "Селянське духівництво на Іркліївщині в ХУП-ХХ ст."¹⁷

У 1927 році Кость Федорович мав обмін листами з відомим істориком права академіком О.О.Малиновським, які засвідчують, що він продовжував роботу по розшуку першоджерел і, дізнавшись про вихід у світ праці О.О.Малиновського "Огляд архівних матеріалів з історії українського права, що переходять в Московському центральному архіві", звернувся до автора з рядом запитань. З цього листа видно, якими джерелами користувався К.Ф.Кушнір при складанні генеалогічних схем козацьких та селян-

ських родин та при написанні історії сіл Іркліївщини, про його прагнення відстояти свою точку зору на походження назв сіл, спираючись на архівні документи. Він повідомляв ученому, що на його запитання, де знайти історичні джерела про колонізацію і колонізаторів лівобережжя Дніпра, яке в давнину було територією Переяславського полку Іркліївської сотні, Чернігівська Учена Архівна Комісія відповіла, що в Московському архіві міністерства юстиції маються списки козаків, які принесли присягу царю Федору Олексійовичу в 1676 році, та інші списки присяги царям Івану і Петру в 1682 році. "Такі списки, - пише Кость Федорович, - мені дуже потрібні для вивчення генеалогії наших козацьких родів, оселилших наші села на лівобережжі в Іркліївській Сотні"¹⁸.

Він пише, що перші списки козаків, а "між ними й наших предків", йому вдалося списати з "Реєстра всього війська Запорізького під Зборовом в 1649-му році", а друга половина 17 століття йому не відома, і він надіявся знайти "синів та онуків вояк Хмельниччини" в тих списках 1676 та 1682 років. Він детально описує, які ревізії він опрацював, а які ще хоче знайти, і звертається до академіка з такими запитаннями:

"1/ Чи маються і тепер у тому "Древлехранилищі" ті списки козаків Іркліїв. сотні Переяслав. полку й як мені їх можна використати. В 1914 році Архів М.Юст. мене сповіщав на запитання, що можна списати ті списки.

2/ Що Ви знаєте за козаці компути з початку XVIII-го сторіччя і за ревізії 1736-го, 1746 і інших років. Коли вони де є, то як їх можна використати. Ці дорогі матеріали мені дуже потрібні для моєї праці по історії сел бувшої Іркліїв. сотні, а тепер Іркліївського району. Перша пробна моя історична праця за своє село Мойсінці мається в Академії Наук з лютого цього року в Історико-Геогр. секції. В ті[й]

мої[й] праці мається вказівка на козаків з "Реєстра 1649 року", котрих призвищами зуться і тепер наші села, на що проректор ІНО О.Ю.Гермайзе не погоджується, позаяк, як він мовить, йменні призвища на протязі такого довгого часу можуть змінитися, і моя теорія рушиться. Так от через що головне, мені дуже потрібні вищезгадані "Списки 1676-1682 років", як підтвердження моїх предположень за цілість наших козацьких селянських родів". Закінчується лист традиційним для автора проханням до адресата прислати його книгу "для ліпшого знайомства з архівним багатством по історії України, котре переходить в далекій від нас Росії"¹⁹.

Академік О.О.Малиновський відповів 12 жовтня 1927 року, зазначивши, що "через надзвичайні обставини" не мав змоги написати раніше, але дещо зробив на виконання прохання свого кореспондента. Сповідь, що надсилає йому свій "огляд", у якому зазначено, "які документи торкаються до Іркліївської сотні", пояснює, що колишній "Архів Міністерства Юстиції" з'єднали з колишнім "Архивом Міністерства Иностранных Дел" і тепер він носить назву "Древнехранилища". Розуміючи, що К.Ф.Кушніру складно поїхати до Москви і попрацювати в тому архіві, О.О.Малиновський пише, що доручив одному із співробітників УАН, який там працював, переглянути документи про Іркліївську сотню, записати номери книжок та аркушів, які вміщують ці документи. Надсилаючи свої помітки, він детально пояснює, куди треба звернутися, щоб переписали ці документи за відповідну оплату.

У свою чергу, академік звернувся до історика-аматора з проханням заповнити вислані анкети, відповіді на які потрібні були йому як голові постійної комісії для вивчення звичаєвого права, що існувала при УАН. К.Ф.Кушнір записав свої відповіді на ці анкети. Наводимо їх повністю, вважаючи, що вони становлять пев-

ний інтерес для істориків. Особливості авторського написання в основному збережені.

"Анкета I.

1/ Чутка, що царя немає, дійшла до нашого села 7-го березня, але старі керівні установи не зразу змінилися. 14-го березня волосний сход вибрав замість старого волосн. Старш. волосний комітет з двох осіб председателя і його помічника. 22-го березня вступили в свої права. Працював той комітет, як і бувший волосн. Старшина, існував він до 29/IX.

2/ Був у нашому селі становий пристав і стражник, то вони самі без селянського примусу передяглися в цивільний одяг, побули на волосному сході. Аресту не було і куди вони вибули, не відомо.

3/ Замість пристава та стражника спершу не було нікого, а перегодом самі селяни вибрали міліцію. Податки збирав звичайний селянський зборщик. Суду або суддів не було, а був Суд народний за участю жінок селянок, які щиро виказували, що знали.

4/ З 29/IX у наш[ий] волості замість комітету стала вибрана селянами волосна земська Управа. В селі був староста і сільські сходи.

5/ Установчі збори були не дуже знайомі нашим селянам, які гадали, що може бути вибраний Президент.

6/ Близько коло нас не було не яких майстерень і стосунків робітників з селянами не було не яких.

7/ Після Жовтневої революції спершу меж заможними і незаможними суперечок не було, а весною 1918 року, коли дійшли декрети радвлади, біднота почала одбирати у заможних землю тільки лишки. Були складені для цього комітети з 3-х осіб.

8/ Близько нас не було поміщиків, а за 7 і 30 верстов були, то не відомо, як спершу, а в 1918 р. грабували селяни мастки.

Анкета II. Відповіді.

1/ Від Жовтневої революції за часів громадянської війни. Про Жовтневу революцію дійшла чутка-вістка аж у грудні і зразу ж заможні носи повішали, а біднота ожила.

2/ Влада у волості не раз мінялася. Після земської управи стала: Волосна трудова рада, вибрана уповноваженим від сіл у волості. Податки збирав сільський зборщик. Закони, чи накази були з повітового ревкому. Примірників не залишилися.

3/ Значні події у нас були такі: гетьманські отряди били селян за волю і землю, взяту [в] наших же заможних селян.

Анкета III. Відповіді.

Від рішучої перемоги більшовиків за часи рад. влади.

1/ В волості став ревком з земельним відділом, який існував в 1920-21 роках.

2/ Ревком був і довго не змінювався.

3/ В 1918 р. за Гетьманщини був мировий суддя на дві волості. 1919 р. був народний суд вибраний селянами на дві волості.

В 1920-21 р. був такий же суд. Архів суда не залишилося.

4/ За радянської влади не було видатних подій крім розкулачування заможних в 1921 р.

5 і 6/ Стан робітників нам був не відомий.

7/ Відносини між багатіями і біднотою були весь час тугі за землю та розкулачування.

8/ В 1924 році в нашому селі заснувався один колектив, артилів не було не яких. Радянських господарств теж не було не яких²⁰.

У 1927 році К.Ф.Кушнір одержав пропозицію від Істпарту Київського ОК КП/б/У написати спогади про часи революції та громадянської війни. Про це збереглося два листи за підписом завідуючого Іст-

партом В.М.Манілова. Кость Федорович дав згоду, можливо, в надії на те, що це допоможе йому виручити свої матеріали, як врятовані від знищення деякі волосні та церковні архіви, так і свої щоденники та бібліотеку, які були на початку 1927 року конфісковані завідуючим окружним архівом м.Черкас.

Про цю драматичну для К.Ф.Кушніра історію довідуємося з його листа від 19 червня 1927 року до завідуючого Центрального Архівного Управління УСРР М.А.Рубача, в якому він, розповівши про свою зацікавленість історією та знайомство з відомими істориками, писав, що за їхніми порадами він вивчав і використовував мало не всі архіви сільських церков свого району, зібрав багато різного історичного матеріалу, врятував від знищення частину волосного архіву своєї Мойсінської волості, різних церковних архівів та інших фондів. "Маючи такі матеріали, - писав він,-- я за ними почав писати короткі історичні нариси деяких сел свого району..." Але ця його робота була перервана тим, що 11-13 січня 1927 року до нього прибув завідуючий окружним архівом м.Черкас Узембльо і, як зазначено в листі, "демонстративно, як будь у якого преступника забрав усі мої довгорічні здобутки, як писані так і друковані, котрі я так ретельно збирав у себе з надією, що на підставі їх буду писати те, що до цього часу ніде не написано, а подекуди воно потрібне". В листі перераховуються вилучені цінні книги з особистої бібліотеки, комплекти журналів, у тому числі за двадцять років "Київської Старини", а особливе занепокоєння висловлюється з приводу того, що забрані були його щоденникові записи за 30 років - з 1894 по 1923 роки.

З того часу минуло п'ять місяців, але матеріали так і не були повернуті, не зважаючи на те, що він кілька разів звертався з такими проханнями особисто, а також через Академію наук та редакцію газети

"Пролетарська Правда". На все те,-- як пише К.Ф.Кушнір, - зав. окрархівом казав, що не має часу переглянути забраних книжок, і далі мовив: "Хай сам ВУЦВК мені приказує, то я не можу цього зробити!" Далі він пише, що не протестує проти того, щоб в архіві зберігалися зібрані ним газети з 1917 по 1921 рік, але просить відповісти на питання, чи має він право збирати і зберігати різні старі писані і друковані речі, чи мав право "прихранути в себе частину волосного архіву до виявлення Окрарху", чи мав право діставати не списані частини давніх книжок і на них писати свого щоденника (бо саме за це погрожував йому карою завідуючий архівом). Закінчується лист такими словами: "По скільки місяців чи років має право тримати завокрарх мої записки, які потрібні мені для написання моїх спогадів на 10-річчя Жовтневої революції, які я повинен написати Київському Істпарту. Коли завокрарх має такі великі права, а я ніяких, то на далі я залишаюсь байдужим перед всякденним нищенням архівного матеріалу різних фондів, як і інші наші селяни"²¹.

20 липня з Центрального Архівного Управління К.Ф.Кушніру була надіслана відповідь за підписом М.А.Рубача, в якій йому висловлювалась подяка за збереження архівних матеріалів, які ним були зібрані у той час, коли не було спеціальних архівних установ і архівні матеріали були під загрозою знищення. Разом з тим йому повідомлялося, що з появою на Шевченківщині спеціального архівного органу, зібрані ним архівні матеріали необхідно передати туди, а книги та щоденники йому повинні з архіву повернути²². Окружному архіву про це було дано розпорядження, копія якого переслана потерпілому. Центральному Архівному Управлінню звертало увагу Окрарху на ненормальність і недопустимість такого відношення до людей, які сприяють збиранню і збереженню архівних матеріалів²³.

19 вересня того ж року Окружний архів повернув К.Кушніру його щоденник, а книжок не віддали, пообіцявши видати іншим разом. Але, як засвідчують подальші записи Костя Федоровича, повністю своїх матеріалів він так і не одержав.

Вивчення архівних документів було улюбленим заняттям цього самодіяльного історика. Відшукуючи матеріали з історії Ірклівщини, він принагідно вивчав та виписував усе, що його цікавило з історії України та Російської імперії, кожну можливість використовував, щоб попрацювати в архівах та бібліотеках Києва, Полтави, Харкова, Москви.

Про коло його зацікавлень, жадобу знань, ритм роботи в ті нечасті дні, коли випадало відірватися від щоденних господарських турбот, можна скласти уявлення із запису про перебування у відрядженні в Москві у грудні 1928 року. В рукописному відділі бібліотеки ім. Леніна він працював щоденно з 10-ї до 3-ї години, а потім трамваєм їхав до архіву, де працював з 4-ї до 9-ї години вечора. "Воно й важко без обід було, так за те дуже корисно", - записав Кость Федорович.

У святкові дні оглядав Москву, відвідав Історичний музей, мавзолей Леніна, Третьяковську картинну галерею, Музей східних культур, Музей революції, Музей Леніна, Тімірязівську сільськогосподарську академію та інші пам'ятні місця. Побував у Наркомпросі у завідуючого Головнаукою Лядова, просив наукової літератури, той пообіцяв вислати. Був у історика М.М. Покровського, який дав йому кілька "свого писання книжок". Побував також на всесоюзному з'їзді істориків-марксистів, куди його по гостьовому білету провів М.І.Яворський. Кость Федорович занотував, що на цьому з'їзді критикували особливо історичну школу М.С.Грушевського. Книжки, які він купив у Москві, свідчать про те, що цікавився він не лише історичною літературою, а й фі-

лософською. Серед придбаних книг називає: "Смысл жизни", "Вопрос о жизни", "Мировые загадки" Геккеля, Богданова "Философия живого опыта", "История философии в марксистском освещении", Кропоткин "Этика", "Философия борьбы" та інші²⁴.

Куди б не закидала доля К.Ф.Кушніра, він завжди знаходив якусь можливість для вивчення історії того краю, де перебував. Навіть під час першої світової війни він скористався розташуванням своєї військової частини в історичних місцях і відвідав козачі могили в Берестечку, де в 1651 році був бій війська Богдана Хмельницького з поляками, і у своєму щоденнику описав враження від побаченого. У 1933 році, рятуючись від голодної смерті у сина в Миронівці, він розшукує матеріали та пише історичний нарис про Миронівку, згадуючи Семеренків та інших місцевих видатних діячів.

У післяреволюційні часи, коли нищились бібліотеки та архіви в маєтках і церквах, він старанно збирає, де тільки можна, архівні матеріали та книжки, з великим жалем згадуючи в щоденниках про втрачені матеріали, які місцева влада інколи спаловала, а іноді здавала в макулатуру або в місцеву крамницю як упаковочний матеріал, а ікони - в колгосп для виготовлення вуликів.

З великим болем записує він розповіді селян Прохорівки про те, як нищився маєток В.П.Науменка і улюблена ним "Київська старина", коли місцевий комісар наказав селянам: "розбірайте і знищуйте це крокоділове писання", а слухняні селяни й розібрали журнали та рознесли у всі кінці²⁵.

Особливо велике занепокоєння в К.Ф.Кушніра викликало руйнування церков, нищення церковних цінностей. Церква в його житті відігравала немалу роль. Перша грамота була ним одержана через церковні книги, бо інших у селі не було. У роки його дитинства і юності особливою повагою в селі корис-

тувався священник - найосвіченіша людина. З ним можна було і поговорити про улюблену історію і взяти для читання книгу. Для молоді було бажаним прислужувати священникові при відправі служб, а по великих християнських святах - нести хоругви та ікони. Це доручалося найкращим за всіма показниками хлопцям, і в їх числі завжди був Костя, якого вже замолоду односельці поважали й цінували. З його щоденників видно, що він любив церковну службу, християнські обряди, які детально описував. Коли ж їх відправлення стали забороляти, а церкви закривати, він цього аж ніяк не міг схвалювати. Про його ставлення до релігії і церкви говорить і той факт, що в роки другої світової війни він став священником і був ним до своєї смерті в 1958 році.

У 1930-х роках він як член комісії по охороні пам'яток культури та природи неодноразово звертався в різні інстанції та в редакції газет з пропозицією зберегти від руйнації культурні цінності у зв'язку з закриттям церков. Так, 17 січня 1930 року він написав до газети "Радянська Думка" допис, у якому пропонував зберегти і передати до окружного музею "для дальнішого перебування в цілості" ті дзвони, "які в давнину справили до церков у наші села щедри запорожські козаки" і вказував, в яких церквах є такі дзвони²⁶. У деяких церквах Ірклівищини, пише він, є обкладені сріблом євангелії, також подарунки запорожців, а в Ірклієві, в Печерській церкві "мається старий Петра Могили Трибник друкований в 1646 році. Ця велика книга цікава не лише своїм давнім друком, а більше своїм змістом". Він наголошував, що там мається декілька "передмов", навчальних на давній досить цікавій українській мові і вважав, що такий цінний пам'ятник українського письменства повинен зберігатися в окружному музеї. Описує ще ряд давніх ікон, які потребують збереження, турбується про долю церковних архівів, бібліотек, яким, на його думку, місце в

окружному архіві. Він вважає, що святий обов'язок окружного комітету по охороні пам'яток культури та природи "доглянути та зберегти такі цінні для науки речі", бо "по селах у ліквідаторів релігійного побуту оцінка вищеззначених речей далеко не досягне належного рівня". "Незабаром може бути й запізно", - попереджає він і пропонує "поки не пізно сфотографувати окремо кожен храм і в них внутрішнє убрання для наукового показу майбутньому молодому поколінню". Характерний підпис під цією статтею: "Селянин-хлібороб, член комісії по охороні пам'яток культури та природи Кость Хведор. Марченко-Кушнір"²⁷.

Кость Федорович був великим шанувальником рідної української мови, що видно з багатьох його записів. Так, описуючи своє листування з Л.В.Падалкою, він зауважив: "Не зважаючи на те, що я до нього писав по російськи, він до мене написав по українськи, це уперше з'явився лист на нашій рідній мові"²⁸. А записуючи свої враження від прочитаної в 1922 році в "Полтавских Єпархиальных Ведомостях" за 1863 рік "Библиографической заметки" якогось автора, він цитує таке місце: "З религиозной точки зрения вопрос о возможности писать для Малоросов проповеди и вообще книги духовного содержания по Малороссийски может быть решен в пользу Малороссийской речи, Псалмопевец говорит: "Хвалите господа вси языцы". "Апостолы исполнились св.Духа глаголами всеми языки величие Божие, Апостол Павел вещал: "Всяк язык да исповесть, яко Господь наш Иисус Христос во славу Бога отца". І до Коринфян пише: "Глаголя языками, созиждем церковь Божию!" Кость Федорович коментує: "Он як! Це писано 61 рік тому, в той час ще й думки не було, щоб то на нашій Україні скрізь запанувала Українська наша рідна мова"²⁹.

Великий ентузіаст історичного краєзнавства

К.Ф.Кушнір-Марченко прагнув до того, щоб результати його пошуків не пропали марно, він щедро ділився своїми знаннями, охоче виступав перед односельцями з розповідями на історичні теми і його завжди уважно слухали. Він мав унікальну пам'ять і міг годинами розповідати без будь-яких заміток про історичні події, називаючи десятки дат, нікому не відомі подробиці з життя історичних осіб. Зберігся протокол загальних зборів Мойсінської громади від 10 лютого 1924 року, в якому зазначено, що на прочитаній завідуючим Мойсінської хати-читальні Кушніром К.Ф. лекції на тему: "Історія письменності і книжки" було 200 чоловік, і висловлена подяка лекторові³⁰.

Однак бажання поділитися своїми історичними знаннями він не завжди міг реалізувати з незалежних від нього причин. Як писав він, у 1925 році 14 грудня читав лекцію з нагоди 100-річчя повстання декабристів. "Слухали уважно, - відзначає він і далі зауважує: - В тому році крім цього ювілею були й інші, а саме: 28 січня сповнилось 200-річчя, як умер цар Петро великий та 4-го липня 150 років скасування Запорізької Січі. Я сам мав на меті в ті дні прилюдно зачитати, як би зміг за ті визначні події, коли ж секретар партії не звелів, щоб то не було негарних балачок"³¹.

Хотів він бачити свої роботи й надрукованими, але йому вдалося опублікувати лише одну замітку, точніше, публікацію документа: "Ілля Новицький Охочекомонний Компанійський полковник останньої чверті ХУП-го та поч.ХУШ століття: Біографічно-критична замітка" в академічному виданні "Науковий збірник за рік 1929: Записки УНТ" (1929. - Т.32. --С.100-101). Характерний його підпис під цією публікацією: "Кость Кушнір-Марченко, селянин хлібороб, дослідник минулого Іркліівщини".

Найбільшою цінністю у творчій спадщині

К.Ф.Кушніра-Марченка є, безумовно, його щоденники, які він вів з невеликими перервами більше шестидесяти років. Деякі сторінки, зокрема ті, що стосуються 1932-33 та 1941-45 років, були, очевидно, вилучені пізніше або ним самим або кимсь іншим. Але й те, що залишилось, має велику цінність, як історичне джерело, хоч не всі записи рівноцінні. Починаючи з середини 1930-х років автор щоденника вже не був таким безпосереднім та щирим, як раніше, розумів, що не все можна записувати. Не знайдемо в щоденниках записів про арешти близьких його друзів і родичів, зокрема, вчителя Авраменка, власного сина Кості тощо. Найбільшу цінність являють перші 7 томів щоденників, які охоплюють період до 27 березня 1933 року, і були ним особисто передані в 1935 році до рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки Академії Наук України.

Щоденникові записи К.Ф.Кушніра-Марченка, доповнені власними спостереженнями (один з авторів цієї статті -І.Я.Хоменко -знав його особисто), дозволяють скласти уявлення про цю неординарну особистість. Серед односельців та всіх, хто його знав, Кость Федорович користувався повагою та славою виключно порядної, розсудливої та доброзичливої людини. Це підтверджується тим, що багато років він був сільським старостою, а на цю посаду у вільних козачих селах обирали людей, які уміли самостійно вести господарство, давати лад у сім'ї, мали вихованих працелюбних дітей, не мали ворогів між сусідами та односельцями. Вибирали його і в члени рад та правлінь різних громад, а також касиром та збирачем податків, де вимагалась абсолютна чесність. Складається таке враження, що громада на всіх посадах і на різних з'їздах хотіла бачити тільки його і нікого іншого: був він у 1912 році виборщиком у Державну думу, на виборах у Полтаві був навіть кандидатом у депутати думи, але не пройшов (на основі власних спостережень написав

нотатки "Як вибирали членів в 4-ту Державну Думу в 1912 р."³²), після Лютневої революції, перебуваючи в рядах діючої армії, був делегатом полкового з'їзду, членом Українського комітету 13-го обозного батальйону, а коли демобілізувався, то у своєму селі був обраний головою сільської "Просвіти", а на з'їзді повітової "Просвіти" делегований на Всеукраїнський педагогічний з'їзд у Київ, в 1918 році він - голова волосного земства, а коли в 1919 році замість земства стала волосна трудова рада, він був її головою, у 1920 році - головою волземвідділу, а потім відмовився від посад у волості і завідував у селі хатою-читальнею.

Як у "Просвіті", де він працював аж до її ліквідації, організувавши поряд з іншими секціями й історичну, так і в хаті-читальні він багато робив для поширення знань серед односельців. І власною досить великою бібліотекою дозволяв користуватися усім, завжди радив, що краще прочитати. Своїми знаннями та зібраними матеріалами радо ділився зі всіма, хто ними цікавився. Його односельць і далекий родич письменник Іван Ле (Мойся Іван Леонтійович) написав свого "Наливайка" та інші історичні романи, користуючись матеріалами Кості Федоровича.

Після революції, коли постало питання перерозподілу землі, К.Ф.Кушнір з власної ініціативи частину своєї землі віддав двом вдовам, обтяженим великими сім'ями, які довго не хотіли її брати, бо добре знали, якою тяжкою працею та земля йому дісталась, і він змушений був їх умовляти.

У його сім'ї завжди був лад, правда його дружина Ганна інколи виявляла незадоволення його захопленням історією і громадськими справами, та все ж поважала. З братами та сестрами Кость Федорович завжди був у ладу, а своїм дітям дав добру освіту, хоч було це й нелегко: Костя та Олена стали вчителями, Андрій - агрономом, а Марія - журналістом.

Кость Федорович любив своє село, свій дім, і навіть коли у 1933 році його хату продали з торгів за несплату податку, він після нетривалого перебування у дітей, повернувся до свого села, жив у сусідів, а заробивши тяжкою працею грошей, у 1935 році таки викупив свою хату і з радістю поселився у власній кімнаті, знову почав обзаводитись книжками та виписками з прочитаного, продовжував вести свій щоденник.

Його щоденник дає уявлення про побут селянської родини, бо вівся він дуже ретельно, записувалися всі подробиці: і яка була погода, і що робили в той день по господарству, що їли, які були ціни на базарі, які розваги на свята і т.п. Важливими для істориків є записи, які характеризують ставлення селян до подій, що відбувалися в країні. Для ілюстрації наведемо кілька з тих, що стосуються влади та найбільочішого для селян питання - земельного.

Оглядаючи події лютого 1918 року, К.Ф.Кушнір-Марченко записав: "Отак пройшов і другий м-ць цього году, а в нас нема доброго ладу... Рада записала мир з німцями, а як, ми не знаєм, з неділі були хазяїнами большевики, та покинули наш город, а тепер хто хазяї, ми не знаєм, в селі кое-який є лад, Крухмаленко взявся установить для бідноти цілий рай і надовго!"³³. Запис від 16 листопада 1918 року зачитуємо повністю із збереженням особливостей авторського написання, щоб дати уявлення про характер цих нотаток:

"16-го Махтея празн. Ночью випав сніг на 1 1/2 верш. Порався. Снідали рано. Галушки, суп. Степан пішов риби ловить в луг, я читав "Дарвіна" і другі і порався. Тихо, гарно. На Горпининім перелазі вивішено обявленіє, що нове правительство Директорія на Україні з Петлюрою і Вініченком обіщають цілі гори счастья людям проти Гетьмана"³⁴. Владу Директорії, як видно з щоденника, Кость Федорович

сприйняв з певним застереженням, бо, як пише, "якби чисто по українськи, а то якесь мішане з большевизмом..."³⁵

Як і більшість селян, він був стурбований нестабільністю політичного становища, невизначеністю перспективи. 26 грудня 1918 року записав: "Слав не дуже спокійно, бо сучасні події морочили голову, на нашу молоду Укр. республіку в Одесі союзники висадилися і вигнали наших з Одеси, і можуть іти і до нас. Большевики взяли Харків і ще ідуть далше, а хто каже, що то з Дону ідуть добровольці вороги республіки і таке інше. Отакі і інші у нас події дуже короблять сердешних людей, і наводять думку, що ж далі буде?! А як переміниться цей лад, та стане другий, то тоді хто кого буде катувати? Я сам був би може спокійний, та на счастья служу у своїй волосній управі головою, а ця посада в цей час не легка, із усякими людьми доводиться діла мати, з багатими і бідними, собственниками і пролетарями, і то все треба до всякого ламатись і норовиться, а поки це буде?! Сам господь мати не знає?! Зараз єсть у Полтаві Селянський губерн. з'їзд, де рішають судьбу наших сердешних селян, і в Кисві "Трудовий Конгрес", а там уже становиться на карту судьба всієї України?!!!"³⁶

Подібні щоденникові записи фіксують усі численні зміни влад в Україні і викликані ними настрої селянства. Ось кілька характерних нотаток січня-лютого 1919 року. 19 січня за старим стилем записано, що газети пишуть про втечу Петлюри до Вінниці, що мобілізовані селяни майже всі поверталися додому, не хотять іти воювати, "не знають проти кого і за що, кажуть: "Получили свободу, Петлюра її дав, а тепер на його іти воювати ми не хочемо"³⁷.

7(20) лютого 1919 записано: "Прибув додому Ляпкало Ів.Ів., що їздив у Золотоношу на соціалістичні курси з 10-го по 17 лют. н.с. і казав, що він чув

на курсах, як буде устроєне життя комуною, буде чистий рай!!!" І далі пише, що в той же день одержано через комісара розпорядження, щоб мужики, які мають 15 дес., дали від себе по парі чобіт, а як 25 дес. - 2 пари, а 100 дес. - 4 пари і негайно, і скрушно зауважує: "а у нашій з татком сім'ї і є 15 дес., а чобіт дати і нема, я і сам хожу у порваніх, мокрі онучі і устілки!"³⁸

Навесні 1919 року загострилось земельне питання, зайвої землі в селі не було, а багато було бажаючих одержати її добавку, і Кость Федорович записує в щоденнику 15/28 квітня, що заявив про свою відставку (був у цей час головою волосної трудової ради). "Виберіть собі такого на це місце чудотворця, - пише він, - щоб з води зробив землю, а з сінокосу пахати, бо я на це не здатний і через це далше служити не хочу, щоб не бути тією мишенню, куди усякий з докором улуча"³⁹.

Із щоденникових записів цього періоду видно, що не схвалював їхній автор дій комітету бідноти, який "ходить по дворах, ревізує хліб, шукають щиро і скрізь і скрині передивляються, пашню в бочках і засічках міряють аршином і вищитують на пуди"⁴⁰, як і те, що більшість селян не приймали нав'язуваної владою політики колективізації селянських господарств "для гуртової обробки землі". У квітні 1919 року, як видно з щоденника, це питання обговорювалося на засіданні голів волосних земельних комітетів, і "за це виказали тільки побажання наперед, а тепер це неможливо"⁴¹.

Голод 1921-1922 років, його причини також знайшли відображення в щоденнику. Оглядаючи події липня 1921 року, Кость Федорович записав, що була велика посуха. "Друге дуже погане нам, - продовжує він, - це продналог за урожай цього року!.. Боже, яка це кара од влади, отак скупо уродило, та такий налог платить! видно буде великий го-

лод...⁴² І передбачення його збулися. В записах за лютий 1922 року журиться, що нічим платити податок, розповідає, що послав сина міняти на хліб домашні речі, в тому числі й швейну машинку, але нічого не вдалося виміняти і "хоч здихай без хліба!!?"⁴³. В нотатках за 22 лютого 1922 року читаємо: "Могучий царь-голод що день то дужче притискує людей до страшного голодування! Люди різного зросту так і полізли по хатах за шматок хліба, а той шматок вже розсчитаний аж до Петра, а давать нічого!"⁴⁴

Щоденник К.Ф.Кушніра-Марченка - надзвичайно цінне джерело для вивчення настроїв селянства періоду колективізації. Сам Кость Федорович повірив у прогресивність колективних форм господарювання, в листопаді 1929 року вступив добровільно в скотарський кооператив і навіть ходив по дворах, агітуючи селян в нього записуватись. Однак він не схвалював насильницьких методів суцільної колективізації, розкуркулювання, знущання над людьми. 25 листопада 1929 року записав, що відбувся в селі громадський сход, на якому голова сільради І.Чорновол "протягав декого з селян, які злосно ухиляються від колективізації... Ухвалили: конечний термін колект. бідноти до 1 січня 1930-го року, а хто не успеє до того дня, то будуть вжиті інші заходи"⁴⁵. На початку січня 1930 року, описуючи свої враження від поїздки до Черкас, він зафіксував, що скрізь, де два-три зійшлося, йде мова про колективізацію. "Вияснюється: навкруги нашого села скрізь по селах ніхто з селян ни гу-гу, - балакун приїде, то побалакає та з тим і поїде. Люди й думають так, що отак побалакаєте, похрипнете та й покинете ту балачку і колективіз[ація] минеться"⁴⁶

А ось характерний запис від 26 січня 1930 року: "Колективізуємося! на всі 100. Довго й тяглися і вже й підтяглися..."

У с.Бузьках та Демках і Васютинцях забрали у "кулаків" - все, і з одягу, гроші, хліб, покинули голіх і босих. О! це й біднякам поміч. Почали гуртами писатися в колектив, лихо бачивши.

По нашому селу почалися переселення з хати в хату, заможні обибраних до бідних у хати, а бідні до заможних... По селу тримає велике страхіття, а не на всіх; багато людей і радіють таким подіям, а багато й трусяться, не знаючи своєї майбутньої долі, яка вона буде"⁴⁷.

В одній статті важко навіть перерахувати ті сюжети, які знайшли відображення в щоденниках К.Ф. Кушніра-Марченка, можна зробити лише загальний висновок: у них - доля українського селянина з кінця минулого і до середини нинішнього століття. А в цілому його доробок - це свідчення справді подвижницької праці великого патріота України, який безмежно любив історію Вітчизни і малої своєї батьківщини, глибоко її вивчав, популяризував, турбувався про збереження всього цінного, що залишили попередні покоління. Його життя і праця - гідний приклад для наслідування.

ПРИМІТКИ

¹ Білокінь Сергій. Сільський історик-генеалог // Пам'ятники України. 1987. №3. С.59-60; Миронець Н.І. Рукописний фонд історика-аматора К.Ф.Кушніра-Марченка як джерело вивчення історії церков на Іркліївщині // Православ'я і культура: історія і сучасність. Матеріали Всеукр. наук. конференції 16-18 червня 1994 року. Полтава, 1994. С.77-79; її ж: Краєзнавець-аматор К.Кушнір-Марченко та його рукописний фонд // УП Всеукраїнська наукова конференція "Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність". К., 1995; її ж: Генеалогічні схеми селянських родин, складені істориком-аматором

К.Кушніром-Марченком // Українська генеалогія: теорія, методологія, історія та практика. Матеріали генеалогічних читань пам'яті Вадима Модзалевського. К., 1996. С.59-60.

² Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі - ІР НБУ). Ф.133. №12. Арк.12.

³ Там само. №22. Арк.72.

⁴ Там само. №12. Арк.32 зв.

⁵ Там само. Арк.41 зв.

⁶ Там само. Арк.15-17 зв.

⁷ Там само. Арк.17-а. Автограф.

⁸ Там само. Арк.45 зв.- 46.

⁹ Там само. №14. Арк.66.

¹⁰ Там само. №12. - Арк.44-а. Авторграф.

¹¹ Там само. Арк.48 зв.

¹² Там само.

¹³ Там само. Арк.52-а. Автограф.

¹⁴ Там само. Арк.74 зв.

¹⁵ Там само. Арк.75 зв.

¹⁶ Там само. Арк.77-78 зв.

¹⁷ Там само. №16.

¹⁸ Там само. №12. Арк.86 зв.

¹⁹ Там само. Арк.87 зв.-88.

²⁰ Там само. Арк.89зв.-91.

²¹ Там само. Арк.83 зв.-85 зв.

²² Там само. Арк.85-а.

²³ Там само. Арк.86-а.

²⁴ Там само. Арк.98-100

²⁵ Там само. Арк. 63-63 зв.

²⁶ Там само. №14. Арк.261.

²⁷ Там само. Арк.261-264.

²⁸ Там само. №12. Арк.38 зв.

²⁹ Там само. Арк.66-66 зв.

³⁰ Там само. №35. Арк.40-а.

³¹ Там само. №12. Арк.71.

³² Там само. 59.

³³ Там само. №2. Арк.233 зв.

³⁴ Там само. Арк.265.

³⁵ Там само. Арк.268 зв.

³⁶ Там само. Арк.272.

³⁷ Там само. №4. Арк.8.

³⁸ Там само. Арк.19.

³⁹ Там само. Арк.45 зв.

⁴⁰ Там само. Арк.51.

⁴¹ Там само. Арк.48 зв.

⁴² Там само. №5. Арк.206 зв.

⁴³ Там само. Арк.267.

⁴⁴ Там само. Арк.270.

⁴⁵ Там само. №14. Арк.110 зв.

⁴⁶ Там само. Арк.111.

⁴⁷ Там само. Арк.113-113 зв.

Сергій Кічий

ПОГЛЯД НА ТЕОРІЮ ДМИТРА ДОНЦОВА (ЗАМІСТЬ РЕЦЕНЗІЇ НА ЙОГО ПРАЦЮ "НАЦІОНАЛІЗМ")

Відомо, що український націоналізм виник під впливом першої світової війни, психологічно тяжкого її програшу. Далі він розвивався в час жорстокого гноблення українського народу державами-окупантами, що зумовило його радикалізм, войовничість, непоступливість.

Сьогодні розрізняють два основні напрямки в ідеології українського націоналізму міжвоєнної епохи. На це звертав увагу ще Володимир Мартинець - один з чільних провідників ОУН[1]. Перший напрямок - це "вольовий" націоналізм, що складається з теоретичних постулатів Д.Донцова. Другий - організований, тобто сповідуваний ОУН і її прихильника-

ми. Та незважаючи на різницю між доктринами цих двох напрямків, філософська основа їх обох була закладена саме Д.Донцовим[2, С.51].

Найбільш відомим і популярним серед тогочасних його праць був твір "Націоналізм"[3]. У ньому були відсутні конкретні суспільно-політичні, економічні програми, натомість він відзначався сильним психологічним впливом на молодь не лише завдяки актуальності, викладених ідей, а й образного запального стилю написання. Ось що, наприклад, зазначав тогочасний національний діяч, філософ і політолог Степан Ленкавський про ідеологію, проповідовану в "Націоналізмі": "Грунт, на якому зросла ця ідеологія, наскрізь психологічний, система, яку вона дає - філософічна, бо дає теоретичний світогляд із суттєвими прикметами релігії"[4]. Йдеться очевидно про культивування Донцовим ідеалізму, переваги волі, інстинкту над розумом, віри в себе і свою волю, свій народ. Свої ідеї автор підкріплював образними публіцистичними реченнями, цитатами "великих" та опонентів, історичними прикладами, в яких чітко вказував хто свій чи ворог, хто сильний чи слабкий, кого слід возвеличувати, а кого топтати. Безумовно, викладені таким способом думки привертали увагу активних українських патріотів, які потребували ідеології, що систематизувала би погляди і прагнення всіх радикальних самостійників, не згодних із поразкою України. Значення Донцова для національного руху міжвоєнної епохи було справді величезним[9, С.51].

Найпершим основним постулатом в "Націоналізмі" Донцова був дієвий волюнтаризм[5, С.262-275], тобто культ волі, яка спонукає людину до дії. Починалась праця критикою світогляду, який основою життя бачить розум. Саме назва першого розділу "Націоналізм" - "Примітивний інтелектуалізм" свідчила про те, що автор заперечує культ розуму. Він

вважає, що чисто розумові висновки не можуть бути рушіями діяльності людини, бо заведуть її у глухий кут.

Аби ґрунтовніше розкритикувати філософію інтелектуалізму, як називає її Донцов, він подає ряд її постулатів, котрі потім розкритикує. Така методика допомагає читачеві краще уявити те, проти чого виступає автор. Отже, до розкритикованих відносились думки типу: "Щастя людей залежить від поступу знання й думок", "те, що розум вважає за правдиве, гарне й добре, мусить стати законом громадського життя", "всі соціальні недомогання можна було вилікувати через піднесення опертої на науці зовнішньої культури". Про ці думки Донцов заявляє наступне: "Ця теорія була так спокуслива для всякої демократії, вимагала від неї так мало, була так до вульгарності проста, що її моментально прийняло за свою все українство минулого віку"[3, С.20-22].

Критикувалися, відповідно, і всілякі політичні дії, аргументовані лише розумовими висновками, без урахування природних людських потягів, інстинктів. Саме воля є втіленням останніх у практичному житті, лиш вона здатна вести людей до зміни існуючих реалій, котрі вважаються непорушними - доводить автор.

Варто зазначити, що незрозумілим є ототожнення Донцовим волі людини та її інстинктів [5, С.270-273]. Безумовно, то є речі не те, що тотожні, а протилежні, бо природні людські потяги (інстинкти), серед яких є добрі й погані, стримуються і спрямовуються у конструктивне русло нічим іншим, як волею. У Донцова ж це протиріччя не вказується, навпаки скрізь поняття "воля" та "інстинкт" ідуть як синоніми. З цього випливає, що воля мусить наказувати так, як підказує інстинкт.

Тут варто зазначити, що мова не йде про відносини між людьми у побутовому плані, про якісь між-

собистісні людські стосунки. Весь твір "Націоналізм" присвячений стосункам між людськими спільнотами: народами, націями, політичними угрупованнями. Вся філософія Донцова є політичною, а не особистісною, тобто, попри значне місце, виділене у "Націоналізмі" моментам самовдосконалення людини, головним залишається аспект її політичного переконання, патріотичного налаштування.

Від проблем загальнофілософських Донцов переходить до конкретного аналізу української політики кінця 19 - поч. 20 ст. [5, С.257-261]. Він критикує, передовсім, Драгоманова і Грушевського за те, що вони просвітництвом, закликами братерства й взаєморозуміння прагнули збудувати бажаний українському народові суспільний лад. Донцов не погоджується з тим, що "Дотеперішня непримиренність українського і неукраїнського націоналізмів для Драгоманова, так само і для Грушевського, є отже, станом патологічним..." [3, С.28].

Безумовно погляди цих відомих українських діячів були гуманними, але вони недооцінювали моменту боротьби в політиці. В ідеалі хотілось би і справді, щоб не лилася кров, існувала справедливість, рівноправність у стосунках між народами. Та реально, навіть сьогоднішній світ далекий від того. А що казати про першу половину 20 ст. Саме на нереальність такого уявлення політики, постійно вказує Донцов, критикуючи українську соціал-демократію початку нинішнього століття, протиставляючи їй відомих в історії вождів і завойовників, наприклад, Цезаря, Кромвеля, Наполеона.

Але разом із відірваністю від життя, "ілюзіями української демократії", критиці піддавалися загальнолюдські гуманістичні цінності, про які не варто забувати ніколи в політиці, аби не наробити великих суспільних бід. Наприклад, у ряд розкритикованих потрапила й така цитата з одного демократичного

журналу: "Шаблю, порох та пістолі можуть мати й дураки - але розум, це дар долі - лиш правдиві козаки. Можеш волю здобувати - непотрібний порох твій - не потреба кровці лляти - лиш бери все розум в бій" [3, С.30-31]. Бачимо тут слухний наголос на перевазі розуму над збройною силою.

В цілому, у "Націоналізмі" роль розуму зводиться нанівець, що на мою думку, невірно. Адже боротьба безоглядна, фанатична, яку пропагує автор є переможною лише тоді, коли ти розумом сильніший за ворога. Сам же Донцов доводить це блискучими полеміками зі своїми опонентами, де абсолютну роль відігравали саме розумові висновки та інтелектуальні аргументи. Можливо він так применшує значимість розуму аби спростити сприйняття читачем націоналістичної ідеї. Тобто, читач не повинен був задумуватись над її постулатами типу "своя влада на своїй землі", "незалежність нації за всяку ціну", "свобода і могутність нації - сенс життя", а мусив сприйняти їх як аксіому не потребує доведення, на віру, не розумом, а серцем, за велінням свого національного інстинкту.

Значне місце "Націоналізм" уділяє критиці політичних ідеологій демократизму, лібералізму та явищ партикуляризму, хуторянської обмеженості, анархізму. Донцов обурюється, що лібералізм ставив інтереси маси, понад інтереси нації, демократизм, що ставив інтереси народу, як безформенної юрби, понад інтереси нації, а соціалізм - інтереси класу вище від національних інтересів [3, С.51-52]. Особливо критикуються партикуляризм і провінціалізм. На противагу ним автор висуває аксіому: добро вічної нації мусить бути вище від короточасного її благополуччя, а задля покоління майбутніх, слід піти на жертви в часі нинішньому. Донцов вважає неприпустимим перенесення матеріалістичної філософської концепції з області суспільних наук в

область національної ідеології. Він доводить, що головне завдання держави - оборона народу від зовнішніх ворогів, а не забезпечення свободи одиниці (особи), задля якої українські демократи готові були пожертвувати самою державою.

Українські політики кінця 19 - початку 20 ст. постійно критикуються за недооцінку значення інституту держави, за надмірні надії на народні маси, окремі соціальні групи. Українські соціал-демократи характеризуються як "ідеологи черні".

Взагалі, протиставлення загальнонаціонального інтересу до свободи особи, яка є основним демократичним принципом, в ідеологію українського інтегрального націоналізму не є проявом тоталітарних зазіхань на права громадян. Це протиставлення було безпосередньою реакцією на дезінтеграцію, усобицю української спільноти, що відіграла для неї фатальну роль у 1917-1920 рр. З позиції сьогодення видно, що гарантувати особисту свободу громадянам може лише суспільство, де є певна внутрішня стабільність. Поки йде зовнішній чи внутрішній конфлікт, розбалансована соціальна структура, недієздатна економіка, політична свобода громадян та їхніх об'єднань починає перетворюватись на звичайне "перетягування канату" та "бійку за тепле місце під сонцем" (за портфелі в уряді, за власність, т.д.). Історія не раз доводила це. Недарма на хвилях загального хаосу добре впливають диктатори, бо саме тверда влада стає на часі там, де панує суспільна розбалансованість та сваволя різних політичних угруповань. Вся націоналістична ідеологія наголошує, що особиста свобода можлива лише у міцній державі, у міцному, захищеному від зовнішніх посягань суспільно-політичному організмі. Щоб створити його, треба відучити активних партійців перетягувати на себе політичну ковдру - рахували націоналісти, бачачи у багатопартійності основну причину розко-

лу і національної особиці, а відтак і загрозу існуванню української нації.

Саме такі погляди були закладені донцовською критикою всього українського демократичного руху першої половини 20 ст. Вона велась по принципу: "Для програвшого не може бути місця", тому критикувались всі і вся. Нічого позитивного за демократією, зокрема українською, Донцов не визнавав.

Звичайно, ряд його критичних висновків варти уваги, навіть з позицій сьогодення. Ще раз нагадаємо, що мова йде про сферу політичної діяльності, а не міжособистісних людських стосунків. Драгоманов пише, що "Треба шукати всесвітньої правди, котра була б спільною всім національностям"[6, С.469]. Думка непогана. З чисто людської точки зору вона вірна, але Донцов слушно доводить, що поняття "всесвітня правда", "всесвітній поступ" є неконкретні, абстрактні і не годяться для практичної політики [3, С.104-105]. І справді, кожен може розуміти їх по своєму, підганяти під власні мірки, інтереси. Політика держав часом враховує їх, але здебільшого прикриває ними свої конкретні інтереси.

Також, заслуговує на увагу донцовська критика соціал-демократії за недостатнє прагнення до незалежності Української держави, окремішності її політики. Донцов постійно обурюється, як Драгоманов пропагує космополітизм (для прикладу згадаємо "чудацькі думки про українську національну справу")[6, С.470-474]. Донцов критикує українських демократів за слабкість національного почуття[3, С.104-105].

Дійсно, далеко не зразу Центральна Рада, керована саме тими, кого заперечує Донцов, проголосила повну незалежність України, втративши дорогоцінний час. Автор "Націоналізму" постійно посилається саме на історичні докази необхідності цілковито-

го суверенітету і соборності українських земель. Він влучно критикує опонентів за їх перебільшене захоплення масами, необґрунтоване поклоніння масі у час, коли слід її очолити і спрямувати її енергію у конструктивне русло[3, С.154]. І справді, не секрет, що українська соціал-демократична інтелігенція революційної епохи переоцінила можливості "народної стихії". Це призвело до загального хаосу, безладдя, отаманщини, анархії на Україні, а в кінці - до поразки національно-визвольних сил.

Але разом із обґрунтованою критикою, зустрічаємо у Донцова висновки, з якими не можна погодитись. Наприклад, однозначне таврування всієї української демократії. Він не враховує досягнення Драгоманова у пропаганді конституціоналізму, правового захисту особи. Глибока теоретична розробка Драгомановим цих питань значно випереджала епоху і мала велике значення для розвитку української суспільно-політичної думки. Не згадує Донцов і про визначні заслуги Грушевського, котрий по суті розробив історичні основи української національної ідеї. Можливо Донцов цілковито заперечив їх, аби максимально спростити розуміння націоналістичної концепції широким загалом. Особливо молодій, схильній до радикалізму людині, легше було зрозуміти теорію, в якій чітко вказувалось: одні - герої, інші - достойні ганьби, одне - перекреслити, інше - возвеличити. Як уже зазначалося, націоналістична концепція набула популярності, не в останню чергу із за того, що в ній давались чіткі світоглядні точки опори, від яких можна було відштовхуватися, не піддаючи їх сумнівам.

Негативним у концепції Донцова є, також, культ сили, насильства, права сильного. Не може приваблювати сучасного читача пропаганда жорстокості, безоглядності, антигуманізму. Це помічаємо у багатьох розділах праці "Націоналізм"[3, С.194, 268,

282].

До розряду розкритикованих потрапили ідеї міжнародного братства, дружби народів, миру, гуманізму. Але ж в усі часи вони є важливими для суспільства і не шкодять патріотичному духові громадян. Вони добре узгоджуються із прагненням волі й "влади в своїй хаті". Недооцінка Д.Донцовим вищевказаних факторів сприяла надмірному засліпленому радикалізму серед української молоді, котра сповідувала його вчення. З цієї причини офіційні ідеологи ОУН децю змінювали акценти, коли йшлося про вищезгадані проблеми.

Помимо питань ідеологічно-світоглядних Донцов аналізує й основні можливі напрямки української політики. Як зазначалось, один із наголосів робиться на вихованні нової національної еліти[5, С.332-344], здатної управляти народом, вести за собою, "визирати й приказувати"[3, С.154].

У "Націоналізмі" це питання піднімається в багатьох розділах, але до кінця не з'ясовується. Дається свого роду кодекс честі "луччих людей", але політична система, в якій їм треба діяти, тобто суспільний устрій - Донцовим не розробляється. Суто еліті присвячена книга пізнішого періоду "Дух нашої давнини"[7]. Вона теж має ідейно-психологічний характер, але не є якоюсь програмою суспільно-політичного устрою.

Досить чітко Донцовим розробляється проблема європейського вибору України. Зокрема, у книзі "Підстави нашої політики", написаній 1921 року, він обґрунтовує тезу про одвічну ворожість Росії всьому іншому світові (конкретно мається на увазі західний світ). На думку автора, основна динаміка європейської політики полягає у конфлікті двох цивілізацій, двох протилежних політичних, соціальних, культурних, релігійних ідеалів: європейських і російських[8, с.3]. Автор вважає, що Україна з її роз-

виненим духом селянського індивідуалізму стала першою європейською жертвою російської експансії. Аби українська ідея мала світові масштаби та загальноєвропейське значення, її основою мусить бути боротьба "проти хаосу на сході", "проти російського просування на захід". Важлива роль України також для поширення прогресивних західних ідей на схід [8, С.72-73].

Напевно Донцов розумів, що одержати підтримку світового співтовариства Україна зможе лише тоді, коли її національно-визвольні інтереси перегукуватимуться із інтересами міцних західних держав. Україна мусить в такому разі, віднайти свою нішу у світовій геополітичній системі, аби не протиставлятися західному світові. Можливо з міркувань тактичних, передбачаючи політичні зміни у європейській політиці, зокрема радянсько-німецький союз, Донцов закликав блокуватися із Румунією, Угорщиною, Польщею[8,С.97].

Польщу Донцов вважав менш небезпечною для України. В тому є певний сенс, адже її національна ідея не виключає української державності над Дніпром. Водночас російська національна ідея повністю заперечує існування української нації з окремою історичною основою, ототожнюючи Київську Русь і Росію.

Отже, основною ідеєю зовнішньої політики України, за Донцовим, має стати ідея боротьби з Росією, шукання союзів із державами, ворожими Росії. Нам потрібне наближення до Європи на протиположності[2,С.61]. Позиції ОУН щодо головного північного сусіда абсолютно сходились із Донцовими.

В цілому можна зрозуміти радикалізм, фанатизм, певну жорстокість теорії Д.Донцова, викладеної основним чином, в його праці "Націоналізм". Вони були викликані складним становищем тогочасного українства (програні визвольні змагання, репресії з бо-

ку могутніх держав-окупантів, внутрішній розлад, відсутність оптимістичних перспектив та єдиного вектору поступу). Автор доктрини інтегрального націоналізму знаходить свій шлях пробудження національного інстинкту українців та їх волі до влади на своїй території. Для цього він використовує всі можливі засоби, багато з яких протирічать нормам загально-людської моралі. Ідеологія донцовського "чинного націоналізму" за своїми засадами нагадувала фашистську. Саме це залишає велике поле для критики непересічного публіциста Дмитра Донцова, твори якого визначали політичну філософію значної частини молодого покоління українців 1920-1930 років.

Список використаної літератури:

1. Мартинець В. Ідеологія організованого і т.зв. волевого націоналізму. Вінніпег, 1954.
2. Прокоп М. Дмитро Донцов (1883-1973) // Сучасність. 1973. - Ч.5.
3. Донцов Д. Націоналізм. Лондон, 1966.
4. Ленкавський С. Філософічні підстави "Націоналізму" Донцова // Розбудова Нації. 1928. Ч. 7-8. С.273.
5. Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. Нью-Йорк - Торонто, 1974.
6. Драгоманов М. Вибране. Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. К., 1991.
7. Донцов Д. Дух нашої давнини. Дрогобич, 1991.
8. Донцов Д. Підстави нашої політики. Відень, 1921.
9. Касьянов Г. Український націоналізм: проблеми переосмислення // Український історичний журнал. 1998. №2.

ЗМІСТ
Частина I

Переднє слово	3
Хронологічний покажчик друкованих праць Олени Станіславівни Компан (склав Я.Дзира).....	5
Спогади	13
<u>Апанович Олена</u> Спогади про видатного вченого і незвичайну особистість.....	13
<u>Брайчевський Михайло</u> . Пам'яті Олени Компан.....	22
<u>Хижняк Зоя</u> . На грядках цвіли анемони й чорнобривці.....	32
<u>Компан Ярослав</u> . Взірець мого життя	37
<u>Дзира Ярослав</u> . Чверть століття поруч	49
<u>Ігнатенко Ганна</u> . Ми любили її.....	63
<u>Шудря Микола</u> . Суцвіття. бите холодами	70
Історіографія та джерелознавство	80
<u>Гаврилов Володимир</u> . Джерелознавчі аспекти вивчення історії післявоєнного селянства Чернігівщини.....	80
<u>Ресніт Олександр</u> . Стан сучасної історичної науки в Україні: регрес чи віха поступу?.....	87
<u>Коваль Валентин</u> . Захист економічних інтересів України на Брестській мирній конференції 1918 р.	128
Генеалогія	139
<u>Варварцев Микола</u> . Італійська гілка роду Капністів: родовід.....	139
<u>Ясь Олексій</u> . Генеалогічна ідея в науковій творчості і методології О.Л.Оглоблина.....	146

Сфрагістика	159
<u>Перкун Віталій</u> . Особливості емблематичного ряду та легенд печаток парафіяльних костьолів Кам'янецької та Луцько-Житомирської дієцезії (1800-1916рр.)	159
<u>Пархоменко Оксана</u> . Сфрагістичні пам'ятки як історичне джерело.....	197
<u>Ситий Ігор</u> . Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів.....	214
Геральдика та вексилологія	261
<u>Савчук Юрій</u> . Українське міське прапорництво в історичній перспективі (нотатки з архівних та музейних студій).....	261
<u>Іценко Ярослава</u> . Зображення гербів, їх окремих елементів, емблем та символів на перших знаках державних грошей України 1917-1918 рр.....	300

ЗМІСТ
Частина II

Кодикологія та архівознавство.....	307
<i>Дубровіна Любов.</i> Кодикографія у системі кодикологічного аналізу рукописної книги: до змісту поняття	307
<i>Маркітан Людмила.</i> Проблеми архівознавства та історія архівної справи XIX ст. -1941р. (Історико-джерелознавчий аспект).....	323
Міста України: джерела, історія, пам'ятки.....	343
<i>Степанков Валерій.</i> Участь міщан Поділля й південно-східної волоні у революційних подіях 1648 р.....	343
<i>Тронько Петро, Верменич Ярослава</i> Історичні міста в системі пам'яткоохоронної діяльності та регіонально-історичних досліджень.....	355
<i>Шевченко Наталія.</i> Міста України у суспільно - політичному русі 60-70-х рр. XVIII ст. (За матеріалами законодавчої комісії 1767-1774 рр.).....	369
<i>Богатчук Світлана.</i> Формування кадрів залізничників в Україні (друга пол. XIX - початок XX ст.)	393
Проблеми українського середньовіччя: джерела.....	405
<i>Шевчук Валерій.</i> "Епіцедіон" невідомого автора від 1585 року.....	405
<i>Гурбик Андрій.</i> Типологія української середньовічної сім'ї в контексті еволюції територіальної громади XIV-XVI ст.	415
<i>Дзира Іван.</i> Національна свідомість української інтелігенції. За матеріалами історико-літературних пам'яток 30-80-х рр. XVIII ст.....	431

<i>Горбик Вячеслав, Скрипник Петро.</i> Визвольна війна українського народу середини XVII ст. в контексті історико-культурної спадщини України.....	460
<i>Коваль Віктор.</i> Мовознавство як допоміжна історична дисципліна (До питання про двомовність Київської Русі).....	471
<i>Муляр Анатолій.</i> Становище селян волинського воєводства та Київського Полісся в кінці XVII - на початку XVIII ст.....	495
Історичні постаті: вчені, краєзнавці.....	515
<i>Апанович Олена</i> Українська ментальність Володимира Вернадського.....	515
<i>Миронець Надія, Хоменко Іван.</i> Подвижник історичного краєзнавства Кость Кушнір-Марченко	534
<i>Кічий Сергій.</i> Погляд на теорію Дмитра Донцова (замість рецензії на його працю "Націоналізм")	567

Наукове видання

Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики.

Збірка наукових праць та спогадів.

Число 4. Частина 2.

Авторський колектив висловлює щире подяку доктору технічних наук, професору, співробітнику Інституту електрозварювання ім.Є.О.Патона Я.Ю.Компану - сину О.С.Компан за сприяння виходу данної колективної праці.

Видання підготували:

Комп'ютерний набір - Ю.О.Винокуров

Оригінал-макет - Л.А.Гречина

Підписано до друку 19.03.2000. Формат 60x84 1/16

Ум. друк. арк. 15,84 Обл. вид. арк. 16,20

Тираж 150 Зам. 85 2000р. Ціна договірна.

Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАНУ,

Київ - 1, Грушевського, 4.